

РОМАН ГОРАК

*Твого ім'я
не вимовлю ніколи*

автографи часу

Повість-есе про Івана Франка

автографи часу

СЕРІЮ ЗАСНОВАНО
У 2007 РОЦІ

РОМАН ГОРАК

*Твого ім'я
не вимовлю
ніколи*

Повість-есе
про
Івана Франка

Київ
Видавничий центр «Академія»
2008

Свого часу Іван Франко переконував, що збірка «Зів'яле листя» написана під емоційним впливом від прочитання щоденника самогубця, який не зміг пережити нещасливе кохання. Чи можна було вірити Франкові, що до написання інтимних поезій, які спровокували гострі літературні суперечки, непорозуміння між ним і критикою, причетні чужі переживання, а не його особисті? Хто та незнайомка, яку покохав ліричний герой і взаємності якої не знайшов? Ім'я її так і не було відкрито — Франко вмів зберігати таємниці.

Після його смерті одні претендентки на титул героїні збірки зголошувалися з власної волі, інших називали дослідники. Та всі розуміли, що то були не вони. А на неї ніхто не міг і подумати...

У повісті-есе «Твого ім'я не вимовлю ніколи» Роман Горак переконує, що все-таки то була Вона.

У виданні використано ілюстрації з фонду Львівського меморіального музею Івана Франка.

I

Своє сімдесятиліття Уляна Кравченко відсвяткувала доволі скромно в родинному колі, яке було не таке вже й мале, і розпочала, як казала всім, свій сімдесят перший рік. «Широка ж українська освічена суспільність, — скаржився у 19-му номері «Жіночої долі» за 1930 р. Дмитро Николишин, — як це в нас буває, нічого про те не знала і залишила без уваги такий рідкий у нас ювілей: 70-ліття письменниці, з яких 50 літ перейшло на громадській і літературній роботі».

Українська суспільність почулась діткнутою таким несправедливим докором професора Перемишльської державної гімназії Дмитра Николишина. Як це нічого не знала? Як це могла забути, що нашій славній письмен-

ниці і емансипантці вже минуло сімдесят? Нічого подібного. Вона все пам'ятає, але в тому році з ювілеями та «усіма заслуговуючими на увагу датами» просто була біда. Бо ще не встиг відсвяткуватися ювілей покійної Наталії Кобринської, піонерки жіночого руху в Галичині, як підійшов ювілей «емансипантки і письменниці» Ольги Кобилянської. Ці торжества так розтягнулись, що вже на Уляну Кравченко не вистачало ні сил, ні, головне, коштів. Шановна ювілярка ще була при доброму здоров'ї, а тому могла потерпіти, поки суспільність «трохи перепічне», а потім з характерними для себе запопадливістю та енергією візьметься за роботу, щоб ніхто не посмів казати, ніби Галичина не вміє шанувувати своїх героїв, борців і ратоборок. Припізнені ювілейні торжества, як і слід було чекати, розпочалися у Перемишлі, де мешкала письменниця, а відтак перекинулись у Львів. Правда, тут, у столиці краю, торжества, на думку жіночої преси, отримали дещо небажаний характер. Менше за все на них ішлося про заслуги письменниці на «незороному перелозі» української літератури, все зводилося до проголошення короткого реферату про життя соленізантки, після чого розпочалась «сміслова» частина, так званий комерс, на якому добре і довго пили за здоров'я «нашої незрівнянно славної писательки». Таке «поступування» львів'ян перемишльське товариство схвалити аж ніяк не могло.

Звинуватити Перемишль у чомусь подібному було б великим гріхом. Сюди на восьме травня з'їхались найвідоміші жінки майже з усіх куточків Галичини, щоб гідно, як писала тодішня преса, шанувати одну з найбільш заслужених з-поміж себе і «вповні віддати їй належне», на що заслужила вона своєю 50-літньою невсипущою громадською та літературною працею.

Центром торжеств стали Народний дім та хата письменниці, куди «через брак місць» не так просто було потрапити. Уляна Кравченко, як виявилось, мало в чому змінилась: кого не хотіла бачити, того до себе й не запрошувала.

Від імені галицького жіноцтва її гарною промовою привітала Ольга Ціпановська, про яку в ті часи знав майже кожен освічений українець, а сьогодні доводиться пояснювати, що була вона не тільки професором приватної жіночої гімназії у Перемишлі, письменницею, меценаткою української молоді, а й відомою громадською діячкою, яку глибоко і по-справжньому поважали. Промову Ольги Ціпановської преса обіцяла опублікувати в одному з найближчих номерів, але свого слова не дотримала, ну а громадськості не залишалось нічого іншого, як обурюватись за таку нечемність часописів. Шановну ювілярку, або як тоді було загальноприйнято писати і говорити — ювілятку, привітали учні та викладачі всіх українських шкіл у Перемишлі, а було їх на той час аж дві: школа імені Маркіяна Шашкевича та школа Святого Миколая з бурсою. Вітали Уляну Кравченко її ж віршами або власними. Професор гімназії Павло Волянський, стараннями якого пізніше вийшло багато творів Уляни Кравченко, доповів зібраним про «молодечі літа» письменниці, які назвав «загалом важкими», та дорогу, якою шановна ювілярка йшла довго і вперто, щоб дочекатись такого красного і величавого, хоч трохи і припізненого, ювілею.

Промова пана Волянського всіх схвилювала, навіть ювілярку. Після цієї промови під оплески залу було зачитано привітальні телеграми Уляні Кравченко від багатьох товариств, часописів, установ та «простих приватних» осіб.

Як би там не нарікала перемишльська громада на Львів, але й вона без комерсу обійтись не змогла. Правда, розпочався він не відразу з проголошенням тостів за здоров'я шановної ювілярки, а з промови Дмитра Николишина, котрий ще недавно допікав «освіченій суспільності» за неувагу до особи Уляни Кравченко і, зокрема, до її ювілеїв. Сьогодні він сипав шановній ювілярці комплімент за компліментом. Називав її то Прометеєм, який у богів украв вогонь і приніс людям, щоби не гинули в темряві, то Великою піонеркою, яка «взяла собі за

труд» вести за собою ще непросвітлене і здебільшого темне галицьке жіноцтво до вершин людської гуманності та освіти. Про те, чи вдалось це Уляні Кравченко, пан Николишин не казав.

Після цієї промови зі словами подяки до зібрання звернулась сама ювілярка. «Говорила, — звітували газети, — багато і красно», промова, як писала, зокрема, «Жіноча доля», «плила з її уст чарівною струєю». Газети також обіцяли опублікувати її в найближчій номері, але швидко про цю обіцянку забули, за винятком хіба «Жіночої долі».

Цей часопис, починаючи з 12-го числа, з номера в номер друкував не тільки докладні звіти про заходи з нагоди ювілею Уляни Кравченко в Перемишлі, а й, як годиться популярному виданню, публікував нові і старі поезії самої ювілярки, а також вірші, присвячені їй. Зворушена тими віршами та увагою до своєї особи Уляна Кравченко вважала за необхідне виступити на сторінках цього жіночого часопису з подякою за пережиті хвилини радості та втіхи. Запевняла, що їх не забуде поки її віку. «Жіноча доля», зі свого боку, опублікувала багато фотографій ювілярки різних років, починаючи з «молодечих літ».

Дякуючи громадянству за увагу, що була їй «принаділена», Уляна Кравченко вважала за потрібне сказати йому, що дорога, якою вона йшла до своїх жнив, була справді страшною, самотньою, тернистою і небезпечною, але це не повинно застрашувати теперішню молодь робити те, що колись робила вона: до останнього віддиху служити свому народові, як служило її покоління, з якого багато хто не дочекався таких урочистостей і пишних ювілеїв, як вона...

Почувала вона себе втомленою і чомусь невдоволеною. Все її дратувало і виводило з рівноваги. Публіка списувала все це на рахунок того, що всі творчі люди такі, а гарними вони виглядають тільки на ювілеях, домашні спихали таку поведінку на вік і перевтому, зумовлену отими ювілейними торжествами.

На ювілей до Перемишля «Жіноча доля» відделегувала головного редактора Олену Кисілевську, а також Ольгу Дучимінську, яку не можна було назвати «сотрудником» часопису. Вона працювала, точніше допопрацьовувала до свого вчительського стажу в селі Тяпче біля Долини, віддавна дописувала до різних газет та журналів, ще за австрійських часів випустила збірку віршів і мала опінію ерудованої та освіченої людини. Олена Кисілевська вже давно накинула на неї оком і тільки чекала того моменту, коли Ольга Дучимінська вийде на емеритуру, щоб узяти її до свого часопису і доручити їй вести в ньому відділ листів і критики.

Ольгу Дучимінську не потрібно було вмовляти поїхати на ювілей. Вона сама цього хотіла. Мала потребу особисто подякувати Улянні Кравченко за теплі слова про свою скромну письменницьку працю, зокрема про збірку «Китиця незабудків», а також вияснити для себе одну делікатну справу, яка мучила її віддавна.

Ця справа була пов'язана з Наталією Кобринською, з якою Ольга Дучимінська приятелювала, була для неї майже особистим секретарем, а по її смерті стала розпорядницею її заповіту. Ольга Дучимінська ніяк не змогла збагнути, чому її патронка постійно, коли тільки заходило про теперішню ювілярку, кривилась, називала її не інакше, як «та вчителька», і намагалась припинити будь-яку розмову про неї. Часом робила це настільки недікатно, а то й просто грубо, що Ольга Дучимінська не могла надивуватись їй і не знала, чим це пояснити. Сама ж вона про Улянну Кравченко була щонайкращої думки, шанувала її талант, працю і скромність.

На той час Ольга Дучимінська задумала написати книжку про саму Наталію Кобринську, про початки жіночого руху в Галичині та про перше жіноче видання — альманах «Перший вінок». Вважала великим гріхом не зробити цього, бо майже з усіма авторками альманаху була особисто знайома, листувалася з ними, з багатьма дружила. Зібрала вона цікаві спогади, які так не вдалось опублікувати ні тоді, ні пізніше — сімдесятилітню Ольгу

Дучимінську загнали на Північ будувати аеродром, а потім валити ліс у Сибіру. Певний час гадала, що ще не все зібрано, не все до кінця зрозуміло, а крім того, має ще час. Правда, книжку про Наталію Кобринську Ольга Дучимінська встигла випустити, про «Перший вінок» — ні.

Не мала Ольга якихось особливих клопотів з тим, як привітати ювілярку і подякувати їй за все. За те, що такою є в нашій літературі, за гарні слова про неї, Ольгу Дучимінську. Промову підготувала давно і знала її напам'ять. Клопіт був у іншому. Ювілярці годилось би подарувати квіти, але зробити це, а точніше вибрати їх для Уляни Кравченко, було не так просто. Всі знали, що ювілярка кохається у квітах і вони для неї не «просто хабаз», а своєрідна духовна візитна карточка того, хто дарує, і своєрідна безмовна промова до того, кому ці квіти даруються. Про цю делікатну обставину з квітами Ольга Дучимінська була попереджена не тільки організаторками ювілейних торжеств та шефом Оленою Кисілевською, а й Лідією Бурачинською, тодішнім редактором дуже популярного жіночого часопису «Нова хата», з якою дружила. Та й ювілярка, мов на зло, ще задовго до свого «ліття» розпочала публікувати по різних журналах не то новели, не то статті чи оповідання про квіти. Кожна квітка в тих статтях-новелах несла якісь спогади з життя письменниці, була символом і надприродною таємницею, пізнати яку дається не кожному. Дехто, як це часто буває, підсміювався над отим і називав Уляну Кравченко квітковим ворожбитом та квітковим астрологом. Однак вона на такі підсміювання не звертала уваги і мала намір видрукувати свої квіткові оповідання окремою книжкою. Лідія Бурачинська радила їй не робити цього, а краще написати спогади про пережите, які б, на її думку, мали велику пізнавальну вартість і принесли письменниці безумовний успіх. Уляна Кравченко всілякі поради, в тому числі й Лідії Бурачинської, пропускала повз вуха і продовжувала писати новели-статті про квіти, любов, містику і щось незбагненне.

«Це, може, недобре, — писала вона Лідії Бурачинській 10 квітня 1930 року, — що мішаю зміст і фахові відомості про квіти, і краще було в збірці лишити тільки оповідання, а проче хіба в замітках кінцевих пані напишуть».

Лідія Бурачинська, звичайно, написала свою думку про те, що зробити з тими квітами. Оповіді про них видались їй дуже цікавими і розумними, але не радила їх друкувати в такому часописі як «Нова хата». Як-не-як журнал призначений для домашніх господинь, котрі шукають у ньому поради, як вивести з шаф міль, замаринувати «найдешевшим способом» шинку, позбутись кротовини на городі або як дешево й гарно пошити собі вечірню візитову сукню...

Тому Лідія Бурачинська радила ті «квіти» друкувати в якихось інших, вишуканіших журналах. Крім того, одні оповідання радила друкувати під весну, інші — під зиму, залежно від того, про що в них ідеться. Уляна Кравченко на ті поради зважала, проте від послуг «Нової хати» не мала наміру відмовитись. «Тішитись буду, — писала Лідії Бурачинській, — коли ще і “Гвоздик” буде поміщений в “Н(овій) х(аті)”». Справді, оповідання надається до зими, але то все одно, добре було би, щоб порозділювати на два числа». Хотіла, щоб початок оповідання надрукували десь тепер, а кінець — під зиму. Переконувала вперту редакторку, що в тих оповіданнях про квіти не стільки «йдеться» про самі квіти та їх «арому», тобто аромат, а про щось інше. Вони є наскрізь автобіографічні і читачкам розкажуть про їх автора набагато більше, ніж звичайна біографія та спогади, котрі так настирливо домагається від неї пані редакторка. Зрештою, щоб дійти якогось консенсусу, потрібно обом в дечому поступитись. «“Дідик”, — погоджувалась Уляна Кравченко, — може, для Н(ової) Х(ати) надто націоналістичний, а “Омела” неясна... Ці оповідання поміщу де, але аж під зиму або, може, зачекають до збірки про квіти».

Пішла на компроміс і «Нова хата». Вона надрукувала декілька оповідань про квіти, але за умови, що в цьому журналі будуть надруковані і спогади Уляни Кравченко

про її «молодечі літа» та вчителювання, знайомство з Франком. Та через деякий час Уляна Кравченко повідомила Лідію Бурачинську, що ніяких спогадів та «автобіографій» для журналу писати не буде, бо її «все ще більше цікавить теперішність і майбутність», ніж пережите. «Я до минулого не вертаю», — заявила вона.

Лідія Бурачинська почувалась ображеною, а «Нова хата» перестала видавати «квіти» Уляни Кравченко. Правда, після ювілею ці «квіти» почали друкувати інші видання. У травні 1931 року «Фіалка» вийшла в «Неділі», додатку до газети «Діло», а листопадовий номер «Літературно-наукового вісника» за той же рік опублікував «*Senecio nemorensis*», тобто «Дідика», який видався Уляні Кравченко надто «націоналістичним». Наступного року він надрукував «*Hedera Helix*», тобто «Плющ», який ще в старі часи називали «розпілем» або «блущем». У січні 1932 року «Час» випустив у світ «неясну» для «Нової хати» «Омелу» під назвою «Вінок омели». Решту оповідань, зокрема «Гвоздик», так ніде й не вдалось опублікувати, хоч Уляні Кравченко дуже хотілось, щоб воно побачило світ саме в «Новій хаті». Намагалася вже вкотре переконати Лідію Бурачинську в тому, що «Гвоздик» є автобіографічним оповіданням, а вона, Уляна Кравченко, колись Юлія Шнайдер, ще й досі зберігає зворушливі листи «цего Гвоздика», на яких залишаються незатертими «зауваги Франка, що є доказом, що Франко, пишучи “Зів’яле листя”, користав з тих листів».

Знаючи, що Уляна Кравченко не вміє дотримувати слова і «не раз давала свідоцтво фантазії», іншими словами — любить фантазувати, Лідія Бурачинська не спокусилась на зізнання в тому, що Франко для «Зів’ялого листя» використав листи «Гвоздика» і в опублікуванні оповідання відмовила. Була невблаганна. Будуть спогади «про молодечі літа» — надрукує «Гвоздик». А ні, то й оповідання не буде надрукованим... Врешті Уляна Кравченко всі опубліковані й неопубліковані оповідання про квіти зібрала під дах однієї збірки, назвала її «Мої квіти» і без особливих труднощів видала в Коломиї 1933 р. Кри-

тика, як опісля скаржилась, чогось зустріла цю небуденну збірку цілком спокійно. А вона вклала у неї стільки чуття і душі...

Ольга Дучимінська досі особисто ще не знала Уляни Кравченко. У 1911 р. вона отримала від неї теплого листа з нагоди виходу збірки «Китиця незабудків». Уляна Кравченко в тому листі бажала їй довгих літ, творчої наснаги, раділа, що в українську літературу в особі Ольги Дучимінської вливаються гарні юні сили. Невдовзі Уляна Кравченко сказала про цю збірку своє слово у пресі, що справді додало сил її авторці. Зі всього виходило, що тепер подарувати китицю незабудків Уляні Кравченко було б цілком оригінальним, розумним і виправданим кроком. Але біда! Згідно з етикетом, вважалось поганою ознакою — жінці дарувати незабудки іншій жінці.

На вулицях у Перемишлі того дня торгували здебільшого бузком, диким і щепленим, а також первоцвітом і тюльпанами «впрост з Голландії». Для подарунку вони теж не надавались. Одні означали пустослів'я, інші натякали на біблійних невіст, які вийшли зустрічати своїх суджених, а забули налити в лампадки олії. Потім не могла нажалітись Ольга Дучимінська, переповідаючи про свої відвідини Уляни Кравченко, що в той день не купила гвоздик. Були ж на базарі, а якесь циганча буквально не могло відчепитись від неї і все пропонувало їй купити в'язанку. Але гвоздики були визнані нефеміністичним цвітом, бо пахли «цинамоном» і нагадували про кухню, з якою кожна правдива прибічниця жіночого руху та ідеї розкріпачення жінки вперто й послідовно воювала. А, на біду, Ольга Дучимінська в ту пору була запеклою феміністкою і вірною послідовницею Наталії Кобринської. Де їй було до гвоздик! Так сталося, що не знайшовши відповідних квітів, прийшла до ювілярки голіруч, але з відкритим серцем, щирою усмішкою і щонайкращими побажаннями. Саме в той момент, коли рука потягнулась до шнурка, щоб подзвонити, нараз нагло пригадала, що у приготовленій промові зовсім

випустила з уваги, як звертатись до шановної ювілярки. Говорити «шановна ювілярко» не випадало. Надто шаблонно, заїжджено і формально, а Ольга Дучимінська не хотіла, щоби про неї погано подумали. Не випадало говорити й «пані Нементовська», бо цим самим нагадувався не вельми приємний факт біографії Уляни Кравченко. Була до вух щирою українською патріоткою, а тут ні сіло ні впало чогось вважала за краще вийти заміж не за українця, а за поляка. Правда, цей поляк, як казали, не був дуже «зацофаним» чоловіком, але був ревним, як уже розповідала сама Уляна Кравченко. Готовий був кожного застрелити, хто посмів би пофліртувати з його дружиною. Уляна Кравченко всім розказувала, що вийшла заміж за Яна Нементовського тільки тому, що він обіцяв застрелити «з місяця» того, хто претендував би на її руку. Навіть Франка, якого, де правду діти, таки любила в молодечих літах. Таких жертв не хотіла. Яка б то українська література була без Франка! Не випадало Ользі Дучимінській говорити Уляні Кравченко й «шановна поетко», бо то зовсім якомсь дико звучить.

«Шановну ювілянтку» застала в кріслі з якимись зшитками в руці — сиділа на тлі великої піраміди квітів, подарованих з нагоди ювілею. Були в основному бузки і тюльпани, вона, Ольга Дучимінська, так необачно зрезигнувала їх... Звернула увагу, що квіти не просто звалені в купу чи порозпихані по вазах, а розставлені із якимось задумом. Китиці білого щепленого бузку природно вплітались у велике галуззя темнозеленого букшпану, а острівці яскравочервоних тюльпанів виглядали на цьому всьому як краплі жертвенної крові ювілярки за свій народ, за його будучність і славу. Кожна група квітів чимось виділялась із загальної маси, але одночасно була необхідним і природним елементом цієї цілісності. Згори донизу цю піраміду прорізувала синя стрічка, на якій золотистими буквами були виписані слова подяки шановній ювілярці від громади. Трохи заспокоївшись, Ольга Дучимінська зауважила, що для цієї піраміди були принесені в жертву робоче бюро письменниці, софка

та плетена з вербового пруття квіткова ніша. Щоби піраміда краще виглядала, з кімнати було винесено дещо з меблів, а решту розсунуто по під стіни.

На тлі гори квітів з патріотичним написом фігура Уляни Кравченко виглядала якось дуже поважно і монументально. Цю монументальність підсилювали виписані золотом лінії на стінах та виноградні лози, пущені місцевим малярем віртуозно, а головне — зі знанням справи, згори вниз. Ользі Дучимінській чогось у ту хвилину пригадався образ, коли Діву Марію прийшов сповістити про народження нею Сина архангел Гавриїл...

Збоку, на срібному підносі, лежали візитні карточки, листи і телеграми. І вони творили між собою якусь гармонійну єдність, як квіти в піраміді.

Однак не те все вразило Ольгу Дучимінську. Уляна Кравченко в свої поважні роки не мала ні однієї сивої волосини!

Чорний, ефектно пошитий комір, зап'ятий срібною брошкою з дрібними камінцями, вільна, неприталена сукенка, яка нагадувала формою тогу, і діткнуті ревматизмом пальці, прибрані в перстені, досить скромні, але з платини і золота, наче засвідчували, що Уляні Кравченко справді ще завчасно писати спогади про минуле. Перед нею, як впевняла в ті дні, ще «ясніли дороги у нове майбутнє»...

Мимоволі пригадався портрет, який нещодавно опублікувала «Жіноча доля». Між тим портретом і теперішньою матроною в тозі було щось неймовірно однакове і незнищенне. Щоправда, в отої молодій дівчині на фотографії було густе волосся з модною у ті часи в провінції гривкою волосся над чолом, коса, навмисне стиснута так, щоб на фотографії виглядала товстішою. У теперішньої матрони коси не було, а не таке вже густе волосся зіп'яте ззаду в невеликий вузол. Але — голова! Вона була повернута вбік на стільки ж градусів, що й на фотографії з тих далеких літ! Там ще щічку підпирав палець. Тепер Уляна Кравченко не ризикувала зробити цього, щоби не

виявити на обличчі нових і небажаних у такому віці зморщок. Та й руки... Вони цілком відповідали своєму віку...

Колишню молоду Юлію Шнайдер і теперішню Уляну Кравченко в одне ціле в'язала... поза. Проти неї безсилим виявився час і терниста дорога, якою ювілярка, згідно з її запевненнями, йшла до своїх жнив.

Поздоровлення Ольги Дучимінської і звертання через «шановна ювілярко» були сприйняті Уляною Кравченко цілком спокійно. Не виявила й особливого зворушення від почутої промови. Можливо, тлумачила собі Ольга Дучимінська, не хотіла цим вирізняти когось. Усі гості для неї були бажаними, всім засвідчувала однакову шанобу і всіх уважно слухала.

Друга половина зустрічі, яка розпочалась після промови, пройшла надзвичайно мило і тепло, з чаєм на дві особи, хоча філіжанки були доста грубі і з товстими стінками, що не дуже-то гармоніювало з витонченими почуттями, які панували в кімнаті. Дуже швидко знайшли спільну мову, несподівано виявивши для себе, що вони «вже не ті», якими були колись, і що «від тих часів» минуло багато часу. Виявилось, що обидві вважають себе ученицями Івана Франка. Уляна Кравченко називала його не тільки «великим учителем», як Ольга Дучимінська, а й «щирим другом», чого Ольга Дучимінська дозволити собі не могла.

Ольга познайомилась з Франком ще дівчам у Куліні біля Крехова, де вчителював її батько, відомий в околиці москвофіл Василь Решетилевич. Лазила з дружиною Франка по горищах, вишукуючи закинуті туди різні старі речі, та щиро дивувалась, як то пани вміють гарно тратити свій час. Франко просив малу Ольгу збирати для нього не тільки пісні, а й різні оповідання, записувати цікаві слова, які побутують серед селян Куліна. Вона робила це охоче, збрала цілий зшиток, подарувала його Франкові, а в нагороду за це отримала від нього «Лиса Микиту» з присвятою. Потім, коли вже вчителювала, набралася відваги і надіслала Франкові «для оцінки»

свої вірші. Боялась, що може бути трохи поблажливим до неї, а тому підписалась псевдонімом. Була водночас і щиро здивована, і щаслива, коли побачила їх надрукованими в «Ділі»...

Розмова затягнулась до вечора. Уляна Кравченко вже зуміла поскаржитися на молодь, на теперішні важкі часи, бо раніше все було інакше, та на теперішні журнали, які перебирають і не хочуть її друкувати.

Ольга Дучимінська відчула, що настав момент запитати Уляну Кравченко про її участь у «Першому вінку», а також чому не вийшла обіцяна друга книга альманаху. Уляна Кравченко ніби чекала на це питання. Вона не була задоволена з того альманаху. Мала в ньому бути опублікована її повість з учительського життя, проте цього не відбулося. Через Франка і злі язика, які розпускали плітки, буцімто Франко пише вірші за неї. Вона готова й зараз присягнути, що такого й близько не було. Від того, що Франко був великим майстром, підітись нікуди. Він був дуже вимогливим до форми і техніки, наполягав, щоб у віршах не пурхали пташки, а була думка. Це чиста правда. А вона, ще нікому не відома вчителька з Бібрки, тільки починала писати. Не все, звичайно, вдавалось, і не без того, аби десь колись Франко щось не підправив, але що він писав за неї! Це вже чиста брехня. І її могла придумати, вибачте шановна пані, тільки покійна Кобринська, царство їй небесне! Вона найперше була винна в тому, що та повість у «Вінку» не вийшла.

Ольга Дучимінська почала здогадуватись, звідки бере початок неприязнь між Уляною Кравченко та Наталією Кобринською. Ледве стрималась, аби не нагадати шановній ювілярці, що ще кілька літ тому вона, Уляна Кравченко, твердила цілком протилежне. У спогадах про Наталію Кобринську, видрукованих у збірці «Першому українському борцеві за права жінки», вона запевняла, що саме з ініціативи «і при всілякому заохочуванні» Кобринської написала спогади про вчительську працю, але в альманасі забракло місця на таку «велику

річ». Той збірник і ті спогади Ольга Дучимінська не тільки читала, а й редагувала, готуючи до друку.

Тепер Ользі Дучимінській ставало зрозуміло, чого так згiрдливо Наталія Кобринська називала Уляну Кравченко «о, та вчителька!»... Як-не-як Наталія Кобринська була дуже далекою від вчительської роботи, не мала про неї й зеленого поняття і не знала, який це шматок хліба... Того вечора Ольга Дучимінська постановила собі, що напише про вчительку якщо не «якусь більшу річ», то хоч би повість.

З часом здійснила задум. Свою повість про вчительську роботу Ольга Дучимінська назвала «Весняні дні». Влітку 1989 р. занесла її в Наукове Товариство ім. Шевченка для надрукування у «Віснику». Редактор повість прийняв, але невдовзі розпочалась війна. Повість так і залишилась ненадрукованою.

Власне, візит можна було вважати завершеним. Ольга Дучимінська дізналася те, що хотіла. За дверима вже чувся шум домашніх, кілька разів хтось відчиняв двері, даючи цим знати, що візит затягнувся. Ставало якось незручно. Першою, як і годиться, встала ювілярка. Мала намір відкланятись і подякувати дорогій гості за відвідини. Та в ту мить з її коліна зсунувся якийсь зшиток і впав на підлогу, вичищену до блиску. Ользі Дучимінській, як молодшій і ще не ювілярці, пасувало зігнутись і підняти його. Вона так і зробила. Підняла і простягнула зшиток Уляні Кравченко.

— Чи пані знають, що тримають у руках? — спитала Уляна Кравченко.

— Можу тільки здогадуватись, — скромно відповіла Ольга Дучимінська.

— Ну і що?

— Вірші, які пані приготували для нашого журналу.

Всміхнулась:

— О, цілком ні. Не вірші. Моїми віршами і так рябить у кожному часописі, що вже-м втратила інтерес до читання нашої преси.

«Скромносте, скромносте!», — твердила про себе Ольга Дучимінська, але мусила признати, що все ж таки Уляна Кравченко має рацію. Справді, того ювілейного року майже ні один номер будь-якого жіночого чи патріотичного часопису не обходився без її віршів, написаних з нагоди Різдва, Благовіщення, Великодня, річниці боїв на Маківці та під Крутами. Писала також про перший дощ і перший грім, вербові котики і душний день у селі, а юним читачам оповідала про те, що у Великій Україні дуже погано жити, бо там газдують большевики. Писала багато. Найгірше було те, що все друкували.

— Пані жартують. Ваші вірші завжди бажані, і на них постійно чекають наші читачки.

— Ах, облиште, — перебила ювілярка. — Тепер нікого нічо не цікавить, а якщо й цікавить, то тільки якісь плітки, інтриги, інсинуації. — А по хвилі прикрої мовчанки додала: — Чи пізнають почерк на обгортці? — і протягнула зшиток.

Ольга Дучимінська без вагань пізнала руку Франка:

O miłości
Łamiesz kości,
Niech ci nikto
Nie zazdrości.¹

— На жаль, — продовжувала Уляна Кравченко, — тільки цих кілька рядків належать йому. Решта ні. — І замовкла.

Ольга Дучимінська мовчала.

— А ргоро², — обізвалась знову Уляна Кравченко, — пані Кислевська мені казала, що пані мають написати для її журналу статтю про мене. Цікава-м, що пані скажуть, коли прочитають той зшиток, що маєте в руках.

¹ О любуве.
Ламаєш кості,
Нехай тобі ніхто
Не заздрить (польс.).

² Між іншим (лат.).

На першій сторінці гарним каліграфічним почерком було виведено: «Kilka chwil z życia nieszczęśliwego poświęcone w cześć wierności dozgonnej mojej najdroszej Julii, która blaskiem zaćmiła wszystkie gwiazdy na firmamencie niebieskim»¹.

Через декілька років Ольга Дучимінська прочитала той заголовок у «Спогадах учительки», що все ж таки вийшли окремою книжкою. Відразу зорієнтувалася, що заголовок був інакшим. Їй здалося, що там не було слів «przewyższyła słońce wdziękiem kwiaty i słowiki»², як написала Уляна Кравченко.

Ольга Дучимінська відразу зрозуміла, що «Юлія» — це вона, Уляна Кравченко, а ці «Кілька хвиль з життя нещасливого...» будуть для неї. Не знала, як бути. Уляна Кравченко вийшла. Вернулася аж тоді, коли гостя дочитувала останню сторінку. Там, де мав бути підпис, картка була обірвана.

— Але хто є автором цього твору? — запитала Дучимінська Уляню Кравченко.

— Твору? Пані назвали це твором?!

— Так, у мене від самого початку було враження, що це — твір.

Уляна Кравченко довго не відповідала.

— Боже мій, Боже мій! — промовила. — Невже пані ніколи не діставала листів від закоханого? Невже ми поставали такими, що не можемо відрізнити крик душі від того, що пані назвала твором. Може, пані неуважно прочитала заголовок? Правда, в теперішніх часах заголовків не читають, але... То, прошу ясної пані, лист. До мене. Мене ще звать Юлією...

Ользі Дучимінській здалось, що від тих слів вона почервоніла.

— Чи, може, пані не хочуть вірити, що я колись була молода... Так, так, молода, і все минулося. Тільки один

¹ Кілька хвиль з життя нещасливого, присвячені в честь дожиттєвої вірності моїй найдорожчій Юлії, яка блиском затьмарила всі зірки на небеснім небосхилі (польс.).

² Чарівністю затьмила сонце, квіти й соловейків (польс.).

він і залишився. Один. Зрештою, великих душ, отих людей Плутарха, ніхто ніколи не розумів.

Ольга не сміла запитати, кого має стосунок оте «один».

Уляна Кравченко поклала руки собі на рамена і стала походжати біля піраміди з квітів:

— Ця вся історія заслуговує на один великий роман, якого ще не знала наша література і який так часто знаходимо в чужих літературах. У нас таких речей чоґось бояться, ніби ми не люди і нам не властиве те, що іншим. Не маємо своїх Цвейґів.

— Але ж пані ювілярка можуть самі написати такий роман...

Уляна Кравченко не відповіла. Стояла мовчки і гладила зшиток, як гладять маленьких дітей по голівці старі-старі бабусі...

«Справоздання» з поїздки Ольга Дучимінська склала самій Олені Кисілевській. Оповіла про все. І про зшиток також. Не знала, як тепер бути. Виглядало так, ніби Уляна Кравченко спеціально хотіла, щоб ця історія дісталась на сторінки преси.

Олена Кисілевська порадила обмежитись тільки описом торжеств. Про зшиток не варто згадувати. До ювілею він не мав жодного відношення.

Писати роман про Уляну Кравченко Ольга Дучимінська не мала часу. Треба було їхати в Тяпче і вчити дітей...

Була здивована і розчарована, коли виявилось, що все, що знала і вважала великою таємницею чужої душі, нараз стало відоме всім. Наприкінці 1936 р. Ольга Дучимінська отримала від Уляни Кравченко невеличку бандероль з книжкою «Спогади учительки», яка нещодавно вийшла у Коломиї. Листа не було. Навіть не було присвяти.

На лист з подякою за надіслану книжку Уляна Кравченко не відповіла...

Завжди молода Уляна Кравченко відчула себе забутою і всіма покинутою. Минув ювілей і згас інтерес до

неї. Правда, час від часу її турбували деякі настирливі дослідники та журналісти, які дуже хотіли дізнатися, що в'язало її з Іваном Франком та Михайлом Павликом. Особливо їх цікавило, чи мали вони якийсь вплив на її творчість та формування світогляду. Тоді вона зі злістю відписувала: «Я не прийняла ідей соціалізму від других, які не боролися з собою, щоб ці ідеї прийняти, — противно¹ — вони були мої і я зі всім боролася, що ідеям тим противно було... Про таких, як Павлик, Франко, чула далеко пізніше і вже пізніше знакомилася з ними, але без їх впливу, без намови, була такою ж, як і в поезіях “На новий шлях”». Вже опісля, коли їй довелось самій скуштувати отого «соціалізму», який, як твердила, прийняла без чийогось впливу, Уляна Кравченко у своїх спогадах почне твердити, що нав'язали їй соціалістичний світогляд Іван Франко та Михайло Павлик, за що вона їм дуже вдячна, бо вони відкрили їй очі на світ.

Через той «соціалізм», знайомство з Франком та Павликом, як писала на допитах працівникам НКВС, вона страждала, не могла знайти порядної роботи і звідусіль її гнали.

Роман у стилі Цвейга не написала. Ніхто не звернувся до неї з проханням оповісти про отой зшиток «пана Супруна», про який писала у «Спогадах учительки» і про те, які сліди залишив той зшиток у «Зів'ялому листі» Івана Франка...
А вона на це так чекала...

¹ Навпаки (діал.).

II

Року 1881 вона, тоді ще Юлія Шнайдер, успішно закінчила учительську семінарію у Львові й отримала право старатись «о місце» вчительки в якійсь початковій школі Королівства Галиції і Лодомерії, тобто Галичини. Що казати, мала велику надію, що таке місце для неї знайдеться у рідному Миколаєві, де батько довгі роки був бургомістром, але з того нічого не вийшло. Місця не було. Довелося зробити так, як робили в аналогічних випадках інші випускники семінарії: написати прохання до якогось шкільного округу. Панна Юлія звернулась відразу у три з надією, що все-таки десь в одному з округів для неї місце знайдеться. І, на диво, знайшлося. Правда, не в місті, де вулиці бруковані і немає калабань, але й не в селі, якого

панна Юлія не любила через оті болота і калабані, а в чомусь середньому між містом і селом, тобто в повітовому містечку. Називалось воно Бібркою і було неподалік від рідного Миколаєва та Львова. Щоправда, це містечко не мало вельми доброї opinii в Миколаєві, бо казали, що лежить воно між лісами, болотами, борами і дебрями, де хіба вовкам добре вити, а не людям жити.

Панна Юлія, звичайно, і не збиралась там вік звікувати. Світ незабаром дізнається про неї, і в Бібрці вона надовго не затримається. Тому на нове місце праці взяла тільки найнеобхідніші видання з природознавства, а також книжки «пана Мирона», за які готова була на його руду голову одягнути вінець.

З отим багажем і мамою, бо де ж те видано, щоб молододу панну саму, без опіки, випускати між люди без мами, в останній день серпня 1881 року вирушила з Миколаєва до Бібрки звичайнісіньким селянським возом. У руках панна Юлія тримала в'язанку квітів, «зірваних з рідних піль та лісів». Гнала від себе спогади про безтурботний час, якого мала доволі, відганяла думки про всіляких Вертерів та Демонів, які ще в семінарії напосілись на неї, як гусинь на капусту. Панна Юлія знала, що манила їх до неї тільки її зовнішність, а вона готова хоч сьогодні одягти одяг черниці і сховати свої приваби від пожадливих очей. Вона не з тих, які так легко вірять обіцянкам та словам парубків, тобто паничів. На неї, випускницю Львівської семінарії, чекає важка, але свята праця для свого народу.

Погода, хоч і добра, але все ж таки осіння, не дуже резонувала добрим намірам молододі вчительки. Панна Юлія застудилась, а тому не могла наступного дня, коли в школі почалась наука, «стати на бій і труд життя». Не могла собі дозволити, щоб діти, яких мала вчити, і товариші по праці побачили її в хворовитому вигляді. Який же тоді з неї борець!

Прийшла до школи десь аж за тиждень, коли відхворіла, а цера¹ набула знову свіжого, приємного, а голов-

¹ Шкіра обличчя.

не — привабливого вигляду. Товариші по праці, як і вона, виявились новими там. За винятком хіба директора школи Івана Стеціва, дружина якого відразу відчула симпатію до панни Юлії. Напевно, здогадувалась, що панна Юлія, як і вона, не пудрилась, не вживала шмінки¹, не малювала волосся і мала здоровий природний вигляд. Про інших вчительок цього сказати не могла. Всі вони виглядали так, ніби щойно зійшли зі сторінок журналів мод, або ж якимсь дивом з львівських тротуарів перенесені на болото у Бібрці. Всі якісь такі штучні, особливо ота панна Маня. Навіть не вміє природно сміятись. Ніякої тобі скромності, панна Маня навіть не гадає заховати свої буйні «кшталти» тіла під корсет. А дурні чоловіки так і липнуть до неї.

Не дуже симпатичним видався їй новий учитель Еммануїл Гордієнко. Малий, сутулуватий, але страх чепурний. Перший звернув увагу на небуденність краси панни Юлії. Знав також, що вона — «славнозвісна та многонадійна авторка», котра друкує свої твори в таких широковідомих львівських часописах, як «Мир» та «Зоря». Дивуватись нічого, бо пан Гордієнко дуже начитаний і також письменник, правда, на відміну від Юлії, трохи іншого профілю. Його сатиричні вірші часто можна зустріти на сторінках «Diabła», «Chochlika» та «Szczutka»².

Пан Гордієнко — українець, але писати по-українськи не може, бо в тій мові відсутній логічний і правильний правопис. От коли такий правопис буде, тоді він, пан Гордієнко, його вивчить і свої сатири писатиме по-українськи. А так нічого старатись. Тому воліє писати по-польськи. Ні, ні, най панна Юлія не гадає собі, що пан Гордієнко якийсь ренегат. Ні, він пробував бути українським патріотом і писав вірші українською мовою, але часописи, куди ці вірші відсилав, не хотіли їх друкувати. Звичайно, що не через зміст, а через граматику. Польсь-

¹ Грим.

² «Диявол», «Холік», «Щиглик» (польс.).

кі платять солідні гонорари, чого також не можна сказати про українську пресу, яка ледве животіє.

Хоч пан Гордієнко поет сатиричного скерування і звик усе бачити у смішному світлі, але що не кажіть — поет. А всі поети — Божі співаки і мають дар до передбачення. Пан Гордієнко той дар мав також. Він твердив, що мине леда хвиля¹ часу і панна Юлія заткне всіх місцевих красунь за пояс. Пані секретарева, теперішня перша красуня Бібрки, змушена буде невдовзі передати їй пальму першості. Ну, хіба не милий той пан Гордієнко. Але де панні Юлії до пальми, нащо їй вона! Постійно, з ранку до вечора, з дітьми. Навчає, виховує, показує, виправляє, сварить. Словом — вчить.

Пророцтва пана Гордієнка не збувались. Минав час, сльотаву осінь з прикрими і страшними болотами поволі замінювала зима. Пані секретарева як була колись оточена поклонниками, так і оточена ними тепер. Провінція вперто не хотіла побачити того, що бачив пан Гордієнко. Зрештою, що можна доброго сподіватись від отієї провінції.

Гов, гов, Федю! Тримай бики, бо процесія іде! Чи панна Юлія зробила хоч найменший крок для того, аби її побачили люди і гідно оцінили? Може, панна Юлія каже, що наносить комусь візити, ходить у гості або на післяполудневу променаду? Ні, нічого подібного. Панна Юлія сторониться людей. У Бібрці тільки одна брукована вулиця, і то вона перестала нею ходити, бо треба тоді йти повз вікна пані аптекарової та пані докторової, а ті обидві готові її живцем з'їсти. Панна Юлія ходить довшою вулицею, хоч ця вулиця без бруківки і заболочена. Але безпечніша. Нею мало хто ходить не тільки ввечері, а й удень. Яке діло панні Юлії до всіх і особливо до тої «вічно голодної вражінь товпи, що через свою пажерливість кидається на все нове».

Панна Маня, очевидно, тими проблемами не переймалась. Не сперечалась і з панею секретаревою за

¹ Небагато (діал.).

пальму першості, бо й без того не мала проходу від місцевих джентльменів. Так і дзвонила між ними своїм голосочком.

Панні Юлії ж дзвонять своїми пречистими голосочками діти. Як любить вона оті «ясні голівки, рум'яні личка, живі очі!» Однак повністю зосередитись на тих голівках панні Юлії заважає пан Гордієнко. То забіжить у її клас позичити крейду, бо десь своя занастилась, то за ганчіркою, бо нічим витерти написане на дошці. Ще й ухитряється за той час щось дотепне сказати про літературу. Просто чорт знає що! Панна Юлія змушена ще тісніше оточити себе дітьми, щоб пан Гордієнко не міг пробратись до неї. Ну, і знаєте, що з того вийшло? Пан Гордієнко преспокійно з панни Юлії переключився на панну Маню. Слава Богу, що не буде їй більше набридати.

Щоб не зваблювати його своєю красою, яку він один поки що оцінив, панна Юлія тісніше замотується в свою «історичну чорну хустку», з якою приїхала до Бібрки з Миколаєва. Обмотується тою хусткою так, що не видно ні очей, ні... уст. А ця «цариця-левиця» панна Маня так і шкірить до мужчин своїми здоровими зубами і хтиво кривить губи. Бідна вона, бідна! Хіба можна душевну пустоту заповнити буйством фігури, формами та «зверхніми декораціями»? Ну і що з того, що оті чоловіки гинуть за нею, як вона дуже погано виконує свої вчительські обов'язки. Дуже погано вчить дітей! На вчительській конференції панна Юлія намагається простягнути руку допомоги потопаючій у гріхах панні Мані та скерувати її енергію на істинний шлях, але на таке панна Маня озлоблено відгризається. Їй не потрібно ніякої і нічєї допомоги. Сама собі в такій справі дасть раду! А директор замість того, щоб підтримати панну Юлію, стає на бік панни Мані, хоч його з панною Манею ще ніхто не застав.

А в що перетворилась школа? У звичайнісіньку кав'ярню! Панна Маня з поклонниками та панами вчителями в учительській розпиває лікер, закушує всілякими делікатесами із корчми. Та й подумати тільки, до

чого можна знахабніти: посилати за тими делікатесами жидівської кухні учнів. До добра це не приведе! Вчителі після такої пиятики ходять, як мухи, і дуже погано пояснюють дітям уроки. Учні їхні не вміють ні читати, ні писати. Боже, скільки на цю нещасну людину щоденно чигає спокус! Недарма ж молимося: «І не введи нас во іскушення, но ізбав нас од лукавого». Чи часто нападали на панну Юлію спокуси, судити важко, але якщо й так, то мало з того було користі: панна Юлія була стійкою. Виробляла у ній оту стійкість провідна ідея, яка кожного ранку казала: «Не зупиняйся! Йди, куди тебе веду, щоб не забула обов'язків і не жалувала марно страчених хвилин молодості. Перед тобою свята ціль: іди, добувай усіх сил, а твоя праця принесе золоті жнива, бо й яка ж праця кращі жнива принести може, як не та, що сягає до підстави суспільності?».

Як не хапалась панна Юлія за провідну ідею, книжки Фігієра, Оуена, Шульце, Карла Дарвіна та Дарвіна Франца, однак нещастя завжди десь підстерігало її. Прибиг одного разу до класу пан Гордієнко. Навіть зраділа. Думала, що за крейдою. Означало б то, що в нього з панною Манею все закінчено. Але ні! Пан Гордієнко не просив крейди! Просив поставити свій автограф на чистому аркуші паперу. Сказав, що так велів зробити пан директор школи. На цій чистій, але з підписами вчителів сторінці пан директор пізніше напише прохання до Крайової шкільної ради, щоб та дозволила розібрати старе шкільне приміщення, а на його місці обладнати майданчик «для руханкових вправ». Нічого поганого в тому не запідозрюючи, панна Юлія підписалась, а незабаром виявилось, що було б краще, якби цього не робила. Через отой підпис вона була втягнута в дуже прикру ситуацію. А справа була в тім, що «предсідник» шкільної ради міста та парох Євген Дзерович разом з бургомістром вирішили на зиму отой будинок віддати старцям, яких у місті розвелось дуже багато. Проти того рішення рішуче виступив директор школи. Коли бургомістр зі своїми підручними прийшов на оглядини будинку, то

пан директор прогнав їх палицею. Місто мало з чого сміятись, як пани втікали, а ті пани, оговтавшись, вирішили на пана директора за таку справу подати до суду. Оговтався й директор і зрозумів, що йому тепер непереливки. Знаючи, яку велику роль у щоденному житті грає преса, він хутко звернувся до пана Гордієнка швиденько склемезити якийсь фейлетон супроти місцевої влади, яка напала на школу, не дала вчителям нормально вчити дітей, а до того ж намірилась віддати шкільний будинок старцям. Що ж тоді буде з наукою, розвоєм краю, освіти, прогресу? Вірогідність скарги, тобто фейлетону, мали засвідчити всі вчителі школи, у тому числі й панна Юлія. Пан директор та пан Гордієнко сумнівались щодо лояльності панни Юлії, тому вдалися до хитрощів і втягнули її у біду.

Дізнавшись про правду, панна Юлія впала в розпач. Як жорстоко обдурили її, нещасну! Як тепер вона виглядатиме в очах влади? Що буде з нею? Проте довго в такому розпачливому стані не перебувала, швидко оговталась, одягла чорну «історичну хустку», замотала нею уста й очі і найкоротшим шляхом побігла до бургомістра Бачинського. Оповіла йому, як її обдурили, покаялась у содіяному і дуже просила пробачення. Бургомістр мав серце не з каменю і панну Юлію пробачив, але застеріг, щоб більше в ніякі сумнівні справи не вплутувалась. А панів учителів, які виступили проти нього разом з директором, порозганяє всіх.

Педколектив школи був обурений поведінкою панни Юлії. Вона ж виявилась особою неколежанською і явним штрейкбрехером. Як і можна було сподіватись, всі відвернулись від панни Юлії і залишили її самотньою, нікому не потрібною. Мало того, директор почав явно над нею знущатись, а панна Маня ще голосніше дзвонити своїм срібним голосочком де треба і де не треба. Панна Юлія трималась мужньо.

Вчителі, знаючи своє майбутнє, загуляли. Школу перетворили у філію місцевої корчми, а директора — в кельнера. Бігав бідний і приносив своєму коханому педа-

гогічному колективові горілку. Чи то грошей у нього не стало, чи пан директор, підтоптана вже людина і до того ж у літах, не дуже надавався на вправного кельнера, але нараз всі відвернулись від нього і почали його звинувачувати у своїх бідах. У компанію панове вчителі вирішили втягнути панну Юлію, але вже на цей раз вона не далась. Панна Маня за час внутрішніх суперечок у школі встигла повністю осідлати вчителя Глечка, такого, що ні Богу свічка, ні чорту кочерга. Всі вже поговорювали, що панна Маня незабаром за нього вийде заміж.

Цими подіями і закінчилось перше півріччя суспільно-корисної праці панни Юлії в провінційно-повітовім містечку Бібрці.

Нове півріччя не заповідалось бути кращим за попереднє. Панну Юлію розшукали колишні кавалери зі Львова і зачастили в Бібрку. Першим був пан де Печка, але панна Юлія від спокуси втекла до отця Штогрини, дочок якого вчила.

Розгніваний такою неувагою зі сторони панни Юлії львівський салонний лев пан де Печка на всю губу кричав, що візьме і втече світ за очі, а точніше в Росію. Напевно, був член «Общества настоящихъ русскихъ». Потім панну Юлію приїхали спокушати пан Льольо, син стрийка зі Львова, та пан Теофіл Н. Цей переслідував її, як спритний мисливий¹ свою жертву. Це переслідування розпочалось ще у Львові. Втікала панна Юлія від свого переслідування у церкву, він за нею. Панна Юлія молилась до образів, а він до неї. Так і говорив усім, що панна Юлія краща навіть за візантійський образ.

Якось вже так сталось, що панна Юлія, яка краще орієнтувалась на терені Бібрки, ніж заїжджі гастролери, зуміла уникнути спокус і врятувала свою душу. Та не встигла вона відпекатись від цього нещастя, як мусила зазнати нових, ще важчих випробувань та спокус. По різдвяному пості в місті розпочинались карнавали, які

¹ Мисливець.

можна було б назвати звичайними сільськими вечорницями, якби місто Бібрка було селом. Однак Бібрка була містом, і тут замість сільських забав влаштували танці під музику військового оркестру. Панна Юлія і в гадці не мала йти на таку забаву, з якої нема жодного хосену ні для душі, ні для розвитку індивідуальності. Та вже дуже причепились до неї шановний отець духовний та його дружина. Не можна постійно, — дорікали вони панні Юлії, — втікати від людей. Бог заповів нам усім бути братами і сестрами та любити одне одного. Як людина не підкоряється волі Божій, то грішить. І грішить тяжко. А панна Юлія не хотіла грішити, тому мусила йти на карнавал по-бібрськи.

Одягнула чорну приталену коронковану сукню, прибрала її гірляндами штучного блідо-рожевого цвіту акації, на шию кинула кілька разків дрібних перлин, тими ж перлинами прибрала й волосся. Одягла рукавички, звичайно, на ноги — лякерки. Для надання власному тілові більшої традиційності та природної легкості взяла у свої чудові рученьки ще й віяльце.

Всі аж ахнули, коли панна Юлія з'явилась на карнавалі. Ніхто не міг пізнати в ній місцеву вчительку, яка день у день втовкує неслухняним дітям науку та ходить не брукованими, а заболоченими вулицями міста. Ніхто раніше не бачив, які в неї уста, як блищать очі, які розкішні шия, ноги і руки. Гадають всі навколо, що на карнавал у Бібрку приїхала якась заморська красуня, бо в тутешніх дебрях такі кралі не водяться. Зрештою вирішили, що це, напевно, буде сестра отця Ірма, яка приїхала з Буковини. «Правдива румунка, що танцює з темпераментом», — шепчуться про неї учасники місцевих вечорниць. Пан староста до непристойності витріщив на неї очі і не може надивитись, як правдива румунка з правдивим темпераментом витанцює вальси і різні ланс'єри. Дійшло нарешті до того, що її одноголосно обирають королевою забави. (Цікаво, чи була на тому карнавалі панна Маня?) Сталось чудо, і справдилось

пророкування пана Гордієнка, що панна Юля зробить у Бібрці величезний фурор!

Панна Юлія з попелюшки відразу вискочила в королеви. Але як і пасує Попелюшці з дитячої казки, вона опівночі щезає. Всі аж ахнули: де поділась темпераментна румунка? А румунка як у воду булькнула.

У той карнавальний вечір одне чудо йшло за другим. Пан отець і їмость справді чудом віднаходять панну Юлію і повідомляють, що через них пан Гордієнко просив руку панни Юлії. Він до безтями закоханий у неї!

Вона прийняла його. Не прогнала, хоч мала за що. Стояв перед нею, як покараний учень. Каявся у всьому содіяному супроти такого ангела, як панна Юлія. Просить найпокірніше її руки. Та про заміжжя панна Юлія не хотіла й чути. Перевела розмову на літературу та її найважливіші ціхи, а потім ознайомила, що не має наміру цілком поривати з паном Гордієнком. Заміж таки не вийде, але дружити може. Пан Еммануїл у розпачі. Він заявляє, що кидає вчителювання, виїжджає з Бібрки і буде старатись «о місце» в якійсь редакції або у театрі. О Господи! Не розчулило серце панни Юлії і признання пана Еммануїла, що вона своєю красою затьмарила панну Маню з її буйним тілом та сукнями з глибокими декольте.

І пан Еммануїл покинув Бібрку. Поїхав назустріч новому життю. А на його місце прибув якийсь молодий учитель, який тільки-но «доповнив матуру», тобто склав екзамени за середню школу. Звався той молодий вчитель пан Супрун.

А тим часом нагрянула на школу інспекція. Визнала працю панни Юлії цілком задовільною. Окрім того, панна Юлія отримала ще декілька запрошень на забаву, проте не скористалась з них, а також лекцію «в однім приватнім домі». Той дім належав панові повітовому комісарові, якому відмовити не могла. Занадто був високий начальник. За місце вчительки в тому домі старалась і панна Маня, але її там не взяли, бо пані комісарова дізналась, що панну Маню не можна брати там, де в

домі є мужчини. Ученицю звали Жоля, і панна Юлія мала нагоду ще раз переконатись, наскільки морально упалими є дівчата з багатих родин. Мають тільки одне бажання: щасливо вийти заміж. Більш нічого не хочуть. Навіть читати книжки...

За щоденними клопотами панна Юлія так і не розгляділа добре, хто ж то приїхав на місце пана Гордієнка. «Якби я була, — признавалась, — стрінула його в товаристві, чи на вулиці, була б не знала, хто це». Правда, час від часу пан Супрун нагадував про себе панні Юлії в дуже оригінальний спосіб. На вчительських конференціях ставив їй якісь каверзні питання, але панна Юлія на це не звертала уваги. Молоде, безвусе, якесь таке незрозуміле. Блідий, неохайний, волосся довге. Чистий тобі середньовічний піїт. Не мав могутнього торсу грецьких міфічних героїв, ні золотих аполлонівських кучерів, ні вінця на голові, як пан Мирон. За відсутності цього панна Юлія скинула його зі списку можливих претендентів на руку і серце.

Та ось по зимі та завіях прийшла у Бібрку весна. Повідживали мухи, повилітали метелики і задзиччали бджоли. На лугах різними кольорами зацвіли польові квіти, зашумів свою таємну думу місцевий ліс. Замість важкого зимового вбрання можна було одягнути легше. Все навколо ожило.

Ожив і пан Супрун.

Того пам'ятного весняного дня у панни Юлії випала хвиля вільного часу і вона вирішила використати її на громадсько-корисну роботу з виловленням паразитів у вазонках учительської кімнати та витирання пилюки з різноманітних наочних посібників.

Щоб зробити це, мусила перейти через клас, у якому навчав дітей пан Супрун. Навіть не привіталася з ним. Пройшла — і решта!

Вже повитирала порох, повищипувала шкідників з вазонків, як зауважила, що перед нею стояв пан Супрун. Мав такий вигляд, «якби хотів перед смертю позбутись якоїсь таїни». Просив панну Юлію вислухати

його. Не була вже така наївна, щоб не здогадатись, про що буде мова. Вислухає його. Не буде ж кричати і просити порятунку.

Почав з того, що він абсолютно нещасний. Справжній відлюдок та знеохочений мізантроп. Не вірить у краще майбутнє. Панна Юлія слухала мовчки. Най виговориться.

Мріяв колись знайти дружню душу, аби не було так відчайдушно самотньо. Та не знайшов. Не може жити, як живуть усі люди, та й не хоче так жити. Не п'є, не курить, хоч панна Юлія справді вважала, що пан Супрун вживає якесь зілля, бо має такі палкі та блискучі очі. Тільки недавно почав учителювати. Посада в Бібрці перша. Тут він одного дня побачив панну Юлію. Весь світ від того перевернувся в його голові. «Ваше добре лагідне лице, — не говорив, а стогнав пан Супрун, — причарувало мене з першого погляду. Приглянувшись оточенню, я запримітив, що ви неприступні, і мені про це також сказали. Ви видались мені вищою над своє оточення. Ваш мармуровий покій, оте вічне захоплення службовою роботою — се, здається, втеча не тільки від людей, але і від себе. Ви криєте тайну. Ваша вдача бурхлива, пристрасна, в деяких хвилинах ваші очі зраджують ваш жар». Панна Юлія тільки знизала плечима, але не стала перечити. Зиркнула на годинник: час іти на урок. Там на неї чекає основа майбутньої суспільності — діти, а тому різко відрубала панові Супруну: її менш за все цікавить, що про неї говорять, а щодо очей та прихованого в них вогню нічого конкретного сказати не може.

Не подіяло це на пана Супруна, тільки піднесло в його очах прекрасну панну Юлію. Просив не відходити, не полишати його на поталу власних сумнівів та докорів сумління. Він не винен, що так сталось. Душив у собі чуття до панни Юлії, але з того нічого не вийшло. Він кохає її і просить стати його. Це було б так чарівно. Вдвійку знайдуть собі працю на селі, будуть мати будиночок і сидітимуть у ньому, як ластів'ята в гніздечку. Будуть такі

щасливі, як ніхто на світі. Прочитав про таке щастя навіть віршик. Але по-польськи, хоч був українцем.

Після віршика та ластів'ят у гніздечку панна Юлія згадала знову про свої службові обов'язки та дітей, які чекають, коли вона повернеться. Явно запізнювалась. Інтермецо з паном Супруном затягнулось. Але досить! Найпан Супрун дасть їй дорогу до виконання службових обов'язків. Нема чого мучити коней, бо він нічого не доможеться. Прочитала, а точніше випалила йому цілу промову, де в купу змішала і святий обов'язок учителя супроти свого народу, який ще не дуже-то прозрів, а тому є темний, і великі приклади безсмертної любові Данте, Беатріче, Лотті, Джульєтти, Словацького і на прикладі з панною Манею показала, що велика любов є тому великою, бо не має нічого спільного з фізіологічною потребою. А за панею Манею хлопи табунами бігають. Якщо пан Супрун бажає собі такої любові, то нехай так само біжить за панною Манею. Вона не відмовить. Але вона, панна Юлія, не рекомендує йому це робити чисто з національних почувань та солідарної свідомості, вираженої у заклик: свій до свого по своє. Пан Супрун — українець, а панна Маня — полька. То не буде свій до свого. А свій до чужого, а по що, то панна Юлія вже й говорити не хотіла. Але найкраще буде, коли пан Супрун займеться поважною працею, бо тоді йому все дурне вивітриться з голови.

Промова панни Юлії збила нещасливо закоханого пана Супруна з пантелику. Такого повороту справи він не очікував. Не залишалось нічого іншого, як подякувати панні Юлії за лекцію і офіційно заявити: «Мені, бачу, суджена трагічна смерть».

Та заява про трагічну смерть трохи настрашила панну Юлію, і її кам'яне серце зм'якло. Почала тлумачити панові Супруну, що не може віддати йому свого серця, бо віддала його вже другому, котрий живе на чужині. Між ними, панною Юлією та незнайомцем на чужині, є ідеальна любов, бо тілесну панна Юлія, зрозуміла річ, не визнає.

Ошелешений пан Супрун почав говорити символами та образами. Йому потрібний вічний сон Ендиміона. Та панна Юлія виявила неабиякі знання в галузі лікування даної хвороби. Дає пану Супруну рецепт на выздоровлення: українці повинні думати тільки про великий чин, а не про якусь низьку фізичну любов.

Мусила вже нарешті йти на урок, бо, не дай Боже, діти, побачивши, що вчительки нема, повтікають додому.

Була задоволена із себе. Недарма так багато читала літератури з питань природознавства.

У наступні дні пан Супрун у школі не з'являвся. Директор сказав, що молодий учитель заслаб і має велику гарячку. Всі гадали, що застудився, а панна Юлія мовчала. Потім прийшов на роботу. Хвороба сильно змінила його зовнішність. І так не був гарним, а тепер і поготів.

Врешті пан Супрун поправився і замість того, щоб засукати рукави та взятись до праці на користь українського простого народу, потягнувся до панни Мані, через що цілком втратив повагу в панни Юлії. Як міг?! Потім пан Супрун облишив панну Маню і знову почав залицятись до панни Юлії.

Дороги не давав перейти. Усе зачіпав, усе якусь справу мав до неї. Мав бажання говорити з панною Юлією про Олімп. Іде панна Юлія додому болотами, щоб не йти попід вікна пані аптекарової і пані секретаревої, пильно дивиться під ноги, щоб де не вступити, а пан Супрун поруч співав їй пеани, як Орфей. Оспівував її неземну красу. На думку пана Супруна, панна Юлія цією своєю красою перевершила грецьких богинь і сама є найкращою богинею.

Ще через деякий час з паном Супруном почали творитись чудеса. Завше неохайний тепер він почав чепуритись, аби зачарувати своїм «зверхнім виглядом» панну Юлію. На голові циліндр. (Боже, Боже! Панна Юлія завжди мріяла, щоб чоловічі голови скрашували не циліндри віденських фірм, а лаврові вінки!) Ніс пан Супрун декорував цвікером в золотій оправі. На камі-

зельці годинник з різними блискучими цяцьками. На руках перстені, котрі «ловили очі». Та такий вигляд не втішив панну Юлію, а скоріше засмутив. Де дурний хлопець впаковує свою енергію? У шмаття, циліндр? Цвікер? Брязкальця? А як бути з бідним і темним українським народом, який чекає, коли його візьмуть за руку і виведуть до вершин освіти.

Декорація пана Супруна примусила панну Юлію знову сісти за природничі книжки, які завбачливо привезла із собою. У них вичитала, що подібно ведуть себе самці, коли хочуть заманити на грішну справу самичку. Ах, от звідки у пана Супруна мрії про тихе гніздечко на селі! То що, вона до того ж має ще в очах науки і пана Супруна виглядати звичайною самицею, а не людиною з вищими ідеалами?! Панну Юлію аж трясє злість. Почала в тваринному світі шукати для пана Супруна аналога. В отому циліндрі, цвікері, рукавичках, з годинником та перстнями на пальцях він нагадав їй плямистого тритона, якого в поміркованих широтах, на яких Бібрка, можна надибати в калюжах після дощу.

Панна Юлія категорично проти того, аби пан Супрун у такому одязі крутився біля неї. Ну, подумайте, люди добрі! Він як із віденського журналу мод, а вона в чорному платті, «історичній» хустині та в «російських» калошах. Бігме, та закоханість у щось або в когось просто смішна. Як цього люди не розуміють. Зокрема, пан Супрун. Де, як сліпий з бандурою, і рецитує їй: «Фея моя, богине, дівчино Осіанових пісень» і — ба-бах в калюжу! Аж цвікер заляпався болотом. Сміх та й годі! Чи можна порівнювати до нього панну Юлію з купою учнівських зошитів під пахвою. Та то не фея і не богиня, а цілий Геракл, що тягне на собі національний обов'язок! Та до розуму пана Супруна достукатися годі. Він глухий і сліпий. Чорна «історична» хустка з френзелями видається йому на голові панни Юлії «демонівським рембрандтівським капелюхом». Весна розбудила не тільки пана Супруна. До Бібрки знову потяглись пан Теофіл,

пан Льольо. Пан де Печка, здається, слова дотримав і втік від Юлії світ за очі, бо весною у Бібрці не появлявся. Правда, з тими теофілами та льольоцями ще можна було знайти якусь спільну мову, але з отим плямистим тритонном — абсолютно ні. Листами закидав, фотографію, хоч яка дорога, подарував.

Та даремно. Панна Юлія, крім дітей, не належить нікому. Правда, ще своєму народові. Діти люблять її, горнутья. Вона їх пестить словом. Не злюбила за це панну Юлію зла панна Маня. Листа-скаргу на неї до Крайової шкільної ради написала. Так і так, дорога радо. Приїзди, подивись і розсуди нас. Хоч розсуджувати було нічого. Панна Маня мала восьмирічний учительський стаж, а Юлія була тільки практикуючою учителькою. Діти панні Мані остогидли. Б'є їх, штурхає, де тільки можна. Нарікає на них. Навіть соромиться бути серед дітей. Погорджує панна Маня українською мовою. Діти втікають від неї до панни Юлії.

В отих весняних сердечних і шкільних клопотах закінчилось і друге півріччя, а з ним і навчальний рік. Надійшла пора попису, тобто екзаменів. Зі Львова до Бібрки приїхав пан інспектор з відповідним оточенням — і екзамени почались. Першими вийшли пописуватись діти панни Мані. Бідні, нещасні сотворіння. Читали погано, слябезували. Писали ще гірше. Рахувати не вмiли. Зате панна Маня буквально цвіла. На іспити убрала глибоко декольтовану суконку. На руки натягнула білі рукавички. По всій буйній своїй фігурі порозкидувала штучні квіти, волосся напудрила. Комісія не була в особливому захопленні від того, а один з екзаменаторів навіть зауважив: «Декольтована краса з штучними квітами та рум'янцями на лиці не повинна стояти перед дітьми і вчити їх правди життя». От так тобі треба, аби знала!

Ну зате панна Юлія та її діти не мали границь для похвал. Гарно читали, писали, рахували, екзамен пройшов чудово. Панна Юлія не одягнула коронкованої

сукенки, якою на карнавалі взимку зробила фурор. Мала вишивану блузочку, діти також були у вишиванках.

Панна Юлія нарешті дочекалась своїх перших жнив. Була щаслива як ніколи!

Отже, до нового навчального року, дорога школо! Тепер учителі мали право шукати собі нових місць, значно кращих і з перспективою на майбутнє. Багато так і зробило. У тому числі і панна Маня. Та й, крім того, залишатись їй у Бібрці не було чого. Посудіть самі. Навесні змінила квартиру. Найняв її до себе, а точніше буде сказати — до своєї п'ятирічної доньки, пан касієр. Думав, що в гарному тілі знайде гарний дух. Одного разу, вночі, пан касієр впіймав за обшивку якогось бідолаха, який ліз до панни Мані не через двері, як нормальні люди, а через вікно. Пан касієр зробив панні Мані величезний скандал, а пані касієрка ще більший. Вхопила пудла і пуделка панни Мані та й повикидала через вікно на вулицю тієї ж ночі. Мало про що говорити місто і сміятись люди.

Змушений був залишити Бібрку і пан директор. Пожинав плоди своєї бурхливої співпраці з паном бургомістром.

Тільки пан Супрун не збирався нікуди зникати, а тим паче відчепитись від панни Юлії. Врешті побачив, що нічого не доб'ється від неї, та й весну замінило вже більш-менш стримане літо. Махнув на все пан Супрун рукою і виїхав у невідомому напрямку. Перед від'їздом зайшов попрощатись. Не казав, чи навіки, чи на якийсь період. Подарував панні Юлії зшиток, писаний польськи. Мав щось з двадцять сторінок. Якщо перекласти українською мовою, то називався той зшиток «Кілька хвиль з життя нещасливого, присвячені в честь вічної вірності моїй найдорожчій, котра своїм блиском затьмарила всі зорі на небозводі, сонце, чаром перевищила квіти й солов'їв».

Боже, які банальності і безглуздя. Прочитала тільки першу сторінку і шпурнула тим зшитком у кут. Пощо має собі псувати очі на читання дурниць.

Більше до того зшитку не поверталась. Ходила лугами понад річкою, зрошувала ноги вечірніми та ранковими росами. Збивала своїми довгими сукенками куряву на немощених міських вулицях. Плела віночки з квітів, збирала рослини для шкільного гербарію, зітхала, що таке-то літо коротке і так скоро минається. Прийде незабаром осінь і новий навчальний рік. Яким він буде для неї? Хто його зна...

Знала, проте, одне: до нового навчального року потрібно належно підготуватися і набратись моральних та фізичних сил.
Набиралась.

III

На цій непевній щодо майбутнього нотці і закінчила панна Юлія, знана в українській літературі як Уляна Кравченко, спогади про перший рік свого вчителювання у Бібрці, відомі під назвою «Спогади учительки».

Мали б це бути спогади про те, як учитель несе просвіту у народ, сіє добре і вічне, терпеливо чекає сходів, коли навколо такі грандіозні труднощі.

Мали бути спогади про подвижницьку діяльність нашого учительства.

1872 року в Австро-Угорській імперії, а отже і в Галичині, початкова освіта ставала обов'язковою. Це рішення уряду викликало велике незадоволення серед селян. Бо від господарств відривались такі вкрай необхідні робочі

руки. Уряд воював з народом штрафами. Не ходить дитина до школи, а повинна ходити — плати штраф. І то немалий. Корову часом на нього треба було продавати. На перших порах жертвою цієї війни ставав учитель. Він змушений був утікати з села. Дуже рідко кому вдалося поучительювати на одному місці більше двох років. Аби якось зарадити справі, уряд вирішив навчальний рік розбити на два, тому школи з однорічних ставали дворічними, а дворічні — чотирирічними. Це сподобалося селянам, бо мали змогу брати дітей на польові та господарські роботи. Проте збільшення строку навчання поставило перед урядом нову проблему. Виявилось, що для навчання не вистачає учителів.

Їх тепер потрібно було вдвічі більше. Щоб якось зарадити цьому, по краю почали організовувати вчительські семінари, діяли спеціальні комісії, які приймали екзамени на вчительське звання. Але й цього не було достатньо. Всеодно вчителів не вистачало. Нарешті уряд зважився до цієї справи залучити жінок. Юлія Шнайдер була однією з перших у Галичині жінок-народних учительок.

Зацікавленість цією справою в українській літературі була високою, і тому не дивно, що Іван Франко звернувся до Юлії Шнайдер, щоб вона написала для жіночого альманаху, фактичним редактором якого він був, свої міркування стосовно проблеми учительювання, аби суспільство уважніше приглянулось до цієї непрості проблеми.

Ідея написати такий твір належала не самому Франкові, а Наталії Кобринській. Спочатку вона сама взялась за це і таки написала, але Іван Франко написане забракував. Тоді й звернувся він до Юлії Шнайдер. «Очерк той, — ідеться у листі до неї від 19 травня 1887 року, — написала вона, але на лихо вийшов він доволі слабкий, так що якось ніяково друкувати. Так от я рішив звернутися до Вас з проською: чи не могли б Ви написати свої спомини про своє учительське життя в Бібрці і Стоках, від початку до кінця, з його добрими

сторонами і злими. Головно звернути би треба увагу на відносини до людей, дітей і товаришів-учителів до учительки, і, здається, що про все те Ви будете могли розказати багато цікавого. Статейку будьте ласкаві написати попросту, без прикрас, без рефлексій, давайте самі факти, подайте копії (дослівні) листів тих дівчат, що до Вас писали, розкажіть про ту історію, котра закінчила Ваше учительство в Бібрці, з вираженням імен або й без вираження, як Вам сподобається. Я, jako редактор альманаху, дуже бажав би, щоб така стаття Вашого пера була в нім надрукована.

Об'ємом не стісняйтеся, напишіть докладно, як буде що лишне, то я скорочу».

Франкові здавалось, що найбільш відповідною літературною формою для такого твору будуть спогади. Він прекрасно знав, як закінчилось учителювання Юлії Шнайдер у Бібрці, бо про це неодноразово писало «Діло», а окрім того оповідала сама Уляна Кравченко. Зараз пані Юлія працювала в Лужку Долішнім, що десь на половині дороги між Самбором та Лішнею під Дрогобичем, одне слово, в краях, близьких до Нагуевич, і, користуючись тою обставиною, Франко, пишучи цього листа до Уляни Кравченко, по чоловікові — Нементовської, запрошував її в рідні Нагуевичі на Зелені свята, де буде зі своєю дружиною. Потрібно тільки, щоб виїхала вранці, а там через Мокряни та Медвежу, — і на обід якраз буде в Нагуевичах. Було б дуже гарно, якби звиділись. Правда, стаття про вчителювання потрібна найближчим часом. Десь за тиждень, а найдовше — за два.

Застороги Франка щодо твору, який мала написати Уляна Кравченко, були не без підстав. Знав, чим вона грішить. Колись навіть заборонив їй взагалі писати прозу, а займатись тільки поезією. Нема в неї хисту до прози і все. Навіть через те не радив їй робити переклади, бо, як виявляється, переклад — дуже творча робота, а Уляна Кравченко вважала, що найголовніше в такому ділі є тільки добре знання мов. Очевидно, тепер мав надію, що Уляна Кравченко виправилась, ну а якщо й ні,

то він зуміє підправити так, як треба. Це він неодноразово робив. Навряд чи мав він намір трохи привстидати цим Наталію Кобринську, яка почала вважати себе мало не комендантом галицько-української літератури. Франко справді хотів, щоб стаття про учительку, а точніше про учительську роботу, була обов'язково в альманасі. А ще більше хотів, щоб автором такої статті не була людина, далека від цієї справи, а вчителька...

Ще не надійшли Зелені свята, і ще Франко не виїхав у Нагуєвичі, як замовлення було виконане і надіслане на його львівську адресу. «Посилаю Вам, — писала Уляна Кравченко у супровідному листі, — мої згадки з часів бібрецької практики, з першого року описую, як дійсно се було. Здається мені, що з оповідання добачите відносини учительки до дітей, родичів, власті і товаришів. Тих я мала більше, як 10, і пересвідчилась, що годі знайти посередньої дороги — треба або боротись, або любитись. Їх стільничкою бути. Сли¹ що знайдете відповідного до альманаху, то можете умістити, тільки б я рада, щоби ширший світ не знав, ким писані, для того зазначіть статію лиш так і напisi статей лишаю Вам такі, щоби не звертали уваги на зміст. Стоцька історія написана під вражінням першим, я не мала часу тепер переписати її, знайдете там багато моїх думок, рефлексії, але можете то все обтяти, як рівно ж то, що дуже кидає світло на наші власті, впрочім, як гадаєте, я тільки б тепер не хотіла звертати увагу на себе, щоб не мати нові неприємності».

Ще в тому листі вибачалась, що через роботу в школі та вдома не мала часу на «артистичне» викінчення написаного. Писала похапцем, то тут, то там, уриваючи дрібку часу. До Нагуєвич, звичайно, приїхати не зможе, але нехай пан Франко з того не робить собі трагедії. Може, зрештою, тою самою дорогою, про яку писав їй, приїхати до неї в Лужок. Навіть з дружиною. Познайомиться. Корона їй з голови не впаде.

¹ Може (діал.).

Скільки «статіїв» прислала Франкові Уляна Кравченко перед Зеленими святами, зі змісту листа судити важко. Принаймні можна точно сказати, що були дві. Одна з них стосувалась першого року учителювання, а друга — так званої стоцької історії, яка полягала в тому, що у вересні 1884 року місцева шкільна рада не затвердила Юлію Шнайдер на постійну роботу в Бібрці, а запропонувала вести школу в селі Стоках, що в семи кілометрах. «Діло», яке детально описувало цю історію, вважало, що незатвердження Уляни Кравченко на посаду вчительки в місті буде не чимось іншим, як яскравим проявом польського шовінізму, котрий усіма силами намагався ополячити край і замість учителів-українців по містах насаджував запеклих патріотів Польщі «од можа до можа».

Саме за ці стоцькі спогади, написані відразу по свіжих слідах, Уляна Кравченко вибачалась перед Іваном Франком. Не мала часу переписати їх начисто. «Статті» вона не мала наміру називати, а коли вже давати назву, то таку, яка б не привернула до них увагу начальства і наразила на чергові неприємності. Зрештою, все мав вирішити Франко.

Підготовка матеріалів до друку в «Першому вінку» вже завершувалась. Франко відібрав для альманаху найцікавіші з його погляду твори галицьких письменниць. З одного боку, вони порушували багато проблем галицького життя, участі галичанок у ньому, а з другого, ці твори давали змогу побачити, що в особі жінок-письменниць українська література отримала нову силу.

В альманасі Уляна Кравченко репрезентувалась тільки поезією. Франко відібрав для цього всі ті вірші, які йому не вдалось надрукувати в інших виданнях, а також написані останнім часом спеціально для альманаху. Мав надію, що дебютуватиме вона в альманасі і прозою. Однак спогади не були надруковані...

Чому так сталося, пояснила сама Уляна Кравченко 1921 року у спогадах про Наталію Кобринську, надруко-

ваних у збірнику в честь її пам'яті «Першому українському борцеві за права жінки». Там ідеться, що ініціатива написання «Спогадів учительки» належала виключно... Наталії Кобринській. Їй спало на думку, що в «Першому вінку» обов'язково повинно бути показано, як трудилась галицька вчителька. «Однак, — зауважувала Уляна Кравченко, — сама не знаючи цього життя, не могла написати, тому звернулася до мене з проською, щоб я написала спомини про своє учительське життя. В р. 1886 написала я прозою про моє життя jako учительки в Б(ібрці) і С(токах) від початку до кінця — з його добримі сторонами і злими, звертаючи увагу на відносини людей, дітей і товаришів-учителів». Останні слова буквально взяті з листа Франка до неї, писаного 19 травня 1887 року.

Та це деталі. Найдивнішим у спогадах є те, як намагається Уляна Кравченко обминути ім'я Івана Франка...

У тих же спогадах Уляна Кравченко пригадала, що, крім історій про Стоки та перший рік вчителювання, вона для альманаху ще й оповідання «Голос серця» вислала. «Ті три очерки, — зазначала, — не були, одначе, друковані в альманасі, хоч Кобринська хотіла їх друкувати, а не ввійшли з цієї причини, що повість Олени Пчілки «Товаришки», хоч і через редакцію була скорочена, багато місця забрала в альманасі (а треба було помістити праці й других товаришок-писательок). Альманас був виданий коштом О. Пчілки, тому треба було уступити... Мої три очерки мали увійти до другого тому альманаху, котрий, одначе, не появилсь».

Отже, на заваді стала Олена Пчілка. Як-не-як вона фінансувала видання, а тому мала в альманасі першість. Довелось поступитися, бо як же інакше, а тим більше, що «три очерки» приобіцяли видрукувати в наступній книзі.

Та факти, вперті факти промовляють про інше...

Вже 5 лютого 1887 року «Діло» повідомило своїх читачів, що з початком наступного тижня в друкарні Наукового Товариства імені Т. Шевченка розпочнеться

друкування жіночого альманаху, котрий фундуєть Наталія Кобринська та Олена Пчілка. Орієнтовно, він мав би коштувати 1 золотий 55 крейцарів. У продаж альманах, представляючи «всіх наших женщин-писательок», мав надійти під Великодні свята.

Та минув Великдень, а про альманах ні слуху ні духу. Правда, 14 квітня «Діло» подало інформацію, що на даний час віддруковано 15 аркушів альманаху. Чому так припізнився вихід альманаху, газета не пояснювала, але повідомила, що друкування його таки незабаром закінчиться і одразу після того він надійде у продаж. Обсяг мав виносити вже не 15—20 аркушів, як раніше заповідалось, а 28—30.

І знову минув означений речинець. 23 червня 1887 року «Діло» повідомило, що друкування альманаху, який був названий «Перший Вінок», закінчено, і розповіло про його зміст. Як стало відомо потім, назвала так альманах — «Перший вінок» — Олена Пчілка.

Творчість Уляни Кравченко була представлена двома сонетами під спільним дахом «Я не жалуюсь», циклом сонетів «За много», «Думками I—III» та ще двома сонетами «Не рвись у будуще».

Винною у запізнілому виході була Олена Пчілка. На самому початку вона вислала для друкування в альманасі тільки два свої сонети, але побачивши, як будуть представлені в ньому інші письменниці, вирішила не відставати від них і повідомила Франка та Кобринську, щоб вони не дуже-то поспішали з друкуванням, бо вона спеціально для альманаху пише щось більше і солідніше, ніж отих два сонети, які вислала раніше.

Довелось трохи стримати друкування. Олена Пчілка засіла писати оте «щось більше», а Наталія Кобринська вирішила скористатись вимушеною перервою і разом із Софією Окуневською поїхала в Цюріх. В тамтешньому університеті слухала лекції з економіки. Вся робота над альманахом звалилась на Франка. 4 травня 1887 року він отримав люб'язного листа від Наталії Кобринської, у

якому та повідомляла, що, як писав до неї брат Лонгин Озаркевич, на її адресу надійшов лист від Олени Пчілки. Та писала, що вже закінчила роботу над повістю для альманаху. Повість вийшла довгою, так що альманах розростається до 30 аркушів. На друкування тих додаткових аркушів потрібно ще 160 золотих. Цю проблему з грошима розв'язав Франко сам.

А ще 16 (4) квітня того ж року Іван Франко отримав листа і від самої Олени Пчілки. Вона скаржилась, що дуже хотіла б, щоб альманах мав якийсь людське обличчя, а тому вирішила написати для нього більшу повість, чим спричинилася до запізнення його виходу у світ та до нових витрат. Повість, звичайно, задовга, але нема на те ради, бо коротко писати не вміє, хоч хтось там каже, що стислість є ознакою таланту. Вона так не може. Нехай Франко не дуже журиться, де взяти грошей, бо за друкування своєї повісті вона заплатить сама. Згідно з підрахунками мала би та повість виносити сім аркушів, або десь 112 друкованих сторінок альманаху. Це означає, що перед тим, як написати листа Уляні Кравченко 19 травня 1887 року, Франко вже мав повість «Товаришки», однак просив Уляну Кравченко «не стісняйтесь» в обсязі і писати спогади. Як буде треба, то підкоротить. «Товаришки» були поміщені посередині альманаху, але замість семи аркушів, як вважала Олена Пчілка, вийшло 2,5 аркуша. Фундаторка видання не могла знайомим нажалітись, що з її твором зробив Іван Франко. Написала йому гнівного листа і висварилась, що так з нею не поступала навіть царська цензура. Так багато викинути! Ще більше обурилась Олена Пчілка, коли довідалась, що Франко забракував до альманаху твори Ольги Кобилянської.

Франко опинився в дуже незручному становищі після того, як отримав «очерк» про вчительську роботу Наталії Кобринської. Сказати їй прямо, що він неймовірно слабкий і для публікації не годиться, очевидно, не міг. Як-не-як істерія і плач були забезпечені. І так уже Наталія Кобринська всю свою піч у Болехові списала гріхами Франка супроти неї.

Врешті написав їй дуже обережного і делікатного листа: так і так, стаття ваша, дорога пані, цікава, але чи не доцільніше було б, щоб її написала якась учителька, котра щоденно крутиться в такій атмосфері, а життя учительки знає не з розповідей, а з власного досвіду. Чи не зверталась ласкава пані з того приводу до Уляни Кравченко? 24 травня Франко мав уже відповідь: «У мене нема “авторського самолюбія”, — писала Наталія Кобринська, закусивши губи, — і можете сміло відкинути, що Вам не подобається, хоч також, з другої сторони, у мене нема і довір'я до себе на такі неудачі, надовго параліжують мою охоту до писання. О Учительку я не дбаю, бо навіть не можу нагадати, що там писала, але за тамту мені трохи встид, бо коли Пчілка хотіла пізнатись з цілею товариства, то я її тоту розправу післала — та її ще щось там вподобалося, видко, що-сьми обі в однім розумі.

До Шнайдерихи я не писала, понеже я знаю з досвіду, що тоті всі учительки все в такий спосіб нарікають на учительство, якби допрошувалися, аби який прийшов та звільнив їх від сього хліба, — а по-друге, доїло мені уже тільки усіх просити. Будьте, однак, ласкаві звернути бачну увагу, щоби в її розправі не було плачу на жіночу самостійність».

Наталія Кобринська з оцієї всієї історії вийшла гідно. Навіть вдала, що не пригадує, про що писала в отій статті про вчительку. Можливо, і не давала б її до альманаху, але наполягла Олена Пчілка. Видно, що і вона, і Олена Пчілка «обі в однім розумі».

Буря над головою Франка пролетіла, не зачепивши його. Наталія Кобринська погодилась, що статтю про вчительське життя може написати і Уляна Кравченко — «Шнайдериха», але просити її зробити таку ласку не збиралась. Як хоче, то нехай Франко просить.

Уляна Кравченко даремно обвинувачувала в усьому Олену Пчілку. Швидше за все Олена Пчілка мала право обвинувачувати її за те, що Франко так безбожно поскорочував повість «Товаришки».

Місця в альманаху було повно...

Дізнатись правду, чому Франко не включив до альманаху спогади Уляни Кравченко можна було б з листування між ним та Наталією Кобринською, однак це листування пропало. Після смерті Н. Кобринської листи І. Франка до неї дістались племінниці Ірині Величко, яка 1931 року виїхала до Харкова і як подарунок «вільній і незалежній Україні» привезла з собою всю епістолярію Наталії Кобринської. Невдовзі газети повідомили, що вона стала аспіранткою професора Д. Багалія і збирається працювати над дисертацією про стосунки Івана Франка з Наталією Кобринською, в основу якої буде покладено більше сотні листів Франка. Дисертацію Ірина Величко так і не написала. Її та її рідню було розстріляно як іноземних шпигунів, майно конфісковано, листів Франка до Наталії Кобринської так нікому і не вдалося відшукати.

Після того, як 1921 року Уляна Кравченко опублікувала свої спогади про Наталію Кобринську, до неї зачастили видавці, які пропонували свої послуги, щоб видати згадані у спогадах твори, котрі вона свого часу вислала Франкові, а той не зміг опублікувати. Однак Уляна Кравченко була проти цього. Стверджувала, що ті твори належать часові, вони малоцікаві для сучасної молоді, нікому тепер не потрібні. Крім того, вона не має часу займатись такими справами. Однак мусила поступитися Павлові Волянському, який наполіг на тому, що все-таки щось варто опублікувати. Уляна Кравченко відібрала для цього лише оповідання «Голос серця». Воно й було випущене 1923 року окремою книжкою у перемишльській друкарні Кнолара і сина зі вступним словом П. Волянського. «Оповідання, що отсе перед вами, — писав він у вступному слові, — мало друкуватись в жіночому альманаху «Перший вінок» ще в році 1887. Однак із-за обмеженого місця в згадуваному виданні, поміщено тут поки-що тільки кілька поезій нашої авторки, а її оповідання (побіч ще кількох споминів з життя учительки) відложено до другого тому альманаху. Та, на жаль, другий

том не появився. Від того часу проминуло чимало літ, щойно сего року приступлено до окремого видання».

Зміст оповідання незамислуватий. У маленькому заболоченому провінційному містечку живуть собі і працюють «в ім'я вищої ідеї» вона — Соня та він — Юстин. Любляться. Про цю любов знають усі в місті, крім голови, тодішньою мовою — президента шкільної ради отця Штогрин. Але врешті і пан отець довідується про це від своєї дружини, яка ближче до народних мас та їх клопотів, ніж шанований усіма отець. У душі отця Штогрин вибухає вогонь, ні, не вогонь, а ціле вогнище любові до молодої пари. Він рад би їм і небо прихилити, щоб вони були щасливі та спільними силами несли в народ проміння просвіти і науки. А щоб це сталося, вирішує отець, потрібно, щоб Соня та Юстин побралися. Для цього потрібно, щоб пан Юстин як голова майбутньої сім'ї мав якусь солідну роботу. Принаймні був директором школи. А тут якраз шкільна рада, «предсідником» якої отець Штогрин, оголосила конкурс на заміщення вакантної посади директора школи, в якій працюють Юстин та Соня. Все, як у новорічній казці, хоч діло було десь під осінь. На конкурс надійшло три заяви. Від якогось старшого учителя зі Стрийської округи, від пана Юстина, а також від ставленика польської шовіністичної місцевої партії, якою керує аптекар Медлицький.

Отець Штогрин знає, що директором школи буде обраний пан Юстин. Та останнє слово має сказати панна Соня, молода і дуже в національному відношенні перспективна учителька. Вона дізнається, що отим учителем зі Стрийської округи є її колишній учитель. Він — українець, саме він навчив панну Соню бути патріоткою. За його переконання та патріотизм його всюди переслідують і женуть з одного місця праці на інше, все більше запихаючи в глухомань. Від того страждає його чимала сім'я. Дітей потрібно вчити, але немає за що. Платня дуже мала. Одне слово, це місце панові вчителю дуже бажане: воно б вирішило багато його проблем. І

Соня як гідна учениця достойного вчителя, нехтуючи своїм майбутнім, своїм щастям з Юстином, впрошує отця Штогринна зробити на виборах так, щоб директором школи став не пан Юстин, а її старенький учитель із Стрийської округи. Отець Штогрин зворушений таким відважним вчинком молодої дівчини. Коли Україна має таких доньок — то ще не все пропало! У фіналі оповідання пан Штогрин так розчулився вчинком панни Соні, що відчув ув очах щось таке, ніби сльозу.

Управителем школи був обраний учитель зі Стрийщини.

Партія аптекаря шаліє від люті. Тим шалом і закінчується оповідання. Точніше закінчується воно роздумами Соні, яка спостерігає, як шаліє ота несвідома юрба, піднята аптекарем: «І відвернулась від вікна Соня, а в душі її виринуло пекуче питання: чи і коли піднесеться загал до сеї висоти думок, до якої деякі одинокі доходять, відсуваючи на другий план своє личне щастя», тобто доросте до того, аби вчинити так, як панна Соня.

Ах, як перегукується це оповідання з освідченням молодого Супруна панні Юлії. Як і Супрун, пан Юстин також кличе свою обраницю звити гніздечко в глухому селі, маленькій хатці, знайти роботу в сільській школі і там зреалізувати свої патріотичні та подружні обов'язки...

Зрозуміло, що таке оповідання для «Першого вінка» не годилося. На тлі інших оповідань воно б виглядало примітивним і штучним. Очевидно, це відчув і Павло Волянський, бо мусив зазначити в передмові, що «Голос серця» належить уже історії, «зображає нам ідеальним тип дівчини-вчительки, яка для вищих цілей, маючи нагоду при виборах рішати, йде за голосом серця в ім'я правди». Користь публікації цього «історичного» оповідання Уляни Кравченко Павло Волянський бачив у тому, «що хоча й нині жінки мають далеко більше права, то все-таки отсе оповідання не втратило своєї вартості, тай стане на будуче вказівкою для тих, як належить користати зі своїх прав, відсуваючи на другий план щастя для великої ідеї».

Про своє оповідання «Голос серця» Уляна Кравченко була високої думки, вважаючи, що в образі Соні їй вдалось сконцентрувати всі найкращі риси української вчительки минулого століття і благородство їхніх душ. Коли Р. Заклинський повідомив її, що не включив це оповідання у збірку про галицьких жінок-вчительок через його загальну слабкість і малу педагогічну користь, вона ображено відповіла, що такого «поступування» можна було їй, старшій вчительці, сподіватись. Цінності старшого покоління є занадто великими і високими, щоб молодше здрібніле покоління могло їх засвоїти. Коли ображений такою відповіддю Р. Заклинський резонно, але все ж таки нетактовно, запитав шановну авторку, чому вона так довго тримала це оповідання в шухляді та якщо його «через брак місця» в «Першому вінку» не вдалось опублікувати, то «чей же би знайшлося місце в “Шкільній часописі”», то Уляна Кравченко сказала, що в таких часописах «вповні» міг би друкувати свої твори пан Р. Заклинський, а не вона...

Здавалось би, що деяку ясність у цю заплутану історію внесе Михайло Возняк та його дослідження «Як дійшло до першого жіночого альманаху», яке вийшло окремим виданням 1987 р. У розпорядженні Михайла Возняка був величезний архів, який торкався цього питання, були повідомлення преси, свідчення живих сучасників тих подій, але він чомусь обійшов історію зі «Спогадами учительки» Уляни Кравченко. Це тим більше дивно, що він у тому дослідженні опублікував лист Наталії Кобринської до Івана Франка від 24 травня 1887 року, де йшлося про «Шнайдериху», а, окрім того, читав спогади Уляни Кравченко про Наталію Кобринську 1921 р. і в своїй бібліотеці мав «Голос серця». Навіть на цій книжці поставив свій підпис і написав, що її читав...

Можливо, Михайло Возняк свідомо не хотів зачіпати цієї теми. Мав за плечима гіркий досвід, коли для однієї зі своїх статей використав листи Івана Франка до Ольги Рошкевич, і що з того вийшло... Вирішив не ризикувати,

тим паче, що мав надію колись все-таки отримати від неї листи Франка.

Листи Франка Уляна Кравченко берегла як найдорожчий скарб і нікого до них не підпускала. У 1926 році, коли відзначали десяту роковину смерті Франка, до неї звернулось НТШ з проханням віддати ті листи на збереження в його архів, «бо всяке може бути». Уляна Кравченко категорично відмовилась, а щоб до тих листів ніхто не міг дібратись, надійно заховала їх під матрац, на якому спала. Однак, як не оберігала їх, у 1927 році до того матрацу дібрались.

І дібрався не хто-небудь, а сам Денис Лук'янович, який мав опінію знавця жіночих сердець. Він був, крім того, директором дівочої гімназії в Перемишлі, де вчилися внучки Уляни Кравченко. А внучки мали клопоти з наукою. Врешті, Уляна Кравченко погодилась, щоби пан директор переглянув ті листи під матрацом. Про те, що пані Нементовська саме там тримає листи, повідомив пана директора зять Уляни Кравченко, меценас Сокола, який був шкільним другом пана Лук'яновича і не раз з ним по дорозі додому ступав у шинок.

Одне слово, настав той урочистий день, коли пані Нементовська дістала з-під матраца листи Франка і передала їх пану директорові, аби той поробив з них собі копії. Відразу, проте, заявила що категорично проти їх публікації. «Робота над копіями, — писав опісля Д. Лук'янович, — посувалася повільно, затягнувшись чи не на півроку. Працювати можна було тільки в кімнаті адресатки».

Уляні Кравченко за цей час стало жаль пана Дениса. Скільки труду поклав, щоб розібрати ті закарлючки Франка. Вона сама вже не в силі була їх розшифрувати, а тому мало чим могла допомогти пану директорові. Врешті, коли робота наближалась до кінця, Уляна Кравченко побачила, що на основі тих листів можна написати прекрасну любовну повість. Про кого? Як про кого? Пан директор не розуміють, про кого чи так вдають. Звичайно, що про мене та Франка. Зрозуміло, що голов-

них героїв не варто називати їхніми іменами, а якимось інакше. Вона згідна, щоб її назвали Марта, бо так називалась героїня її першого оповідання. Ну, а Франко нехай називається Мирон. Це його загальноновизнаний псевдонім. Як викрутився з того всього Денис Лук'янович, він вже не оповів, але повість про любовні пригоди Франка таки написав. Правда, написав повість про Ольгу Рошкевич та Франка, а не про Франка та Уляну Кравченко. Уляна Кравченко, як оповідають, не могла йому цього пробачити вже до кінця своїх днів.

Очевидно, нічого не домігшись від Дениса Лук'яновича, Уляна Кравченко з аналогічним проханням у 1930 році звернулась до Ольги Дучимінської. Сподівалась, що жінка швидше зрозуміє жінку...

Вперше Денис Лук'янович опублікував ті листи аж 1956 року в збірнику «Іван Франко. Статті і матеріали». Листи Уляни Кравченко до Івана Франка були опубліковані ще пізніше — 1953 року у вибраних творах письменниці, випущених видавництвом «Дніпро».

І хоч завдяки цим публікаціям багато що стало зрозумілим у стосунках Івана Франка з Уляною Кравченко, однак багато чого так і залишилось для здогадок. Кореспонденція виявилась неповною, хоч тривала 53 роки, а останній лист Франка до Уляни Кравченко був написаний за чотири місяці до його смерті.

Найінтенсивнішим листування було на перших порах знайомства. Точніше з листопада 1883 р. по грудень 1884 р. З того періоду збереглось 22 листи, хоч на основі їх аналізу Денис Лук'янович дійшов висновку, що листів мало бути десь під тридцять.

Опісля наступила доволі довга перерва. Не тому, що адресанти посварились чи розійшлись. У 1885 р. Уляна Кравченко з допомогою Франка перебралась зі Сток біля Бібрки до Львова і стала вчителювати у школі сестер василіанок. Необхідність у листуванні відпала. Коли хотіла, тоді й бачила Франка. Опісля пішла на провінцію навчати дітей посла Січинського, а 22 листопада

1886 року там вийшла заміж за Яна Нементовського, вчителя за фахом, який казав, що вб'є кожного, хто наблизиться до його коханої Улясі. Ах, Боже, Боже! Наскільки був інтелігентнішим пан Супрун! Він обіцяв покінчити тільки з собою, а в могилі обіцяв радіти щастю його коханої Юлії...

З чоловіком Уляна Кравченко почала працювати в Лужку Долішнім в одній школі. Він директором, а вона — вчителькою, як Юстин і Соня.

Одружився і Франко. Ольга Хоружинська виявилась не такою ревнивою. Із поздоровлення Уляни Кравченко Франка з одруженням розпочинається другий, найцікавіший, період їхнього листування. Та саме він найбільш багатий за кількістю листів. З 1886 року зберігся один лист і стільки ж з 1887 року... Чи було їх більше? Денис Лук'янович твердив, що так...

Знову настала перерва, яка тривала сім років. Вона бере початок якраз з моменту виходу у світ «Першого вінка», коли Уляна Кравченко не побачила в ньому своїх прозових творів.

Відновилось листування тільки в 1894 р., коли Іван Франко запросив Улянну Кравченко писати до «Життя і Слова», нового журналу, організованого ним, однак із цього нічого не вийшло.

З того періоду збереглося шість малоцікавих ділових листів.

І знову перерва, яка тривала більше двадцяти років. Були вже настільки віддалені між собою, що Франко щиро здивувався, коли дізнався, що чоловік Уляни Кравченко вчителює з нею в Нагуєвичках, а він про це й не чув.

Здивувався і Денис Лук'янович, коли побачив, у якому жалюгідному стані перебувають листи Франка, переховувані під матрацом. Ледве купи трималися, запліснявіли. Не можна було прочитати не тільки окремі слова, а й цілі фрази. Та це ще марниця. Багато листів було пообтинано ножицями. Над ними, як виявилось,

старанно вже попрацювала Уляна Кравченко. Повикидала з них геть усе, що могло її скомпрометувати. Відсутність деяких листів пояснювала тим, що вони загубилися. Доводила Д. Лук'яновичу, що крім відкритого листування, провадила з Франком таємне. Через газети. Найчастіше вдавались до послуг «Кур'єра Львовського», де тоді працював Франко. От наприклад, дуже Франкові закортіло побачитись з панною Юлією і він повідомляв про це через газету. Ніхто цього, звичайно, не розумів, а панна Юлія розуміла. Як приклад, показувала Денисові Лук'яновичу таке оголошення з газети: «Анна Марія. То, що ти бажаєш, можна сповнити».

Денис Лук'янович, прочитавши цей клаптик газети, не міг стриматись, аби не сказати, що це звичайнісінький фальсифікат та «неумісне баламутство». Уляну Кравченко, навпаки, дратувало, що Денис Лук'янович не хотів їй вірити. Витягувала зі своєї пам'яті найвагоміші докази, що було так, а не інакше. Чого ж то шановний пан директор не хоче їй вірити. Як має зараз довести панові директорові, що коли була молода, то за нею хлопці бігали табунами. Вулиці не давали перейти, в церкві переслідували, в чорта на болоті віднаходили. Має виставляти свідків, га? Та виставила б, якби були живі, а то всі пішли на той світ, залишивши її бідну одну-однісіньку. Денис Лук'янович не смів перечити. Підтакував, що справді було так, як оповідає Уляна Кравченко. Боявся, що заховає листи і не дасть копіювати далі. А Уляна Кравченко витягувала з пам'яті своїх кавалерів одного за другим. Правда, всі вони нічого не були варті. Крім одного — Івана Франка. Всі інші були якісь недоладні. І кучерявий Ігор, і пан Печка, який, до речі, написав їй «безладні фрази про кохання» і погрожував самогубством. Був ще Вольдемар, були й інші.

Про свої успіхи «в молодечих літах» Уляна Кравченко не тільки оповідала, як ото Денису Лук'яновичу, вона ще й писала. В книжці «Замість автобіографії», наприклад, про свої успіхи в Бібрці на першому році навчання писа-

ла так: «Рік, що минувся, був срібним сном, був ще одним із тих, в котрім я наче крилата мешканка блакитів не діткнулася дійсно землі. Тяжкі обов'язки вчительки озаряла любов обов'язку, — і я сповняла їх точно. Від властей і товаришів були і цього року труднощі — докори, та я привикла не зважати на це... Години поза школою належали до мене, і я кріпилася, втішалася природою... щойно в минулому році пережила я акт драми: прощання з коханим моїм і конфліктів із Вертерами, з котрих один помер, другий, здається, застрелився, третій збожеволів...».

Ні Денис Лук'янович,
ні Ольга Дучимінська
не зацікавились тим.
Юлія Шнайдер від
цього глибоко
страждала.

IV

Уляна Кравченко вважала, що її історія все-таки когось зацікавить і роман, про який мріяла, буде написаний.

У 30-х роках ХХ ст. вістка про те, що в її нотатниках є неопубліковані твори, а точніше спогади про вчителювання, дуже зацікавила молодого й енергійного Р. Заклинського. Він був гарячим до справи, володів неабияким педагогічним талантом, а збирав фольклор, редагував різноманітні хрестоматії та інші книжки. Не все із задуманого вмів довести до кінця, хоч докладав до цього багато сил і енергії.

Під той час, коли промайнула вістка, що Уляна Кравченко має ще досі не опубліковані твори, збирав саме

матеріал до збірки оповідань, спогадів і творів учителів-письменників і вирішив, що вони дуже знадобилися його справі. Р. Заклинський заатакував листами Уляну Кравченко, благаючи її передати спогади про своє вчителювання, гадаючи, що в них знайде чудовий ілюстративний матеріал про галицьку школу минулого століття. Однак Уляна Кравченко, хоч і ввічливо відповідала на листи, особливого бажання надрукувати свої спогади не виявляла. Твердила, що теперішньому молодому вчителювству її спогади будуть нецікавими, а то й зовсім непотрібними. Радила включити у збірник хіба оповідання про патріотичні пориви молоді вчительки «Голос серця», але Р. Заклинському це оповідання не сподобалось. Хоч дуже боляче вразило це Уляну Кравченко, листування з Р. Заклинським вона не перервала.

Врешті прийшов час, коли Уляна Кравченко погодилась опублікувати і «Спогади вчительки», які колись не включив І. Франко в альманах «Перший вінок». Мали вони вийти в Коломиї. Про це було повідомлено в пресі, всі чекали їх появи. Та Уляна Кравченко раптом різко змінює свої плани, перериває друкування спогадів, а перед видавцями ставить вимогу, щоби скоріше вийшла її збірка, яку назвала «Замість автобіографії». Видавцям не залишилось нічого іншого, як погодитись з черговою її примхою. А читачам було обіцяно, що спогади все-таки будуть надруковані.

Збірка «Замість автобіографії» вийшла 1934 року тиражем у тисячу примірників, що було не так вже й мало, якщо врахувати, що звичайним у ті часи вважався тираж у 500 примірників. Вступне слово до збірки було давно вже готове, з ним читач міг познайомитись у грудневому зошиті «Нової хати». І там, в «Новій хаті», і тут, у передмові, Уляна Кравченко підкреслювала, що її збірка незвична і не подібна на інші, бо в ній відсутні факти, які публіка звикла називати біографічними, але зате є справжня біографія душі. Такої біографії, а тим більше автобіографії, ще не написав ніхто.

Над збіркою Уляна Кравченко працювала дуже ретельно, відбираючи матеріал зі свого щоденника, який вела віддавна, кореспонденції і, як свідчить листування з Лідією Бурачинською, не могла собі зі всім тим дати ради. Принаймні 10 квітня 1930 року писала їй: «У мене досить дрібних заміток, але ці стрічки написані під впливом якогось пережитого, часто без дати й опису події. Я не уважала себе за важну особу, щоб про себе писати. Я в своїй вічній самоті мусіла аж карткам повірити свої думки та чуття. Із цього матеріалу я теж багато скористала. Багато чого стало непригідним, бо в часі інвазії були закопані (мої пісні в могилі були) і тільки дещо з зшитків можна було вибрати, що ще вдалося відчитати...

З моїх переживань, — коли б усе зібрати і пояснити, коли і чому це писалось, можна б, як Цвейг, написати трагедію жінки, але, звичайно, про живих це не пишеться свobodно».

З трагедії жінки в стилі Цвейга також нічого не вийшло. Уляна Кравченко вирішила задовільнитись меншим, але оригінальнішим. «Коли читаю, — писала вона у вступному слові до збірки, яка задумувалась як трагедія жінки в стилі Цвейга, — життєпис якої більше чи менше для людства заслуженої особи, я нахожу тільки дати, імена й такі речі, що їх можна би пристосувати до кожного раба божого, як уродився... покінчив студії... одружився... упокоївся, себто чисто метрику, відсуваю неохотно книжку, не бачачи в ній нічого інтересного. Я бажала б чогось більшого. Не думайте тільки, що яких авантюр дон-кіхотівських або діл геройських, чи там опису чудес.

Ні, я бажала б вірної відбитки душі: її ніжних почувань... її терпінь, потрясінь і бур жадібних, вогняних».

Денис Лук'янович дуже скептично поставився до спроби Уляни Кравченко зробити «відбитку душі»: «Її спогади, — писав він, — дуже мало придатні для дослідника, бо в них є зайві, нецікаві цитати з якихось поживклих неопублікованих записок екзальтованої дівчини, хаос високопарних фраз і недомовлень, повторюваних

для того, щоб із-за хмар поблискувати головною темою. А ця тема — любов чи до Франка, чи з Франком».

Хоч трохи зажорстоко написав Денис Лук'янович, але суть збірки він осягнув дуже добре. Збірка «Замість автобіографії» якоюсь мірою мала замінити любовний роман про Марту та Мирона, якого ніхто, до кого зверталась, не хотів написати.

Хаос, про який пише Денис Лук'янович, тільки на перший погляд присутній у збірці. Якщо взяти за основу, що в ній Уляна Кравченко хотіла зобразити еволюцію свого почуття до Франка, якого справді поселила десь над хмарами, то все стає на свої місця і хаос перестає бути хаосом, а стає стрункою логічною системою.

Все в тому романі, як зізнавалась Уляна Кравченко, почалось від того, що її душа від народження тягнулась до краси, а ця краса витончила її душу. Щоправда, спочатку вона того не усвідомлювала. Як і кожна дівчина з її середовища, писала вірші товаришам в пам'ятковій альбомі на день ангела, і не думала — не гадала, щоб вірші ці когось цікавили, а тим більше, щоб можна було їх опублікувати. Та якось вірші її потрапили до «дядька Омелька» (так люб'язно називала Юлія Шнайдер свого семінарійного учителя Омеляна Партицького, а до того ж редактора «Зорі»), який виявився її «тихим обожателем». Він якимсь дивом роздобув оповідання своєї учениці і надрукував його аж у двох номерах «Зорі», бо було воно таке довге, що в один номер не вмещалося. Називалось воно «Калитка», а головну його героїню звали Мартою. Якби «дядько Омелько» знав, що з того вийде! Всі кинулись до журналу, мов шершні: «Жу-жу-жу! А то що за одна авторка? Хто вона? Які має очі?» Юлія Шнайдер відчула, що загал починає цікавитись нею, а одночасно не могла відчутти й того, що вже виросла понад отой загал. Та, вирішивши, відчула себе самотньою. Хотіла спертись на чийсь рамено, але того рамена не було, й до того ж доля закинула її зі Львова до чорта на болото...

«Не в тому біда», — писав опісля Денис Лук'янович, — що Уляна Кравченко написала таку халтурну казку, але в

тому, що Партицький надрукував її, а ще більше, що професор Омелян Огоновський 1889 року в своїй історії літератури (частина II, відділ 2, стор. 698) висловився позитивно»...

Відчуття молодого авторкою своєї вищості над іншими змусило її розпрощатись зі своїм минулим і з Юлії Шнайдер стати Уляною Кравченко. Свої почуття, які переживала в процесі цієї метаморфози, описала в розділі, названому нею «З афоризмів». До тих афоризмів поверталась часто. Часом друкувала їх окремо в якомсь журналі, часом впишала в якийсь твір, а найкраще вклінула у «Спогади учительки», правда, вже в іншій стилістичній формі. Датовала свої афоризми 1884 р.

Наступний розділ назвала «Розгублені листки». Щось дуже подібне до «Зів'ялого листя» Івана Франка. Однак Уляна Кравченко цю подібність заперечила. Що означає — зів'яле листя? Смерть, точніше те, що ніколи вже не повернеться, те, що загинуло і тільки своїм нещасним виглядом здалека нагадує «красу всю чарівного гаю». Ні, її листочки не зів'яли, не вмерли. Вони живі і були такими ж живими вчора і позавчора і будуть завше такими. Вони тільки розлетілись поміж людьми, і їх читають вітри на просторах рідного краю...

Розлетілись не тільки листочки. Розлетілось і те, що люди називають щастям. Для таких, як вона, щастя видалось недосяжним. Навіть там, за хмарами, де, здавалось би, ближче до нього. Однак не тому так назвала розділ у книжці Уляна Кравченко. Колись отець Дзєрович, «предсідник» шкільної ради в Бібрці, дізнавшись, що вона пише, подарував їй золоте перо, аби писала вічно й гарно.

Уляна написала тим пером багато гарних творів і, дізнавшись, що пан Дзєрович їде до Львова, передала ним їх Омелянові Партицькому. Нехай надрукує в «Зорі». Та їхав отець Дзєрович до Львова саньми і порозгублював ті оповідання по дорозі. Тепер тільки вітер читає ті розгублені листочки, ті «картини, написані не чорнилом, але кровію серця».

І серед тих картин була одна історія дівчини, «яка з приязні для своячки-подруги жертвує свою любов». Називалась ця картина «Настрій душ». Потім серед тих розгублених листочків була «Марта», «найбільш автобіографічна річ». Ще було оповідання, подібне до «Калитки», але під назвою «Практичний чоловік». «Не жалую за рукописами, — писала Уляна Кравченко, — однаково на написання повістей нема в мене за роботою в школі вільного часу».

Хоч із написаного нічого не вдалось надрукувати, а на переписування вже не було часу, тим не менше, Уляна Кравченко ще глибше відчула, що вона не така, як інші. Ах, як тоді стало сумно й самотньо. Захотілось побути між такими, як вона, сильними душами. І серце підказало їй, що такі сильні душі треба шукати між творчими людьми. Найперше, очевидно, між поетами. Там сипатиме свої «перли-самоцвіти», буде могла блистити «вранішньою чистотою роси». А так що? Чи розуміє її юрба? Зрештою, не треба думати, що вона така вибаглива. Вона задовольнилась би не всіма нараз сильними душами, а якоюсь однією. «Тужу за Тобою!» — звирялась своєму нотатникові: А далі розшифровувала для себе, що то означає — тужити. Означало то — любити. Для таких людей, які вирости понад загал, любити означає — жити. «Чи ж я не маю права жити?» — сумно запитувала у свого щоденника. Ой, коли б з'явилася ця сильна душа! Тоді б у серденька зникла «вічна ніч», а прийшла «весна життя».

Творчі люди типу Еммануїла Гордієнка також виявилися замалими для панни Юлії. Все-таки вони доросли тільки до хмар, а вона вже над ними. Її може врятувати лише якийсь геній — вирішує для себе Уляна. Бо генії, як відомо, це — велети! «Генії, велети минулих часів, — зітхала у щоденнику панна Юлія, — ви самотні товариші самотньої моєї душі... Ваші слова спливають бальзамом у зболілу душу... І ви в житті не були щасливі, і я не маю надії на щастя». Та «минулі часи» не могли заспокоїти юну душу. Вона мусить тих велетів знайти серед

живих. Її серце стане жертвним ложем для геніальної душі. Велетенської... Проте доля кепкує з неї. На той жертвник постійно надсилає вертерів, дон-жуанів, залицьяльників і всіляких інших метеликів, які люблять нектар. Та вона від цього ложа відганяє усіх.

Та як би не кепкувала з її мрій доля, одного дня вона таки побачила оазис, який притягнув до себе увагу, як притягають оазиси до себе увагу спраглих і подорожніх. 12 грудня 1882 р. в журналі «Зоря» прочитала цикл сонетів Івана Франка «Нічні думи» і відчула, як в її душі зайнялася зоря, за якою тужила. Тієї ж ночі, витираючи сльози, у своєму щоденнику занотувала і поставила дату, «щоб не забути». «Чом ти так тяжко горюєш? — питала не то у Франка, не то в його душі. — Чом так ридаєш? У твоїй кобзі всі струни розжалені, сумно та тоскно дзвонять... Ти з попелів давніх згадок іскру добуваєш, щоб огнем серце розпалювати знову». Як розпалилося пристрастю її серце від того жару! Як затріпотіло, аж мусила його вгамовувати: «Тихо, серце моє, ти до незнайомого линеши, обняти його бажаєш, пригорнути, втихомирити». Але чи люди правильно зрозуміють її серце, коли їм в головах тільки плотське, фізичне, низьке? Де знайти їй ті слова, щоб її зрозуміли? Де? Як пояснити всім, що вона тільки серцем хоче обняти інше серце?

Тієї ночі відчула, що незнайомий Іван Франко для неї є та душа, якої вона шукає. О, чом доля не звела їх докупи раніше? «Я б живуче серце твоє відрадую кріпила, — присягалася Уляна, — я б рани слізоньками холодила, я б труд весь несла, щоб тобі спокій добути, щоб давне горе міг би забути».

Про своє велике почуття не мала чомусь відваги написати Франкові. Та й як це буде виглядати? Ні, ні! Вона цього не зробить. Хіба тільки знову запише в щоденнику: «Боюся любити. Що тільки серце обняло полум'ям любові, — в ту мить доля забирала. Руки простяг мені до себе — заки злучилися — доля віддалила від себе, тривогу-жаль лишила. Боюсь любити. Усе туземне нестривке».

От і вір після цього панні Юлії. Її символічною мовою бояться любити мало би означати — бояться жити. А крім того, ще кілька сторінок перед тим клялась, що нікого не могла полюбити, а тепер вже заявляє, буцім її гіркий досвід навчив стримувати свої почуття, бо все на цій землі нетривке. І коли б то набрало того гіркого досвіду, та ще й за хмарами, ї як не дивно, оте земне і до того ж нетривке взяло гору. Геть боязнь! «Жити — або не жити. Не животіти, жити цілою міццю свого “я”, бурею думок, вогнем чуття! Не хочу сонного життя... півжиття... сумерку... Життя! Світла повені! Усього — або нічого!», — вигукувала панна Юлія як піфія на декількох сторінках збірки.

Аж опісля стає зрозумілим, чого вона так боїться. «Весна життя може минуться без квітів», — по-філософськи стверджує вона і обґрунтовує свою боязнь. От прийде осінь, і що тоді буде? Чи не краще ціле життя готуватись до тої осені, йти через біль і розчарування, щоб легше було восени.

Хоч як відверто розмірковує панна Юлія про осінь та весну, однак її обранець не чує її. Не приїжджає на білому коні, як лицар із казки. А навколо така безпросвітня юрба. Такі всі однакові, мов на один копил зроблені: «Так, усі однакові, всі на одну міру створені; в їхніх очах бачу те, що мене тривожить, у словах одні думки, що нудьгу викликають»...

Люди мучать чутливу душу, сиплять сіль на рану. «Палюче невдоволення, — зізнається Уляна Кравченко словами своєї душі, — виношу з товариства людей, хоча з милосердя не виявляю їм того... Полум'я натхнення в цій товпі погасає, затрачує голос душі, відчуваю розпуку за страченими хвилинами, отвирається хлань переді мною».

Панна Юлія зауважує, ще не тільки вона стужилась за вогнем. Люди стужились також. Але ж ці люди такі глухі на її душевні страждання і не хочуть простягнути руку допомоги. Вона така самотна, така одинока...

Тих ойкань і айкань на свою долю було багато. Денис Лук'янович назвав їх штучними, видуманими, нещирими і неглибокими. Мало того, вважав їх дурною калькою з ойків та айкань польської письменниці Гофман-Танської, яка в своїй грішній особі влучно поєднала «німецький сентименталізм та польський романтизм XVIII століття». Той гібрид означав схильність вдавати чуття, а не жити ним, вдавати любов, вигадувати різні душевні страждання, які не витримують перевірку здоровим глуздом, перечуленість, самотність. Гібридні герої незрозумілі тим, хто їх оточує, вони завжди прагнуть чогось дуже великого, але не знають, як досягти його. Їх вічно переслідують як не люди, то нещастя. Вони вічно страждають, вони прокляті долею невідомо за що. Чим більше того вдавання, — зазначав Лук'янович, — тим більшим ставав цей гібрид, вивершував себе над людьми, вважаючи їх юрбою, а себе самотньою жертвою...

Панна Юлія не шкодувала слів, щоби показати, яка бідна, самотня на цьому світі. «Там, далеко в Сахарі, — плакала, — на зеленій оазі не була б я, може, самотня... Там, далеко на землі, що м'яким мохом покрита під олов'яним, тяжким небом Гренландії — там, де вдалині маячіють гори леду, а кораль рябини влітається в коси берізки-жалібниці, не була б я самотня... І навіщо ж мені люди? Одні не розуміють мене, інші говорять про те, чого слухати не вільно мені». Цікаво, про що б це? Після таких розкішних мандрівок по Сахарі та Гренландії, де корали горобини влітаються в коси берізок, хочеться тільки плакати, плакати і ще раз плакати. «Я плакала би, — зізнається панна Юлія, — плакала. Душу залягли здержані зітхання, бурі притишені, сльози невиплакані, пісні невиспівані... Я ж усе і всюди і для всіх спокійна... Я плакала б... Плач би був мені ліком... Я плакала б, коли б найшлася щира душа... Та нема її...»

Дивна ота молода душа. Плаче, коли нікого нема, а коли б хто і знайшовся, то плакала б також. Врешті, вирішила, що сльозами справу не залагодиш, — сіла і написала Франкові листа...

У численних спогадах про Івана Франка Уляна Кравченко, проте, заперечувала, що написала першою. Якою б вона перечуленою не була і як би її душа не страждала, але правда залишається правдою, — першим написав Франко. Виходило так, ніби почув її стогін з далекої Бібрки. Про це, що першим написав Франко, заявила у спогадах «Велика дружба», опублікованих у журналі «Література і мистецтво».

Щоправда, ці спогади дещо розходяться з тим, що написала Уляна Кравченко у збірці «Замість автобіографії». Згідно зі спогадами «Велика дружба», познайомилась панна Юлія з Франком завдяки «дядькові Омельку». Він так захопився її досягненнями в літературі, що оповідав про це усім, кого здибував. У тому числі й Франкові, який працював на той час у «Зорі», де Омелян Партицький був головним редактором. Крім того, дізнався про панну Юлію Франко і від Еммануїла Гордієвича, що писав вірші під псевдонімом «Нелін». «Професор і редактор журналу “Зоря” Партицький, — оповідала Уляна Кравченко, — передав мої рукописи Франкові: повість “Марта” та інші дрібні речі, нариси. Через мою неувагу попався між картки повісті вірш “Згадай мене, милий”... З великим здивуванням побачила я цей вірш надрукованим у “Зорі” та рівночасно дістала я листа від Франка».

А в збірці «Замість автобіографії» Уляна Кравченко твердила, що оповідання «Марта» отець Дзерович загубив по дорозі до Львова, а тепер із цих спогадів виходило, що отець Дзерович таки довів «Марту» до Львова і подав у «Зорю». Між сторінками отієї повісті-оповідання Франко знайшов гарного вірша «Згадай мене, милий» і опублікував його без згоди авторки у 21-му номері журналу за 1883 р. на 325 сторінці.

Про що писав Франко у тому листі незнайомці з Бібрки — невідомо, бо лист цей Уляна Кравченко так ревно берегла, що загубила, а потім, коли потрібно було, не могла віднайти.

Як у спогадах про Франка, так і в збірці «Замість автобіографії» Уляна Кравченко твердить, що, одержавши

листа від пана Мирона, записала у своєму діярчику, тобто щоденнику: «Є потайна зв'язь поміж духами! Ти відгадав мої смілі, скриті бажання, заговорив до незнайомої. Я ваша, ваша навіки! Твої слова загрили, заохотили ту, що на роздоріжжі з заложеними руками стояла та безнадійно споглядала.

Великі й тяжкі боротьби я бачила, та не знала, чи оплатиться труд.

О, до останнього віддиху я для твоєї ідеї живу... незнайомий, але споріднений духом — рішаєш мою долю... Там у віршах моїх іще дрожав проблиск надії, іще серцем належала я до...».

До кого серцем належала панна Юлія, цього вона не захотіла сказати навіть своєму щоденникові. Виходило, що ніби вона таки жила між людьми, а не в пустелі. Жила так, що навіть до когось прив'язалась серцем. Та це прив'язання виявилось нетривким. Вистачило тільки панові Франкові написати їй кілька слів, як вона відразу, наче пані Моджеєвська на сцені, в екстазі вигукнула: «Я ваша!».

Правда, оцього крику — «Я ваша!» — Уляна Кравченко в листі до Івана Франка вже не повторила. Лист цей дослідники датують приблизно 11 листопада 1883 року. Замість екзальтації в ньому на перший план виходили поза, явне загравання, натягнутість, намагання блиснути тим, що адресантка є дівчиною з порядного дому і чітко здає собі справу, що пише до неодруженого чоловіка...

Чогось дуже хотіла переконати Франка в тому, що він для неї цілком не незнайомиць, як вважає. Вона читала його твори і готова за це обмаїти його голову вінцем. О, це не слова! Нехай пан Франко навіть не сміє думати так, бо вона образиться. Вона пише щиро! Навіть не ображається на пана Франка, що він насмілився поправити її вірш. Не така вже вона наївна думати, що її вірші настільки досконалі, аби їх не правити. Зрештою, чого тут дивуватись. Не вчили її писати вірші, а крім того, вона не закінчувала жодних спеціальних студій на писання віршів. А теперішня робота в школі забирає так

багато часу, що не може вдосконалюватись у техніці вірша. Сама не знає, чому почала віршувати. Напевно, винен у цьому Омелян Партицький, бо він сказав їй, панні Юлії, писати, а вона не могла відмовити своєму вчителю. З того все і почалось. Хоч пан Партицький і хвалив її, але вона розуміє, що робив це шановний вчитель для її заохочування, щоб не полишала писати. Тепер сталося те, що мало статись і що вона передбачала. «Ваші щирі, дружеські слова заохоти, — писала Іванові Франкові, — збудили і до Вас довір'я, то ж скажу одверто, коли осудили-сте, що могла б я корисною колись трудитися на рідній ниві, то охотно підіймуся попередньої потрібної для цього праці — не для личних зглядів, не для слави, я бо заєдно незанимаю цвітом в тіні бажаю жити, лише для любові до вітчизни. Мають інші народи численні письменки, чому ж Русь наша так мало має?! Чи дано мені побільшити їх число? Не знаю! Я знаю, що маю чувства гарячі...».

Розуміла, що отих «чувств гарячих» замало, щоб побільшити число письменок, яких Русь має не так уже й густо. Тому й просила Франка, аби він їй сказав, що має робити, бо вона вже на все готова. А може, того, що має, достатньо, аби бути прозаїком, якщо не дотягує до поета? Як пан Франко скаже, так вона зробить і так воно буде.

Під листом поставила підпис — «Доня Русі».

Не більше і не менше. Не забула
при цьому до листа долучити
ще один, новий віршик, щоб
Франко кваліфікованим
оком оглянув
і оцінив...

v

За декілька днів, а точніше 14 листопада 1883 року, вже мала готову відповідь на всі свої прохання та запитання. Франко відгукнувся на її лист, підписаний «Донею Русі».

Подякував, як годиться, за «сердечний і щирий» лист. Написав, що лист втішив його. Не менше втішив і вірш, який надіслала для оцінки. Він трохи над ним попрацює і помістить після того в «Зорі».

Тепер що ж читати панні Юлії, аби стати поеткою? Франко на це питання не знав, що сказати. Не знав, бо досі «не мав діла з поетками», але такій поетці, як панна Юлія, може без вагань сказати, що вона не має ніякого таланту до прози. Але має зате до поезії. Отже, варто й

надалі триматись поезії, а до прози не пхатись. «І радив би Вам, — писав, — працювати на тім полі, і то працювати систематично, витревало». Звичайно, що потрібно звернути більшу увагу на техніку віршування, а з підручника граматики дізнатись, що в поезії є такі дивні речі, як ямби, трохеї, дактилі, амфібрахії. Словом, щоб знати про ті всі «дивогляди», потрібно вивчити «прозодію і будову вірша», бо без такого знання тепер не можна написати нічого «великого і вічно живучого».

Потім («з Вашого дозволу», звичайно) перейшов від справ поетичних та прозових до справ особистих і відразу порядно «висповідав» панну Юлію за штучність та надуманість її листа. Найперше, чого вона ні сіло ні впало відразу возвеличує його, Франка, і робить з нього якогось ідола, коли він звичайнісінький чоловік. «Я, — тлумачив їй, — принципальний ворог всяких компліментів і ворог тих, що говорять компліменти, а я дуже не хотів би, щоб і Ви попали в число тих людей. Я думаю, що між русинами, а особливо між молодим поколінням, а вже ж найбільше між поетами, повинна панувати тепла, сердечна, але безоглядна щирість, далека від усякої пересади і всякої гіпокризії. Я принаймні поклав собі таке поступуване за засаду, від котрої не відступлю: кілько воно доси з'єднало явних чи скритих ворогів — се мене не обходить: то тільки знаю, що таким поступуванем я здобув собі приятельство кількох людей, дорожчу і важнішу для мене від вражди цілого легійону людей безхарактерних».

Як зрозуміла панна Юлія, пан Мирон виявився чоловіком принциповим. Відразу ставить все на свої місця. Як зрозуміти те, що були-сьте у Львові, заходили до пана Партицького, свого давнього обожателя, як кажете, а до пана Франка, на голову якого обіцяли-сьте покласти вінець, не зазирали? Що би то мало значити, га, панно Юліє? А щирість — то перша і найосновніша ознака поета. Щирість, панно Юліє, а не наївність! Бо посудіть самі: зайшли би до Франка, познайомились би, він дав би вам книжки, де написано про дактилі, ямби, трохей

та всі прочі дивогляди. Вони б вам для росту професійної майстерності, ох, як знадобилися!

Пан Мирон знає про них і так на основі того знання обробив ваш вірш «Чия вина», що ви його самі не впізнали у 20-му номері «Зорі».

Наступного листа до пана Франка Юлія Шнайдер змушена була розпочати з не дуже приємних виправдувань. Ну, найперше, пан Мирон мусить знати, що хвалила його не задля красного слівця, як тепер прийнято між молодими людьми. Її похвала і бажання покласти панові Миронові на голову лавровий вінець плили зі щирого серця. Ну, як має це довести? А коли панові Мирону це неприємно, то бере свої слова назад, бо не хоче потрапити в розряд осіб, «zasлуговуючих на Ваш гнів». Однак, може, пан Франко не буде вже такий суворий і трохи зм'якшить свій осуд. Якщо вже пан Мирон такий противник всього чужого, всілякого експорту, то вона годиться поміняти лавровий вінок на вінець із вічнозеленого нашого барвінку. Він дуже пасував би панові Франкові. Для проби навіть вислала гілочку. Мати висварила за це: чого це ти, доню, панові Франкові в коперту¹ сіна напихаєш? Бідна мама не знала, що символічною мовою квітів галузка барвінку означала «вірність і витривалість в дорогій нам праці».

За поради вона, звичайно, дуже вдячна і найближчим часом засяде за підручник Осадци, щоби поглибити свої знання в дактилях і всіляких дивоглядах. Що ж до читання поезії чужих авторів, то вона великої можливості не має, бо знає тільки польську, німецьку та українську мови. З правками вірша «Чия вина» вона цілком згідна, бо і як не бути згідною, коли правив вірш такий великий знавець «прозодії і будови вірша» як пан Мирон. Хай пан Франко не ображається, що не вступила до нього, коли була у Львові. Виправиться. Якщо пан Франко хоче поглянути на неї, то нехай приходять на

¹ Конверт (польс.).

«вечерок» в Народний дім. Ні, ні! Най пан Франко не думає, що буде там тільки заради забави. Ні, стократ ні. Їй дуже хочеться, щоб саме Народний дім (чи пан вчуває, яка тут символіка?) був місцем їх першого побачення. Уже наперед обіцяє панові Мирону тур вальсу. Музику любить, а пан? Також любить музику? Вона кудись відносить панну Юлію. А вас, пане Іване, музика також відносить?

Лист підписала вже не як «Доня Русі», а як звичайна Юлія Ш.

За тиждень отримала відповідь. Франко відчув, що в передньому листі трохи передав куті меду і порядно висварив панну Юлію за той лавровий вінок. Що поробиш, коли не навчений гарного обходження з жінчинами. Звичайнісінький ведмідь у покоях, де не ступить, то обов'язково щось зачепить і розіб'є. Мало того, він ще дуже скучний. Скучні і його статті в «Ділі». Жінки їх зовсім не читають, а чоловіки, хоч і читають, та мало що в них розуміють. З того всього виходить, що нічого йому робити в Народному домі. На «вечерок» не прийде, а панна Юлія може подарувати тур вальсу комусь іншому. Якщо ж дуже хоче з ним зустрітись, то нехай прийде на вечір вшанування пам'яті Тараса Шевченка. От там можна і поговорити про поезію та її найважливіші ціхи у світі взагалі та в Галичині зокрема, бо панна Юлія цілком серйозно вважає, що поезія — «велика пісня людськості, сльози і горе її теперішне», а також «передчуття її о совершенній будучності, то згадки о минувності, пісня то сумна, то величава». Крім того, панна Юлія, яка вже надрукувала два вірші, твердо переконана, що поезія також «єсть чувства». Вона з тими чувствами знайома. Проте коли те чувство скерувати до якогось індивідуума мужського пола, то ніт! Вона таких чувств ще не знала і знати не хоче! «Я люблю всіх і все, — запевняла Франка, — що достойне любові. Не дивно, — єсьм жінчиною, — а у тих переважає чувство, як в другій половині розум».

Нарешті розмова про поезію ввійшла в нормальну колю, де вже не потрібно ні дактилів, амфібрахіїв і про-

чих дивоглядів, якими Франко напочатку лякав панну Юлію. Брався за розум Франко, згадала і панна Юлія, що «єсьм женщина».

У наступному листі Франко продовжив диспут стосовно чутств та поезії. «Кожна поезія, — писав, — має діло тільки з чутем, з него мусить плисти і на него впливати. Значиться й мужчина, коли він поет, жие так само, а може, інтенсивніше, чутем, як женщина». Чуття можна ділити по шкалі. Любов «плотська» на тій шкалі лежить найнижче, а от любов до всіх людей, особливо «до всіх нещасливих, покривджених, понижених» є найвищим чуттям і лежить на верху шкали. Та біда в тому, що кожен знає про ту дуже високу любов до загалу, а прагне чогось отої найнижчої, плотської. «Невже ж таки, — радився з панною Юлією, — тільки така низька любов має бути змістом цілого життя нашої женщины? Ні, Пані, — если Ви так гадаєте, то Ви або й зовсім не поетка, або Ваша поетична сила ще не дозріла, Ваше око не прояснилось ще настілько, щоб твердо, а притім з глибоким, сердечним чутем глядіти на світ і на жите людске. Впрочім, зачекайте, нехай та Ваша леліяна любов опалить Вам крильця, розраниць серце і виточить зо дві бербениці сліз з Ваших очей, тоді Ви не тої заспіваєте».

У пізніших спогадах Уляні Кравченко не залишалось нічого іншого, як прокоментувати оті слова Франка так: «В перших листах Франко виступає в ролі вчителя». Їй не залишалось також нічого іншого, як дбати, що дуже уважно слухає його і є його ученицею не тільки з питань будови вірша. Хотіла бути поруч з ним, як записала в той час у щоденнику, щоб «втамувати в своєму серцю тугу».

Звірятись Франкові у найпотаємнішому, найінтимнішому просто боялась, аби він не гаркнув на неї, що вона не поетка або що в неї ще поетичні чуття недостатньо розвинулись. Тому довіряла ті чуття своєму щоденникові, як робила досі, коли й не знала пана Мирона: «...що б я не сказала про любов і про горе — тугу мою, чи пові-

рив би ти?»; «... Одне до одного линемо думками, лине-мо цілою душею. Як хвиля за хвилею мчить вічно, невпинно...»; «... Одне до одного линемо почуваннями, хоч між нами холодний, далекий простір. В наших думках-піснях — пісня серцець наших, розмова без слова»; «... І будьмо ріднею, провидінням, джерелом натхнення.., величчю духа, ясністю понад морем тіней, пролитих сліз».

Розуміла вона, до чого справа йде, розумів і він, а писали і сперечались про амфібрахій і шкалу, на якій міряють чувства. Зрештою, все це Франко розцінив як вступ до серйозної розмови: «Надіюсь, що відтепер Ви будете писати до мене по щирості, так як до своєї колежанки, без високих фраз, котрих я навіть не розумію».

Ех, знав би Франко, які листи писала панна Юлія до своїх колежанок!.. Врешті від того всього втомилась. «Люблю тебе, може, і більш як...», — написала, але була така втомлена, що вже дописати фразу не мала сили. Ні, панна Юлія не була виснажена щоденною працею у школі. «Я втомлена, — зізнавалась, — вічною боротьбою і змаганням моїм до мети». Слава Богу, що хоч тих слів не читав Франко, бо знову порядно висварив би її. Не фрази, а суцільні загадки: якою боротьбою втомлена? якими змаганнями? яка та мета?

Втома прогресувала. Навіть не вислала чергового вірша «для оцінки» Франкові, як було наперед домовлено. «Дорога товаришко, — писав з того приводу Іван Франко. — Поперед всего позвольте знов гарненько наганьбити Вас. Прошу я Вас, що се має значитися? Вже два листи від вас дістаю, а вірша ані одного. Хіба ж се так годиться? Та коли так, то я кореспондувати з Вами покину, бо до учительки Юлії Шнайдер яке мені діло? Я маю діло тільки до поетки Юлії Ш., а коли вона мені не ласкава зарепрезентуватися, то я рушаю собі на чотири вітри».

Може Ви, дорога товаришко, перевтомились, забагато читаєте граматику Qсадци? Може, краще було б Вам перепочити трохи?

Ах, ті чоловіки. Вони ніколи ні на чому не розуміються. Панна Юлія не від граматики Осадци втомилась. Втомилась... від того, що Франко неправильно зрозумів її міркування стосовно любові. Вона ж писала йому, що не визнає плотської любові, а тільки вищу, а Франко її зрозумів чомусь по-своєму: «Ви, — твердив, — досить виразно писали о висшій любові, але мені видалося, що Ви забагато ваги поклали на тоту низшу». От тобі й на! Бачить і читає те, що й не написано...

Як би там не було, але в щоденнику, пишучи про вищу любов, панна Юлія зітхала: «Пригорни до себе те, що любиш: пести, доки об'єкт кохання є твій...».

Нарешті питань і непорозумінь назбиралось так багато, що не в силі допомогти в цьому розібратись жодне листування. Треба зустрітись. Та виявляється, що він не має часу. Почав збирати матеріал до біографії Івана Федоровича, посла до віденського парламенту від Галичини 1848 р. Цю працю оплачує син Івана Федоровича — Владислав. Крім того, Франко багато працює в «Кружку», який заснував для збирання статистичного та етнографічного матеріалу. Запрошує до роботи в ньому і панну Юлію. Ходила би по селу і збирала б етнографію, а не квітки.

Для написання більших творів часу не має. Не має часу й зустрітись з нею. Зовсім не має. Написав кілька дрібних віршів, вислав панні Юлії для ознайомлення. Один — «Не схиляй своє личко прекрасне», а другий — «Я забув, що то осінь холодна».

Юлія жіночим серцем зрозуміла, що тільки для неї у нього нема часу. Між нею і ним стала Юзефа Дзвонковська — друга після Ольги Рошкевич велика й трагічна любов Івана Франка.

Відчула себе обдуреною. Для чого так довірилась своїми чуттями йому? Чим більше чуття, пане Мироне, то тим краща поезія, чи не так? А для того щоб джерело поезії не висихало, потрібно обновлювати чуття, правда?

Звичайно, панно Юліє. Хочете віршик на цю тему? Так? То прошу:

Будь здорова, моя мила,
Я не твій!
Розлучила
Нас могуча сила!
Де кого поставить доля,
Там і свій.
Моя ж доля —
Вітер серед поля...

Вона зрозуміла те, що потрібно було зрозуміти. «Я надіюсь, — заспокоював її Франко, — що наші дороги не розійшлися, але противно, що ми ще довго будемо йти і працювати спільно для нашого краю». Чого плачете, панно Юліє? Ви ж так хотіли працювати заради «добра вітчизни» і свого народу. Треба згодитись і на це. У щоденнику записала: «З тобою я все. Ти почуєш голос пісень моїх у час нічної бурі, в шумі беріз... Неначе веселка, повисла промінна тканина думок моїх над тобою. Піду за тобою всюди. Білою голубкою.., блиском упаду, думки-цвіти розкину вокруг тебе...». А що ж залишалося робити, як не сипати навколо квітами-самоцвітами?

Терпіла і сподівалась на чудо. І воно сталось. Він написав, щоб приїхала до нього. Пощо? І так усе ясно. Тоді, що думаєте, панно Юліє, коли я приїду до Вас у Бібрку. «На питання, що я думаю о Вашім приїзді, — стелала плечима панна Юлія, — відповідаю, розумієся.., що не єсьм так негречною, щоби відмовляти Вам побачення Бібрки. Лиш прошу не в салонових шатах представитися нам, бо моє скромне помешкання, складаючесья з одного покою, завстидало би ся. Если маєте еще добру і не вимушену волю пізнати погану Бібрку, в такім случаю прошу в неділю рано поспішним потягом, вечер о 9 можна бути у Львові з поворотом, прошу донести мені щоби-м вислала фіру до стації, бо не дістанетесья до міста; еще одно, прошу тепло убраться, бо зі стації еще миля дороги, можна перестудитися, шкода поета, якби який 18-ий, то менше з тим».

До Юлії повертався добрий гумор. Відчувала, що мусило щось статися, що в «поета» знайшовся нараз для

неї час. Ніби ще біографія Івана Федоровича не написана, етнографія в усіх селах не зібрана...

Юлія Шнайдер відчула, що Юзефа Дзвонковська відійшла на другий план.

Приїхав, як домовились. Того ж дня від'їхав і о дев'ятій годині вечора був уже у Львові. Було це якраз по Андрію, 14 грудня 1883 року.

«Ви дожидали листа від мене, — писала невдовзі Юлія Шнайдер, — я також від Вас дожидала... Кажете, що лучче було не видітися і дальше кореспондувати, як Бог приказав? Мені здається, що попередні Ваші листи були забавою з зав'язаними очима, тепер, познакомившись, можемо широко розмовляти. А Ви, противно, послідний Ваш лист щось не свобідний, не такий, як попередні, я вже призвичаїлася до таких, як Ви писали, більше було енергії, трохи гніву, напоминання, науки, одним словом, такі як вони були, занімали м'я, учили, бавили, були, як китиця з пільних квітів, в котру побіч блаватів, материнки свавільно колючий бодячок вміщається».

Яке враження справив на неї: «Як мудрий чоловік, — зізнається, — може найлучче вражіння лишити по собі — таке Ви лишили. Но дивно мені, для чого Ви такі осторожні»...

Чомусь, побачивши Франка, панні Юлії не дуже-то хотілось насадити на його голову вінець... Він не виявився надто активним. Був якийсь обережний. Він, — робить висновок панна Юлія, — певно розчарувався в мені. Не покаже того відразу, бо заделікатний. Буде водити манівцями, щоби не сказати правди. От і тепер, тільки з чемності пише, що хоче з нею спільно працювати, запрошує до Львова. Не треба поспішати, панно Юліє. Не треба. «Питаєте, коли приїду до Вас? О приїзді до Львова, — відповіла, — еще нічого певного не знаю, если наступить коли, то Ви з певністю будете знати. Питаєте, чи будемо вспільно працювати? Чи ж праця моя може ся з Вашою зрівняти? Мої крила слабі, а Мирон зрівняє орлиному лету, тож не знаю, (чи орел) і тривожлива голубка зможуть разом летіти?! Праця

наша дуже різниться: Ви працюєте з великими і всесторонніми відомостями, а я що? Марниці! Віршик який напишу, і то мусите поправити».

Відчула, що її крила ослабі і не може бути йому парою в леті. Він сприйняв це як відмову. Мусив сказати їй правду. «Правду кажучи, — написав їй у відповідь, — Ви мені зовсім не подобались. Взріст зависокий, руки замалі, очі не блискучі...». Мой-мой, а пан Супрун тільки й говорив їй про ті очі, що горять якимсь таємничим блиском і викривають дуже затаєний темперамент. Той пан Франко собі забагато дозволяє. Таке писати про неї! «Але то правда, — заспокоював розгнівану панну Юлію Іван Франко, — що кого панбіг обдарував гарною, золотою душею, то й повинен тим одним вдовольнитися. Але що ж, душі на чолі не побачиш, впрочім вражінє, яке робить поверховність, єсть що іншого, а вражінє, яке робить душа, знов що іншого. Я, яко поет, обожатель краси, і если судити Вас з того становища, то сміло можу сказати, що Ви мені не сподобались. Та тільки прошу належито зрозуміти, що я через те хочу сказати. Уподобанє єсть чувство чисто естетичне, котре попри себе допускає многи інші чувства. Мені лучалось бачити багато гарних лиць, але поговоривши п'ять мінут з властителькою того лица, я зачинав почувати до неї якесь милосердя, котре з часом переходило у злість або погорду. Для того я, кажучи, що Ваша поверхність мені не подобалася, не казав тим ще нічого».

Що могла сказати панна Юлія на таке? Та й що могла від нього тепер сподіватись? Нічого, крім братньої любові, яку, до речі, він і запропонував. «Я полюбив Вас як сестру, — запевняв її, — як друга, — може, навіть і трошки більше — докладної міри поки що ще не маю...»

Щоденник панни Юлії мовчав.

«До Львова не можу їхати», — написала йому 30 грудня 1883 року. А він просив приїхати. Із січня 1884 року також приїхати не може — мати захворіла. Яка безличність! Після того всього, що понаговорював про її руки

та ноги, тепер запрошувати до Львова. То би зовсім дурна була, щоби їхати. Для чого? «Ви мусіли, — пояснив Франко панні Юлії, — також догадатися, що стосунок так ведений, як ведеться між нами, дуже легко може дійти й до чогось більшого, аніж до “сестринь чуття”. До чого він може дійти і до чого я хотів би його довести, сего я й сам ще не знаю і думаю, що о тім найліпше було б нам “на чистоту” поговорити, а не писати».

Про що «начистоту» говорили вони між собою — невідомо. Про що продовжували писати в листах — також. Тих листів не виявилось під матрацом, і Уляна Кравченко не знала, куди вони поділись. Із деяких листів залишились тільки клапті, ніби в тому матраці завелись миші. Проте якщо миші поїли листи Франка до Уляни Кравченко, то її листи до нього збереглись. В одному з таких листів, який стосується саме цього періоду, є одна дуже загадкова фраза: «Радості, — писала панна Юлія, — виявити не можу, бо Ви застерегли, що пишете абстрактійно і я без мамці не можу нічого рішуче казати».

Денис Лук'янович зробив припущення, що Франко по приїзді з Бібрки зробив Юлії Шнайдер пропозицію вийти за нього заміж. Панна Юлія, хоч і сподівалась цього, однак сказати йому «так» завагалась. Пан Мирон є паном Мироном, великий поет великим поетом, але тут справа йде про заміжжя і щоденне життя одного побіч другого. «Без мамці не можу нічого рішуче казати», — відповіла. Багато їй запропонувати не міг. Тільки те, що пропонував Супрун чи пан Юстин панні Соні: спокійне гніздечко десь на селі і працю на загальне добро. «Коротко кажу, — відповідала панна Юлія, — що на життя наше на селі цілком згоджуюся, тиха праця фізична, скрашена духовною, зближення і пізнання нашого бідного люду — се було моїм бажанням і має для мене повабу, тож рада я, щоб план, Вами уложений, удався, впрочім лишая Вам дальший заряд», тобто керівництво.

Написавши ці рядки, зрозуміла, що допустилась великої помилки. Як могла вона, так би мовити еманси-

пована жінчина, сказати Франкові, що не може самостійно вирішувати справи зі своїм супружним станом, а має зробити це за неї мамця, як це буває в неемансипованих родинях.

Вирішила поправити помилку. Написала листа, що до цієї справи вже не потрібно мамці. Може сама вибрати свою долю, тому й пише Франкові, нехай він сам тепер правильно вибирає з-поміж них: або вона, або ж та інша... «Не минуло, — пише йому, — а теперішні дуалістичні чувства, котрі ясно пробиваються в Вашім попереднім листі, діткнули мене». Нарешті зрозуміла, що нічого з її заміжжя із Франком не вийде. Він її не кохає. Любить Юзефу. Що ж, їй залишилось тільки просити у Бога, щоб Юзя прихилила своє серце до того, кого вона, панна Юлія, так любила!

Не хотіла поривати з Франком назавжди, хоч мала на це моральне право. Він вирішив приїхати до неї, щоби порозумітись у такій прикрій для обох ситуації. Вона відписала, що їхати немає чого. Приїзд його не бажаний. Приїхати самій до Львова не дуже-то й хотілось. Дотягнула аж до шевченківських свят. Зайшла до «Зорі», але Франка там не застала. «Я лиха на себе, — писала йому опісля, — не треба було мені їздити до Львова, не треба було оглядати редакцію, бо тепер по тім всім Бібрка ще нудніша, поганіша й сумніша, як перше була».

У редакції панна Юлія справила дуже гарне враження. Володимир Коцовський, відомий у літературі як Корженко, не на жарт закохався в її сестру Валерію, з якою вона туди навідалася. Невдовзі Володимир Коцовський і Валерія Шнайдер одружаться і будуть довго приятелювати із сім'єю Івана Франка.

Франко також не збирається поривати дружніх зв'язків з Юлією Шнайдер. Планує видати її першу поетичну збірку. Саме це привело його у травні 1884 року до Бібрки знову. «Вид Бібрки, — зізнався у листі до неї, — дуже гарний і піддав мені гадку пропонувати Вам, щоб Ви описали его, розуміється, віршами».

Ах Боже мій! Знову про Бібрку, якої має по горло. Знову про оце щоденне болото! Ні, не буде писати про це. «Панно Юліє, — застерігав Франко, — Ви на ховській дорозі! Покиньте етери й фалі, і солов'їв, і мотилів — усе то дрян'я, не варта Вашого пера, — глядіть на річи трохи реальніше, а то пісні Ваші швидко зовсім розпливуться в тони і перестануть бути зрозумілими для людей».

Відважилася нагадати про дещо своєму великому учителю. «Терпеливості, — повчала його, — мусите більш мати, не гнівайтесь, як ще не раз по золотих нивах і ефірах погуляю — зміна світогляду, перевероти в душах одиниці чи в цілих масах не наступають так гвалтовно. Душа молода, вразлива, напоїлась запахом квітів, блисками, то ж мусить до якогось часу виспівати перші давніші вражіння».

У своєму щоденнику панна Юлія записала: «Майте милосердя наді мною; в доказ любові прошу, не говоріть більше про любов і не пишть про свої терпіння». Чогось подібного в листах Франка виявити не вдалось. Більше було терпін'я у нотатках панни Юлії. Врешті зрозуміла, що боротьба за нього даремна. «Годі, — напише, — віддатися цілком коханій істоті і годі задержати її біля себе».

Все, що було, видалось їй золотим сном, після чого вже не варто жити. Колись від дотику його долонь душа грала, мов арфа, а сьогодні ніде прихилити голову — навколо каміння і терня, що дре чоло...

Денис Лук'янович не вірив у ці стогони та плачі. Вони видалися йому штучними і вдаваними, а головне — без всілякого сенсу. Якимись чисто абстракційними. Вражала в тих листах «старосвітська нещира, фразами підбита чемність». У нього склалось враження, що в збірці «Замість автобіографії», де були використані записи щоденника, Уляна Кравченко дуже хотіла, щоб читач повірив у її святую любов до Івана Франка. Якщо вірити цьому, то після розриву з Франком вона подумувала про те, чи не варто піти зі світу назовсім. Однак вирішила, що це великий гріх — накладати на себе руки. Вона залишилась у цьому поганому світі, щоби слухати, як

дзюрчать струмочки, співають солов'ї і пахнуть польові квіти і де над усією цією Божою благодаттю в повітрі витає біль до Нього. Франка.

Навіть рядки про червону калину із «Зів'ялого листя» сприйняла як його послання до неї:

Червона калино, чого в лузі гнешся?

Чого в лузі гнешся?

Чи світла не любиш, до сонця не пнешся?

До сонця не пнешся?

...

Я вгору не пнуся, я дубам не пара,

Я дубам не пара;

Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,

Отінив, як хмара.

«Чи ти підніс мене до тих висот, — писала у щоденнику, — познайомив мене зі світом пісень-гармонії? Чи ти в душу вніс це світло соняшне і цвіт душі, не в'янув у тіні, розвився в повноті?

І хто кому натхненником був? Ти мені — чи я тобі? Чи се я — “я дубам не пара і тінь твоя на мене упала”?»

Мала до нього жаль. Нічого фактично для неї не зробив, а ще сміє писати, що вона такому дубу як він не пара...

Так, не варто вірити в любов. Він колись правду їй писав, що любов до якогось конкретного індивідуума є низькою, плотською. Вона не ошляхетнює людину, а прибиває її до землі. Нехай живе вовік тільки вища любов! Так багато є місця для опису. Тільки глянь, що робиться навколо: «Інтелігенція — зовсім неінтелігентна, характерів чистих, незламних нема... Догматизм партійний, формалізм, тіснота, дрібничковість, матеріалістичний егоїзм, нікчемність, підлота, вдача рабська, байдужість, гордість, некультурність». А навколо — «кривда народу, горе, океан темноти».

Вирішила до останку своїх днів вичерпувати оцей океан і бути завжди зі своїм народом. Тим переконанням і тою вірою, що вона потрібна більше народові, ніж

якійсь окремій одиниці, навіть геніальній, закінчується збірка «Замість автобіографії».

Денис Лук'янович прекрасно розумів, що після того, як він опублікує листи Івана Франка до Уляни Кравченко, багато що стане на свої місця. Однак Уляна Кравченко не дала згоди на публікацію, і він змушений був чекати...

Не вірив у те, що оповідала Уляна Кравченко. Йому здалось, що вона сама починає вірити в те, що розповідала і чого не було. Їй страшенно хотілось, щоб усі повірили, що не зійшлася з Франком через те, що не хотіла його в'язати собою. Хотіла, щоб він віддався весь не їй, а народові. І про таку жертву обов'язково потрібно писати романи, складати поеми, співати пісні. Навіть імена дала тим героям: Мирон і Марта. Розуміла, що одна справа, коли такий роман напише сама, а інша, коли хтось напише.

Виробила не тільки концепцію цьому романові, а й сотворила схему, яка підтверджувалась листами Франка до неї. Листи ж, які виходили поза рамки схеми або явно суперечили їй, спалила, знищила, дещо замазала, підтягла ножицями.

Ця легенда, вигадана нею, мала бути виправданням сенсу її існування та перепусткою в майбутнє. Їй здалось, що для цього майбутнього вона все ж таки зробила мало. Тепер, на старості літ, вирішила поправитись і наздогнати упущене. Тому так активно друкується в багатьох часописах. У поезії переважає патріотична тематика. Відгукується на кожную важливу подію в житті українського народу. Одна за одною виходять її збірки. Вона має загальну пошану та любов. Але їй здається, що цього ще замало. От якби хтось написав роман про Марту і Мирона, тоді б усі зрозуміли, яку зробила у своєму житті велику жертву: задля щастя свого народу відмовилась від особистого щастя. У цьому їй переконувала збірка «Замість автобіографії».

Та залишились свідки. Її листи до нього та його листи до неї. Над його листами мала повну владу і робила з ними, що хотіла. Над своїми листами тієї влади не мала.

Ще не знала і не могла знати, що над усіма її стараннями та ілюзіями вже давно був занесений дамоклів меч та що заніс його сам Мирон — Іван Франко, який у листі до Агатангела Кримського від 26 серпня 1898 року про Марту, героїню майбутнього роману, писав так: «Пізніше я познайомився з двома руськими поетесами, Юлією Шнайдер і Клементією Попович, але жодна з них не мала на мене тривкого впливу. Більше враження зробила на мене знайомість з одною полькою, Йосифою Дзвонковською. Я хотів женитися з нею, та вона, чуючи в собі початки сухіт, відправила мене і в кілька рік пізніше вмерла як нар (одна) учителька».

«Отже, — підвів ризику Денис Лук'янович, — кохання не було. В поезії “Тричі мені являлась любов” Франко не зарахував Уляну до трьох зірок свого інтимного щастя. В одному з двох листів, написаних у перші дні січня 1884 року, він голосно й необережно подумав, мабуть, про життя з Уляною, але того самого дня за тією думкою випустив у погоню іншу, протилежну, і надіслав їй».

Саме ті листи і знищила Уляна Кравченко.

Ну і що з того, що він, Франко, не зарахував її до однієї із зірок свого інтимного щастя? Вона на таке щастя і не претендувала. Це ж любов нижча, плотська. Любов вища є цілком іншою. Так думала Уляна Кравченко тепер...

Про Франка написала три спогади і вірш «Озвалось серце», надрукований у журналі «Література й мистецтво» (№ 5, 1941). У цьому ж номері був опублікований і відомий спогад «Щирий друг і вчитель», на який так полюбують посилатись дослідники, коли заходить про взаємини Івана Франка з галицьким жіноцтвом і ту роль, яку він відіграв у підготовці літературних кадрів. Перед тим, у 2-му номері цього ж журналу, Уляна Кравченко видала ще один спогад під назвою «Велика дружба». Перші ж її спогади були надруковані в газеті «Жінка» у двадцяті роковину смерті Франка. «Нетактовними, — писав з приводу їх Денис Лук'янович, — треба назвати зроблені Уляною в газеті “Жінка” натяки на

якусь законспіровану кореспонденцію з допомогою оголошень у “Кур’єрі Львовському” під умовними псевдонімами. Ніхто не повірить у ці вигадки. Показати задрукований оголошеннями шматок газети і казати, що це записки від Івана Франка, — це вже щось більше, ніж покликатись на порізані ножицями, то загублені, то понищені листи».

Коли ж із проханням написати спогади про Франка звернулась у 1930 р. «Нова хата», то Уляна Кравченко відписала: «Вашій редакції потрібна стаття. Для вас це тема, але для мене це життя, хвилювання, боротьба. Це тиха драма, що її у статті для журналу ніяково показувати». Мала рацію.
І не лукавила тоді.
Це була її
драма...

VI

Після публікації «Голосу серця» та «Замість автобіографії» прийшла черга до «Спогадів учительки». Вони були видруковані доповненням до останньої збірки в Коломиї 1936 р. накладом «Загальної книгозбірні».

Публікація супроводжувалась невеличкою вступною статтею. «На «Спогади учительки», — писалось у ній, — складається два нариси «Перший рік практики» й «Із записок учительки». Написані ще в Лужку Долішнім за понукою І. Франка і Н. Кобринської для альманаху «Перший вінок», виданого накладом Олени Пчілки, не увійшли вони туди через брак місця, бо треба було помістити в альманаху повість, надіслану накладницею. Нарис «Із записок учительки» первісно мав заголовок «Ілюстра-

Уляна Кравченко, 1930 р.

ції до шкільництва”. З ними був ще третій “Голос серця”, виданий щойно 1928 р. в Перемишлі. Про ці нариси згадує авторка у збірці в честь Кобринської “Першому українському борцеві за права жінки”, виданій Союзом українок 1931 р. Але їх видання забарилося, і щойно тепер появляються в дещо повнішому вигляді як продовження III тому писань творів авторки (початою книжкою “Замість автобіографії”), 33 випуск “Загальної книгозбірні”.

Адже сьогодні серед зовсім відмінних умовин ці нариси залишаються тільки історичним документом для ілюстрації шкільництва в Галичині за Австрії у 80-их роках XIX ст., як також для життєпису авторки. Все, що тут написано, вірно. Простенький стиль, щирість і безпосередність, відсутність зайвих окрас надає цим спогадам учительки великої принади і робить їх цінним вкладом в мемуарну літературу».

Таке враження, що ця вступна стаття була написана якщо не самою Уляною Кравченко, то під її контролем. Вона, звичайно, виправила «помилку» не тільки Наталії Кобринської, як говорила про це раніше, а й за «понукою» Івана Франка.

Повідомлення, що «Спогади учительки» «тепер появляються в дещо повнішому вигляді», особливо цікаве. Тепер важко, а то й просто неможливо, встановити, що саме «розширювала» та «доповнювала» Уляна Кравченко. Окремі деталі? Цілі сцени? Загальну побудову чи концепцію? Навіть невідомо, чи не позмінювала вона прізвища героїв порівняно з тим варіантом, який відіслала Франкові 1887 р. Одне, що можна зрозуміти цілком певно, для цього видання Уляна Кравченко спеціально написала так зване «Закінчення» — невеличке післяслово. «Два роки пізніше, — писала у ньому, — коли бував у мене Франко, з моїми рукописами забрав і той зшиток пана Супруна. Написав навіть на верхній картці: «O miłości tamiesz kości, Niech ci nikto Nie zazdrości»¹. Діалект рихтицький. Іронія. Але сліди перечитання полишилися у «Зів'ялому листі».

Ті, хто стежив за творчістю Уляни Кравченко, мусили звернути увагу на те, що заява з її уст про використання Франком невідомого зшитка для написання «Зів'ялого листа» прозвучала вже вдруге. Вперше — у збірці «Мої квіти», щоправда, в дещо завуальованій формі.

«Я щойно тоді, — продовжувала Уляна Кравченко, — звернула увагу на картки, писані Супруном, перечитала їх, на жаль, пізно. Не знаю, чи, може, справді він і скінчив, як Вертер. В учительському шематизмі не було більше його імені. Шукали, писали за ним тутешні купці, найбільше кравець Туна, в котрого пан Супрун в днях манії убиратися брав гарнітури. Але нічого про нього не довідався.

Досада, хоч і жаль людей, що не вміють виповнити життя. Незважаючи на мою довголітню блуканину, лист зберігся, хоч багато з моїх рукописів пропало. Може, через слова Франка, одного з мужів Плутарха, як пан Супрун називав літераторів, я зберегла той лист».

Дивно якось. Уляна Кравченко «не затрачувала», позагублювала, порізала ножицями і понищила десятки листів Івана Франка, а зберегла цілий чужий зшиток через малюсінький віршик, написаний на обкладинці.

Як і годиться для кожного післяслова, Уляна Кравченко не забула оповісти і про долю інших своїх товаришів по праці. Зокрема, про пана Гордієнка, який першим оцінив вальори панни Юлії і пророкував їй непогане майбутнє. «Про товариша з першого курсу п. Гордієнка, — зазначала Уляна Кравченко, — згадує Франко у своєму листі: “був у мене Гордієнко, великий Ваш поклонник”, ...а потім ще: “Бачила я ще Гордієнка, коли була учителькою в Дрогобицькій окрузі. Для нашої літератури нічого не зробив”».

На час появи «Записок учительки» лірична драма Івана Франка «Зів'яле листя» була в центрі уваги багатьох дослідників. Навколо неї велись жваві дискусії,

однак твердження Уляни Кравченко про використання Франком «зшитка» пана Супруна чомусь ніхто серйозно не брав до уваги.

Не звернула уваги на це твердження й наступна генерація дослідників, навіть після поновленого видання їх у вибраних творах Уляни Кравченко, здійсненого видавництвом «Дніпро» 1958 р. за редакцією та упорядкуванням А. Каспрука.

Сам по собі цей факт доволі дивний, хоч і не поодинокий. Ніхто з дослідників, наприклад, не збирався навіть перевіряти, чи справді Франко для написання «Зів'ялого листя» використав якийсь, як твердив у передмові, щоденник самогубця. У передмові до першого видання драми 1896 р. він запевняв читачів, що герой цих віршів вже небіжчик і хоч про небіжчиків загальноприйнято говорити тільки добре або зовсім нічого, однак він, Іван Франко, автор «Зів'ялого листя», не може обминути увагою той факт, що був той небіжчик людиною слабкої волі, буйної фантазії, а на довершення всього мав ще й дане природою глибоке чуття, яке робило його абсолютно не пристосованим до життя. «Доля, — писав Франко, — звичайно, кепкує над такими людьми. Здається, що сил, спосібності, охоти до праці у них багато, а проте вони ніколи нічого путнього не зроблять, ні на що велике не зважуться, нічого в житті не доб'ються. Майбутнє таких людей не важко передбачити. Витративши на ніщо свої сили, вони при кінці життя застрягають десь в глухій куті, марудять світом, не даючи жити ні собі, ні іншим».

Правда, герой Франкової драми не чекав, коли прийде такий час, а тому застрелився. Його смерть для навколишніх була чистою загадкою, однак невдовзі був віднайдений щоденник, який вів покійник. Тому щоденнику він, як і панна Юлія своєму, довірявся повністю...

Був то пом'ятий і поплямлений зшиток, писаний час від часу, тобто нерегулярно, похапцем, ночами, подалі від людського ока. «Я неохітно, — признавався у перед-

мові Франко, — взявся читати його і довго мучився, поки дочитав до кінця. Дневник писаний був безладно; були се переважно ліричні оклики, зітхання, прокляття та бичування самого себе, а оповідання про факти дуже мало. Я вирозумів лиш стільки, що небіжчик влюбився був у якусь панночку, дістав від неї коша (видко, розумна панночка була, знала, який муж їй потрібний), а потім мучився своєю любов'ю довгі літа, поки його улюблена не вийшла заміж. Тоді він покінчив з собою».

Зрозумівши це, Франко взявся ще раз читати щоденник і ось серед «цієї недотепної мазанини» віднайшов місця, «в котрих мій покійний приятель, хоч загалом не сильний у прозі, видобував із своєї душі правдиво поетичні тони», які й він, Франко, вирішив для читачів передати віршем. Так і з'явилась збірка «Зів'яле листя».

Той, хто читав цю передмову, напевно, мусив посміхнутись. У збірці були вірші, відомі читачам уже давно. Друкувались вони ще задовго до виходу «Зів'ялого листя». Деякі з них були у збірці «З вершин і низин» 1886 р., тобто за десять літ до появи «Зів'ялого листя».

Не можна було не звернути уваги, як у передмові Іван Франко всіма силами намагається відхреститись від того, щоб, не дай Боже, хтось міг запідозрити, буцімто у збірці сам автор виразив свої почуття, а отже, ліричним героєм драми є не хто інший, як він сам. Ні, Франко з тим героєм не мав нічого спільного і не хоче мати. Ну, й справді, хто б навіть в думках насмілився допустити, що Франко, який ще за життя був названий Вічним революціонером та Каменярем, міг, як і ліричний герой драми, бути таким малопрактичним і непристосованим до життя. Таким нудним, таким марудним.

Тоді природно виникало інше запитання: чому в такому разі образ того непристосованця є головним героєм драми. Розумів слушність подібних докорів і намагався їх пояснити. «Чи варто буде, — писав Франко, — трудитися, щоб пустити у світ пару жмутків зів'я-

лого листя, вкинувши у круговорот нашого сучасного життя кілька крапель, затроєних песимізмом, а радше безнадійністю, розпукою та безрадісністю? У нас і без того сього добра так багато! Та хто його знає, — думалося мені, — може, се горе таке, яке віспа, котру лічиться вціплюванням віспи. Може, образ мук і горя хорої душі виздоровить деяку хору душу в нашій суспільності? Мені пригадався Гетевий Вертер, і пригадалися ті слова, які Гете написав на екземплярі сеї своєї книги, посилаючи її одному своєму знайомому. З тими словами і я подаю отсі вірші нашому молодому поколінню: «Sei ein Mann und folge mir nicht nach»¹.

Чи справді з тим молодим поколінням на той час було аж так зле, що воно вважало самогубство найрадикальнішим засобом розв'язування всіх проблем, зокрема любовних? Сумнівно. До того ж це молоде покоління і сприйняло збірку Франка доволі скептично, особливо її тон. Устами Василя Щурата воно назвало її декадентською, що глибоко вразило Франка, і він доволі довго не міг заспокоїтись.

Не всі, звичайно, могли погодитись із в'їдливим Щуратом і на збірку дивились іншими очима, але факт залишився фактом: Франко твердив, що був щоденник, він прочитав його, перейнявся болем зраненої душі самогубця і збіркою описав його страждання. Не свої, а чужі.

Однак через п'ятнадцять років у Києві виходить друге видання «Зів'ялого листя». Молоде покоління з 1896 р. виросло, змужніло, і для нього та молодшої генерації читачів він приготував нову передмову, під якою чомусь поставив дуже точну дату: 10—11 падолиста 1910 року. Нова передмова була значно коротшою від попередньої, проте і попередню Франко вирішив також включити до нового видання.

Тепер у новій передмові автор інформував читачів, що «прозова передмова до першого видання, яка й тут

¹ Будь мужньою людиною і не йди моїм слідом (нім.).

друкується без зміни, також не більше, як літературна фікція». Не було жодного щоденника. Вірші збірки автобіографічні, а от «давати ключ до пояснення поодиноких із тих віршів» Франко не бачив потреби. Читач, звичайно, не знав, що Франко все-таки дав пояснення до окремих віршів ще раніше. Зокрема, в листі від 26 серпня 1898 року він пояснив Агатангелу Кримському, звідки у збірці взявся вірш «Тричі мені являлася любов».

У новій передмові Франко мусив також зазначити, що попередня критика не зовсім правильно зрозуміла його старання, а «найпросторіше писання про неї Василя Щурата у “Зорі” силкувалося осудити її як прояв зовсім зайвого у нас песимізму». Тепер стало зрозуміло, що «не тільки сам я, але... також значна часть публіки зовсім інакше зрозуміла ті поезії, і я надіюся, що й теперішнє покоління знайде в них не одно таке, що відгукнеться в його душі зовсім не песимістичними тонами». Така впевненість Франка не справдилась. Критика чогось засумнівалась в автобіографізмі віршів, коли в тому автобіографізмі зізнавався сам Франко, і намагалась на сторінках тодішньої преси обґрунтувати свою думку.

Суперечки затягнулись на довший час і охопили доволі різні представництва в літературі. Навіть зачепили духівництво, зокрема отця Гавриїла Костельника, відомого тепер більше тим, що 1946 р. очолив так званий собор, на якому за вказівкою більшовизму та Сталіна було ліквідовано Люблінську унію, а водночас і греко-католицьку церкву в Галичині, а не як поет, видавець та літературний критик. Так-от отцю Гавриїлу Костельнику вірші збірки «Зів'яле листя» видались... малоеротичними. До того ж такими, які не відображають справжніх, чи, як він казав, «автентичних», почувань автора і обмежуються дещо поверховим описом чужих почувань. Тобто когось іншого, а не Франка. Та й узагалі о. Гавриїл був твердо переконаний, що Франко не має хисту до написання «взорових еротичних поезій». Він є тільки «книжним» поетом і вільно почуває себе лишень тоді, коли «має під собою» літературне підложжя, тобто вже

кимось опрацьовану тему. Іншими словами, Франко створює прекрасні поезії лише тоді, коли хтось інший опише йому, що почуває в той чи інший момент... у відносинах із жінкою. Сам Франко не годен створити правдивої картини того почуття. «Еротика Франка, — писав він, — се в дійсності тільки сурогат еротики, сурогат, роблений розумом... Любов для автора чужа, роблена, виходить з розуму, а не з серця». Щоб читач збірки «Зів'яле листя» мав справжнє уявлення про автентичну еротичку, о. Гавриїл радив почитати «Книгу пісень» Гейне і порівняти з Франковою збіркою. На думку Гавриїла Костельника, Франко аж ніяк не міг бути героєм тих віршів, а мусив мати двійника, від кого і запозичив еротичний момент. У свою чергу, аналітичний розум Франка не дозволив йому повністю злитись із тим двійником, а тому й поезія вийшла такою робленою, штучною. З того всього виходило, що писав Франко справді з якогось щоденника самогубця, а тому передмову до другого видання збірки «Зів'яле листя» слід вважати літературною містифікацією.

Такої ж думки дотримувались й інші критики, які, щоправда, були особами світськими. Заклик Гавриїла Костельника порівняти збірку Франка з «Книгою пісень» Гейне щодо еротизму залишився невідтриманим. Цього до сьогоднішнього дня так ніхто і не зробив.

У те, що вірші збірки «Зів'яле листя» є «штучними», «ненатуральними», «робленими», здається, повірило багато. Слушність такої думки на сторінках «Нової хати» домогосподаркам дуже активно пояснював Михайло Рудницький, ніби вони мали бути найголовнішими судьями в суперечці про еротизм поезії Франка. У віршах Франка Михайло Рудницький взагалі не знаходив справжньої еротики. Навіть не знаходив «присутности» реальної жінки. На його думку, жінка взагалі мало обходить Франка, а замість неї він постійно підсовує читачеві якийсь сурогат, виідеалізований буйною фантазією автора. На сторінках часопису «Новий час» Рудницькому вторив Є. Пеленський. Той невідомо від кого домагався,

аби йому довели, що на основі «писань» Івана Франка можна для себе створити портрет тої жінки, яка, наприклад, присутня у збірці «Зів'яле листя». Хто може сказати, — наголошував він, — чи то є жінка «з сивими чи чорними очима», «обличчям круглим чи подовгастим», а особливо чи героїня «Зів'ялого листя» була блондинка чи брюнетка, ніби на основі цього портрета необхідно було цю героїню віднайти і притягнути до кримінальної відповідальності.

За радянських часів, коли комуністична ідеологія на перший план виштовхувала Франка як борця, котрий розмахував важким ковальським молотом і, як біблійний Самсон, потрясав основами імперії, питання еротизму збірки «Зів'яле листя», звичайно, відійшло на другий план, а точніше, зникло зовсім. Хіба тільки Дмитро Павличко міг собі дозволити зауважити, що, на його думку, образ самогубця є містифікацією, але це цілком не узгоджувалось із загальноприйнятою думкою у франкознавстві.

Врешті, якщо заглибитись у суть суперечки, то вона зводилась до одного: мав Франко щоденник самогубця чи не мав його? Що є містифікацією — перша чи друга передмова до збірки «Зів'яле листя»? Ці питання зацікавили досвідченого франкознавця, професора Львівського університету Івана Денисюка та його учня, тепер — доцента того ж університету Валерія Корнійчука. Вони вирішили перевірити «правильність» першої передмови, взявши за орієнтир післяслово до «Спогадів учительки» Уляни Кравченко. І — знайшли. Правда, назвати те, що знайшли, щоденником самогубця аж ніяк не можна. Швидше за все, це лист, послання або, як казала Уляна Кравченко, — «зшиток» пана Супруна. Свого часу його читали Ольга Дучимінська та Денис Лук'янович. Результатом цієї знахідки стала їх стаття «Подвійне коло таємниць», надрукована у восьмій книзі «Дзвону» за 1990 рік, та їхня публікація «щоденника» Супруна у «Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка».

Той щоденник Уляна Кравченко зберігала у себе до самої смерті, а потім він після різних пригод потрапив до відділу рукописів Інституту літератури імені Тараса Шевченка, де був зарахований до 132-го фонду і «затабульований» номером 208. Це не «пом'ятий та поплямлений зшиток, писаний похапцем, ночами», як намагався переконати читачів у передмові Іван Франко. На ньому справді, як писала Уляна Кравченко, на палітурці внизу зліва є вірш Франка на «рихтицькому діалекті». Під ним своєю рукою Уляна Кравченко зазначила: «Іван Франко. Бібр. 1883». Це означало, що вірш написаний Іваном Франком у Бібрці 1883 р. Кореспонденція між Уляною Кравченко та Іваном Франком підтверджує, що справді Франко був у Бібрці 14 грудня. Однак Уляна Кравченко у своїх спогадах скаже, що тоді Франко взяв до друку її вірші і, між іншим, прихопив із собою зшиток пана Супруна, який вона не читала, а точніше, читала тільки першу сторінку, і настільки ця перша сторінка видалась їй глупою, що шпурнула тим зшитком у кут. Виходить, що Франко читав зшитка не у Бібрці, а у Львові, а потім повернув його Улянці Кравченко з віршиком на «рихтицьким діалекті». Рихтичі — село неподалік від Дрогобича...

На тому зшитку Уляна Кравченко поставила ще одну дату: Бібрка, 1881 р. Ця дата мала означати, що написаний він був у 1881 р. Автори публікації «щоденника» поправили письменницю. Вичитавши у тексті, що пан Супрун обіцяв покінчити із собою, коли на деревах почнуть зав'язуватись фрукти, а згідно з оповіддю Уляни Кравченко, освідчення пана Супруна відбулося, коли ці дерева тільки цвіли, дослідники дату 1881 виправили на 1882, бо тоді, коли в Бібрці цвіли дерева 1881 р., панни Юлії ще там не було. Вона закінчувала учительську семінарію і від споклиливих демонів та вертерів утікала в церкву.

Свій зшиток пан Супрун назвав «Кілька хвиль...» і розтягнув їх до сорока сторінок учнівського зошита і ще кількома рядками перебрався на сорок першу сторінку. Далі, згідно з логікою, під текстом мав бути підпис того, хто його писав. Але той підпис Уляна Кравченко виріши-

ла обтяти ножицями. Майже під лінійку. Зробила це давно, оскільки підпису вже не бачили ні Денис Лук'янович, ні Ольга Дучимінська. Якщо вірити тому, що писала Уляна Кравченко, то, очевидно, автора зшитка знав Франко. Уляна Кравченко ще не встигла обтяти прізвисьце, бо не читала того зшитка і він спочивав десь у куті.

Перше, що впадає у вічі в тому зшитку, — почерк. Він дуже акуратний. Літера до літери, рядок до рядочка, однаковий нахил літер, старанне дотримування полів, відстані між рядками. Ні сліду поспіху, жодної нервозності. Таке враження, що писала його цілком спокійна і врівноважена людина, а не та, яка пообіцяла покінчити із собою. Правда, деяка нервозність помітна на останніх сторінках зшитка. Літери збігали в різні сторони, надто багато знаків оклику. Заголовок, проте, виглядає досить гарно. Виведений великими літерами, згідно з правилами каліграфії. Відстані між рядками тут трохи більші, ніж у тексті. Назва трохи відрізняється від тої, яку подала у «Спогадах учительки» Уляна Кравченко — «*Kilka chwil z życia nieszczęśliwego poświęcone w czesc wierności dozgonnej mojej najdroższej Julii, która blaskiem zaćmiła wszystkie gwiazdy na firmanencie niebieskim*».

Таким цей заголовок є в оригіналі. У «Спогадах учительки» Уляна Кравченко пропустила слово «Julii» і дописала цілу фразу, якої немає в оригіналі.

Дивно, але сама назва взята в лапки.

Так було прийнято робити, коли писались не листи або послання, а статті, реферати, художні твори...

ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЕ.

Лірична драма

Івана Франка.

Львів 1896.

3 друкарні Іст. Ставропільського.
Накладом автора.

VII

Своє послання до «незрівняної» і «найдорожчої» Юлії, яка «блиском своїм затьмарила всі зірки на небеснім небосхилі», пан Супрун міг би назвати так само, як і назвала свою збірку «Замість автобіографії» Уляна Кравченко. Між зшитком пана Супруна та збіркою Уляни Кравченко є і логічний внутрішній зв'язок, хоч свої зітхання та скарги Уляна Кравченко скеровувала до Івана Франка, який, на думку Дениса Лук'яновича, «виблискував поза хмарами», а пан Супрун скеровував свої болі та страждання панні Юлії, яку возніс ще вище, ніж хмари. До сонця і зірок.

Ні із збірки «Замість автобіографії», ні із зшитка пана Супруна неможливо довідатись щось конкретне про

авторів. Особливо про пана Супруна. Можна дізнатись про нього тільки те, що був улюбленцем матері та що рано залишився сиротою. Мати ще живе, опікується молодшими братами і сестрами. Малим хлопцем пана Супруна віддали до чужих людей і він пробув між ними дванадцять років, страждаючи від розлуки з матір'ю. Можна тільки припустити, що мешкав він із матір'ю десь у провінції, а потім, коли прийшов час навчатись, вона віддала його до когось із родини або знайомих, де й жив хлопець, навчаючись у школі. У молодості знайшов собі сердечного друга, який, проте, помер. На похороні ледве відтягнули пана Супруна від труни друга. Тужив за ним. Став боятись людей. Не мав протекції, усьому, чого досяг, завдячує тільки своїм рукам та голові. Отримав посаду вчителя у Бібрці й тут зустрів панну Юлію. Жінок до того не знав, а навіть відчував до них огиду. Не вірив, що жінку можна покохати, як він покохав свого друга, і так само не вірив, що жінка здатна відповісти взаємністю. «Жінки, — зізнався пан Супрун, — не робили і не могли робити на мене жодного впливу, молодість моя минає і промине зовсім невинно, моя душа ще не осквернена розпустою — я відчуваю огиду до продажної любові, до звірячої похоті».

Панна Юлія також була великою противницею хтивості, «плотської любові» і не раз писала про свою відразу до неї в листах Іванові Франку. Очевидно, не знаючи, що пан Супрун такої самої вдачі, як панна Юлія, вона, щоби від неї відчепився пан Супрун, рекомендувала йому зайнятись панною Манею, яка «плотську любов» мала за річ порядну і нагороджувала нею всіх, хто жадав цього у Бібрці. Пан Супрун послухався поради своєї «найдорожчої» і «незрівнянної» Юлії, бо, очевидно, кожне слово її сприймав як закон, а тому поплентався до панни Мані. Однак той послух йому на добре не пішов. Панна Юлія цілком розчарувалась у ньому і засумнівалася, чи він здатен на якусь іншу любов, окрім тієї — огидної.

Чи після цього, чи ще перед тим — невідомо, але пан Супрун став мізантропом. Природа нагородила його, як

виявилось, якоюсь дивною тугою за «чимсь незнаним» і таємничим. Він мучився, страждав та, окрім цього, відчував, що не такий, як усі люди довкола. Коли виявив, що всі його муки, таємничі і нетаємничі, пов'язані з панною Юлією, то аж налякався. Зрозумів, що на нього впало кохання до панни Юлії. Намагався погасити те кохання. Та ба! Не вдалось, а при кожній спробі задути його, ще більше розгорялось. Вирішив у всьому зізнатись панні Юлії. Навіть самому видалось, що це освідчення мусило виглядати дуже дивним, бо почував себе при цьому пан Супрун як студент, який не вивчив лекції, а пан професор викликав його відповідати. Але то ще замало. Може б, щось і сказав, але як панна Юлія глянула на нього, то йому відразу відібрало мову.

Прийшло то кохання до нього весною, коли все навколо будиться до життя. Боже милосердний, який тоді прекрасний світ! Він вперше побачив і відчув його красу. Все таке чудове! Деревя, що зацвітають, трави, над якими пурхають метелики, бджілки, високе синє небо. Пташки безтурботно щебечуть, струмочки дзюрчать. Тільки в тій красі він один нещасний. Життя підхопило його своєю хвилиєю і кинуло у свою круговерть. Не мав сил противитись тому і вирватись із виру.

Не кликав порятунку, бо хто прийде і подасть руку допомоги? Світ був не для нього, а для таких, як панна Юлія. Це для неї навколо ця краса, а не для нього. На цьому світі він бездомний собака. А собака відданий господареві. Він також готовий цілувати землю, де ступала її нога. Ці місця, де ступала її нога, — святі.

Часом, — відчуває пан Супрун, — та святість перетворюється на якусь, вибачте, вакханалію. От, наприклад, пішов він слідом за панною Юлією під сосни, «обвиті косами шпилькового волосся», де вона любила собі полежати та помріяти, і в душу пана Супруна вкралась грецька вакханка, «легка, мов лебединий пух», і такого вже там наробила, що не можна передати звичайною людською мовою. Потім зникла і забрала із собою назавжди спокій пана Супруна.

Панна Юлія пізніше, читаючи це місце з вакханкою, зазначила на полях зшитка, що ці сосни ростуть біля каплички в Бібрці. Було колись...

Пан Супрун старанно добирає слова і порівняння, щоб оповісти панні Юлії, яка вона прекрасна. На його думку, панна Юлія схожа, і то навіть дуже, на троянду якогось дуже дивного сорту, яку ще оспівували класики грецької літератури. Особливо поети. Бо, як писав пан Супрун: «Три спокуси людського життя, три принадні сестри, увінчані квітами, вінчають молоде чоло людини... Де тільки появляться вони разом, там відразу вже є четверта — поезія, і коли б три перші уявити собі в матеріальних постатях, поезія була б полум'яним духом Пігмаліона, котрий оживляє їх». А коли так, то й він той дух напустить на кам'яну панну Юлію, може, вона оживе і ласкаво подивиться на його страждання та муки. Зрозуміє його, і її серце відкриється для нього. Ні, ні, не так, як панна Маня! Полум'яний дух поезії пан Супрун використовував раціонально. Спочатку у вигляді поезії в прозі, де були Діва, богиня Сафонської землі, потім ще одна Діва, але вже не з Сафонської землі, а з Осіанових пісень. Потім запурхали янголятка та ще якесь загадкове обличчя з таємничим серпанком.

Далі дух вилився у римовані вірші:

З щирозолотого келиха любові,
Де нектар богів і піниться, і грає,
Скільки розкошів співаю, скільки болю,
Скільки щастя і скільки одчаю!
День невітшний,
Жах щонічний,
Як упир, у серце вгризся,
Поки скроні
Не заслонить
Тінь могильна кипариса¹.

¹ Переклад Т. Кознарського.

Автори «Подвійного кола таємниць» відразу пригадали, що такий мотив є і в «Зів'ялому листі» Івана Франка, а гіркота й насолода від кохання відгукуються у відомому Франковому образі «чарочки хрустальної».

Не допоміг полум'яний дух поезії. Навпаки, кинув його у чергові муки, спалюючи до кінця. Боже праведний, невже людина народжена тільки для того, щоб мучитись? Чи і йому, бідному та нещасному, суджено йти по життю, мов по зарослому терном полі, а потім піти на небо, де обіцяне вічне щастя? О, він того не хоче. Хочє іншого, навіть грішного. Дуже хоче... Франко:

І того дива золотого
Зазнає щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха...

Той гріх, те щастя — це ти, Юліє... Ти, ти, мільйон разів ти. Ти позатьмарювала все навколо. Ти краса неземна, яка веде свій родовід від Пріама і Гекуби. Якби ти знала, скільки в тебе достоїнства. Хіба смію я, звичайний смертний, описувати своїм гусячим пером те, чим володєш ти. Перед твоєю божественною чарівністю повинні впасти на коліна всі народи світу і поклонитись тобі. Бо ти богиня!

Колись, коментуючи листи гетьмана Мазепи до Мотрі Кочубеївни, Михайло Рудницький зітхав, що всі закохані дивовижно подібні між собою і постійно богохулять. Намагаються своїх обраниць серця посадити на небесний престол, аби їм всі поклонялись, окрім того, ці ж закохані стають такими «зацофаними», що оперують постійно одним і тим же арсеналом порівнянь та слів, ніби інших не було. Якби ті, що так ревно шанують великого Наполеона, прочитали його листи до коханої, то напевно, мусили б його стягнути з п'єдесталу величності саме за оці банальні порівняння та слова. Мазепу також. Так вважав Михайло Рудницький, який стверджував, що в поезії Франка немає реальної жінки, тільки якийсь її сурогат. Пан Супрун не був винятком. Він активно позичав порівняння та слова у своїх великих попередників.

Напевно, не мав у тому відношенні багато труднощів, бо в ті часи можна було купити у книжковій крамниці спеціальні підручники з набором подібних фраз, зворотів, листів під кожну ситуацію, починаючи від Давньої Греції та Давнього Риму. Його попередникам також не вистачало чорнила, щоб описати принади об'єкта свого кохання. Не вистачало їм також гусячих пер, навіть коли б для цієї мети пообскубувати гусей цілого світу, вже не кажучи про те, що вони клялись, що не вміють і не сміють описати божественну красу «найдорожчої» і «незрівнянної».

Якби панна Юлія не читала тільки книжок пана Мирона та найновіших видань із природознавства, а трохи переглядала популярну літературу, то, напевно, натрапила б на такий підручник із листами і порівняннями, зітханнями, афоризмами та любовною філософією. А так не читала і тільки дивувалась, звідки всього того пан Супрун понабирав.

«Жінки дивовижні, — доходить висновку пан Супрун. — Споглядаєш її очі, носик, личко і з цих даних згідно з вказівками Лаватера чи Гелля твориш певне поняття про її вдачу, з певного вчинку робиш висновок про її характер, — ти переконаний, що не помилився, що вона така, а не інша, і раптом приходиш до висновку, що ці уявлення про її вдачу і характер абсолютно блудні, отже, від початку будуєш споруду, нібито непорушну, яка врешті-решт стає тільки будиночком з карт, готовим розпастися за першим подувом вітру».

Пан Супрун уже напевне вважав, що полум'яний дух поезії свою справу зробив і панна Юлія — кам'яна, неприступна, але найдорожча і незрівнянна — розуміє, що він хоче тим сказати. Ще б пак! Скільки можна будувати ті будиночки з карт?! Він вибудував у своєму серці вже не якийсь хисткий паперовий дім, а, як йому здавалось, цілу фортецю, яку б не зуміли приступом взяти турки-татари. Та достатньо було панні Юлії, очі, носик та личко якої пан Супрун вивчив, згідно з вказівками Лаватера та Гелля, сказати одне-однісіньке слово (у

Франка — «Не надійся нічого!»), як ця фортеця розсипалась у порох. Ну а що на те панна Юлія? Радила реально подивитися на світ. Йому?! «Жінко, — не витримує цього пан Супрун, — Ти велиш мені тверезо дивитися на світ — тверезо дивляться тільки спокійні мешканці трун. Серце наше, крім виконання певних функцій, є ще оселею почуттів. Любов вимагає цілого, хоч би якнайбільшого серця, а самолюбство підноситься на сто відсотків вище любовної пристрасті».

Пан Супрун трохи налякав панну Юлію отими мешканцями трун, які тверезо дивляться на світ, але в спостережливості йому відмовити не можна. Панна Юлія, мабуть, і йому наоповідала про вертерів і демонів, які переслідують її і вимагають якогось дідька від неї. Але чому вона не подумала, що ці ж вертери та демони мають також серце, яке не тільки жене по тілу кров, а й дає притулок почуттям, а тому страждають, як і пан Супрун. Чому вона любить тільки себе? Хіба їй не відома основна заповідь християнської моралі — любити ближнього свого? Гріх так чинити! Та пан Супрун готовий врятувати від того гріха панну Юлію. Він виведе її з отого зачарованого кола самолюбства. Серце не може бути тільки мотором для кругообігу крові. Воно мусить палати таким шляхетним почуттям, яке зветься любов'ю. О ні, панно Юліє, це не хтивість, це щось інше.

Трохи пізніше Франко, а не Супрун, переконував панну Юлію, що це не одне й те ж. Любов «плотская, — писав Франко, — *geschlechtliche Liebe*, як німець каже, то ще не єсть все чуте, — противне, єсть се одна з низших степенів чутя». Пан Супрун пояснював це панні Юлії більш образно. Казав, що та нижча любов є настільки далеко розташована від любові високої, як небо від землі. Справжня чиста любов є Божим даром, бо є ступенем безпосередньої любові Бога і стремлінням людської душі до вершин досконалості.

Пан Супрун уже сам почав руйнувати свою фортецю з отими видами любові. Спочатку ніби писав про першу, а потім перейшов на другу, яку зруйнувала разом з фор-

тецею панна Юлія і з феодала перетворила його на бездомного жебрака, який сидить на руїнах і вимолює милостиню. Хто тепер допоможе йому? Де його фортеця? Невже тільки могила? Напевно, так, бо він хоче зовсім мало — промінчика надії...

Якої? Пан Супрун вважає, що пояснювати, якої надії він очікує від Юлії, не варто, бо вона й так її не дасть! То для чого жити? «Щасливі молоді, вам усміхнеться завтра! Мене там за зорями чекає вже Бог. О, ми нерозсудливі діти землі, чому з такою наполегливістю хапаємо скороминуші бульбашки, що вилискують пурпуром, коли щастя нашої уяви після дотику стає брудною краплею, наділяючи нас вічною скорботою чи позбавленням життя через обмануті дорогі надії. Життя наше марне, триває лише швидкоплинну мить, то чи ж варто жити? І в могилі тужно не буде, бо ніхто за мною не заплаче, хіба пес завие, сумні берези звісять свої галузки і задзюрчать тихі струмки».

Так, перед ним одна дорога! Піти в могилу, хоч знає, що це гріх проти Бога. Той гріх не прощається. Не ти, людино, є розпорядником свого життя.

За ним до гробу піде й мати, не витримає її серце, коли дізнається, що її сина немає. Страшно... Але як жити далі, як? І для чого жити...

Так сумно посміхатися крізь сльози,
Втрачати квіти-мрії, сподівання,
Йти по тернистій звивистій дорозі,
Зазнавши тільки розкоші страждання¹.

Не приведи, Господи, панно Юліє, щоб такий час прийшов до Вас. Не дай Боже, щоб Ви навколо себе побачили обмануті надії та мрії... Нехай на тому Вашому життєвому шляху будуть лише квіти, нехай над Вами світить сонце і щебечуть птахи. Ще допоки відійду, подивіться на моє серце і переконайтеся, що воно любить тільки одну Вас. «Скоріше троянда зацвіте на кедрі, ско-

¹ Переклад Т. Кознарського.

ріше земля зійде зі своєї осі, ніж згасне моя любов до Тебе. Не тікай від мене, пташко срібнопера, не відлітай від нещасливого...»

Ти вже відлітаєш, пташино,
В тривозі дитячій наївній,
До мене хоч раз ти прилинь-но —
Не випурхнеш більше з обіймів¹.

Сам відчував, що непослідовний в отих бажаннях та вищих і нижчих чуттях. Розумів, що не може бути парою такій богині. Але що з того? Тільки при одній згадці про ту богиню, тобто панну Юлію, в нього втишується біль, а по тілу розливається насолода. Божественна... Як нектар богів... Хіба ж винен він, що так прив'язався до Тебе, панно Юліє? І то прив'язаний не як-небудь, а міцно й до того ж тисячма нитками, які при кожному поруху тіла ріжуть його і ранять. Чи має він, смертний, порвати ті божеські пута і більше не мучитись, як Прометей на скелі? Ні, ні, для чого їх рвати? Ті болі маліють, зникають, коли Ти приходиш, зіронько, у мої сни...

Франко:

О ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!..

Чи повірила б Ти, скромна фіалко, що від того приходу так добре, аж збожеволіти можна...

Та все даремно... Серце панни Юлії не зм'якло, а залишилось каменем. Не допомогли поезія та її полум'яний дух, що ним скористався Пігмаліон. Виходу немає... «Добіг я до фінішу, далі простору немає». Залишились одні скарги, в котрих можна потонути. Та ще біль. Одвічний біль. Кому тепер має поскаржитись його зранена і хвора душа? «О тихі шуми! Шелести вечірні! До вас звертається зранена і хвора душа, повна туги, — заспокойте ви мене своїми піснями. Струмочку малий! Заколиши мене своїм дзюрчанням до блаженного сну. О моя Юліє!

¹ Переклад І. Денисюка.

О мій соловейку!»... Як багато в тих скаргах «Зів'ялого
листя»!..

Тим схлипуванням та скаргам немає кінця. «Юліє!
Юліє дорога! Будь мені провідною зіркою! Будь мені
сонцем, яке ніколи не заходить», «Ой, Юліє, Юліє! Боже-
ство ти моє! Я, жебрак, на колінах благаю милосердя
для свого спраглого серця, один діамант, одна перлина,
зронена з очей Твоїх, заспокоїла б мій біль! Одне Твоє
слово спроможне воскресити мене до життя, милосер-
дний погляд Твоїх очей, кинутий, мов жебракові, зміг
би повернути мене до світу і людей! Ох, Юліє, любя!
Ти єдиним словом змогла б повернути матері улюбле-
ного сина, — вона, така бідна, виблагала б Тобі у Бога
щастя...»

Франко:

Даремно, пісне! Тихо будь!
Не сап ще мук до мук!
Без тебе туга тисне грудь, —
Та ти ж в ту путь, та ти ж в ту путь
Несеш жалібний згук.
Даремний спів! В акордах слів
Не виллю своїх скрут.
Як мовчки я терпів, болів,
Так мовчки впаду без жалів
В нірвани темний кут.

Там, куди він піде, не буде ні кадила, ні свічок. Темінь
безпросвітня. Його тіло закопають десь за цвинтарною
огорожею, як закопують тіла самогубців. Пес тільки за
ним завие, ворон, може, закриче, а вітри полетять до
мами і скажуть їй, що немає в неї більше сина...

Колись, у юності, переповнений мріями, дивився на
небо, купався у сонячному світлі... Тепер зникли, пропа-
ли, розвіялись ілюзії. Надлетіла сувора буря, яка одразу
знищила всі благі надії, стиснула серце морозом відчаю,
і в одну мить «весна, повна зелені й веселкових барв,
перемінилася в зиму, безбарвну і нескінченну»...

Не потрібно його переконувати, що світ, який поки-
дає, прекрасний. Не треба йому казати, що буря проле-

тить, вигляне сонце, знову защебечуть соловейки... Не треба...

Я нещасливий на цьому світі,
Йду до загину, йду в безнадії.
Мене вже більше сонячне літо
Щедрим промінням не обігріє.
О Боже милий! Дай мені сили
Нести цю долю без нарікання!
Милої чари світ полонили,
Зведуть в могилу муки кохання...¹

Той світ чарівний покине зі смиренністю. Ніхто його не розуміє. Навіть Ти, Юліє: «Галузку барвінку пожертвувала Ти мені, я прийняв це як талісман, як завдаток надії, а Ти, Юлечко золота, пожаліла того і сказала, що зробила те несвідомо...».

Панна Юлія любила квіти, вірила, що кожна квітка щось символізує, і любила роздаровувати їх. Барвінок любила особливо. Означав він вічну й непорушну дружбу. Подарувала його панові Супруну, панові Франкові, хоч він (от невдячні мужчини!) покепкував собі з того символу, мовляв, знаємо оту вічну дружбу та «сестрину любов» і в що вона переважно переростає...

О, пан Супрун нічого подібного не може сказати. Він так любить, що не знає, чи буде йому легко лежати в могилі.. Серце, що любить, і там не буде мати спокою. Вирви його з грудей, Юліє, потопчи, спали, богине неземна, а попіл розвій за вітром. Може, тоді перестане боліти, бо з тим серцем біда: воно ніколи Тебе не перестане кохати!

Якщо вже так йому записано на роду, то нехай так і буде. Проти долі нічого не вдієш, але Ти, небесна Юліє, наперекір усьому повинна бути найщасливішою у світі. Дай Тобі, Боже, зустріти того, кого так покохаєш, як я Тебе. Пан Супрун буде тішитись у могилі твоїм щастям.

Вибач, Богине, за всі прикрощі та незручності, які завдав Тобі своїм коханням. Зотліє мій прах, зникне мое

¹ Переклад Т. Кознарського.

ество, люди забудуть про мене, ніхто не згадає, де лежу. Бідолашним був за життя, бідолашним буду й після смерті. Ніхто на моїй могилі не посадить барвінку. А ту галузку, даровану Тобою, візьму з собою.

Та не забудь про мене хоч ти, вітре. Принеси до моєї могили вістку про Юлію. Як вона? Щаслива?

Все. Порахунки зі світом зведені. Можна йти. «Листа цього мені необхідно було б послати Тобі пізніше, як листа прощального, однак забракне мені часу, бо мушу залагодити свої стосунки, упорядкувати, поправити й переписати щоденники, які після моєї смерті або сплять люди, або якийсь мізантроп покаже їх світові, аби той прийняв їх з погордою і милосердям.

Заклинаю Тебе своєю любов'ю, дорога Юліє! Не згадуй мене навіть, я цього не вартий, я виродок, бодай би я задубів — хіба ж я щось можу Тебе просити? Тільки одне ангельське благословення, яке, вийшовши з таких непорочних уст, як Твої, могло б мені принести полегкість. Заклинаю Тебе ще раз, соловейку мій. Пробач мені все! Пробач. І тих кілька слів, які я Тобі написав, але важко стримати потоки сліз. Духом, листом прощаюсь з Тобою навіки, навіки! Бо ж чи й у прийдешньому житті посмертнім зійдемося з Тобою, Бог його знає! Будь здорова і щаслива! Щоб Ти у своєму житті не зазнала такого горя, таких розчарувань, як я. Того Тобі, Юлечко любя, бажає нещасливий, про якого не згадуй». Далі підпис, який Уляна Кравченко відрізала.

Панна Юлія не схотіла читати цього послання.

«Не було в мене настрою, ні часу», — скаже опісля. Першим, хто прочитав послання пана Супруна, був Франко. Взяв його цілком випадково, коли був у Бібрці 1883 р.

Про цей факт у листах Івана Франка до Юлії Шнайдер, які збереглись, немає ні найменшої згадки. Панна Юлія прочитала послання вже після того, як Франко повернув його. Читала уважно й не один раз. Деякі моменти й деталі уточнювала, роблячи замітки на полях.

Не знала, що сталось із Супруном і куди він зник. У вчительських шематизмах¹ не знаходила його прізвища. Зробила висновок, що облишив учителювати. Боялась, що міг дотримати свого слова і застрелитись. Тому писала: «Не знаю, чи, може, справді і він скінчив, як Вертер».

Намагалась забути про нього. Не згадувати. Та не могла. Образ пана Супруна буде тривожити її постійно. Врешті, вирине гордою гвоздиною у збірці «Мої квіти»...

А, власне, для чого Супрун писав їй оте послання? На що міг розраховувати? Невже тільки на те, аби панну Юлію постійно мучила совість і завжди вона пам'ятала, що через неї марно пішов зі світу чоловік? Чи справді могла бути після цього щасливою, хоч він запевняв, що буде в могилі радіти її щастю? Чому Уляна Кравченко так старанно і довго зберігала цей зшиток? Читала, напевне, десятки разів. Жаліла його? Розкаювалась?

Дуже сумнівно, щоб зшиток пана Супруна потрапив до рук Франка чисто випадково. Невже Франко був тоді так засліплений панною Юлією, що, вхопивши зошит, не зауважив, що він писаний по-польськи? Чому «випадково» не прихопив якогось учнівського зошита або щоденника панни Юлії? Отже..., отже, не було жодної випадковості. Панна Юлія сама дала почитати його Франкові. Навіщо? Чому, прочитавши зшиток, Франко на обкладинці написав такий іронічний вірш? Зміст зшитка таких підстав не давав. Були там зойки, були там крики, яким міг вірити і не вірити, але була це трагедія. Трагедія людини, людської душі, з якої аж ніяк не мав права насміхатись. Невже його не зацікавила доля автора послання? Невже не захотів допомогти нещасному? Хіба вже тоді не знав мук кохання? А Ольга Рошкевич? Після того, як дізнався, що вийшла заміж, дістав вибух крові. Хотів, аби вся виплила з нього... А Юзефа? Юзефа Дзвонковська?

Не міг не співчувати. Якщо вже не міг нічим допомогти, то навіщо написав на обкладинці той віршик та ще й

¹ Довідник.

діалектом? Невже не міг написати щось співчутливе або не написати нічого. Змовчати.

Доля подарувала йому багато. Вона в майбутньому подарує йому ще одну аналогічну ситуацію. Буде мати в руках щоденник і вірші самогубця, але в цій ситуації поведе себе зовсім інакше. Так, як цього вимагала мораль.

Тоді ж у чому справа? Що було насправді з тим зшитком і паном Супруном? Нічого. Була цілком інша ситуація.

Панна Юлія вигадала історію з паном

Супруном і розповіла про неї

у «Спогадах учительки».

Франко знав правду.

Вже тоді.

У 1883 р.

VIII

Оте послання, віднайдене в архіві Уляни Кравченко, Іван Денисюк та Валерій Корнійчук сприйняли як щоденник, про який пише Франко у передмові до «Зів'ялого листа». «Перше враження від прочитання щоденника, — писали вони у “Подвійному колі таємниць”, — таке, що він далекий від “Зів'ялого листа”. Але тільки перше. Детальніший аналіз свідчить про інше». Саме цей аналіз і навів авторів дослідження на думку, що найбільш вдало зв'язок між посланням та збіркою Франка охарактеризувала Уляна Кравченко у післямові до «Спогадів учительки», назвавши його «слідами прочитання» Франком зшитка пана Супруна. Правда, той зв'язок і ті «сліди прочитання» виявились на дещо інших, більш уні-

Іван Франко, художник І. Труш, 1896 р.

версальних, рівнях. «Між щоденником самогубця, — стверджували Іван Денисюк та Валерій Корнійчук, — і “ліричною драмою” — Франковою збіркою — текстуальних збігів немає. Характерний відгомін “людського документу” — автентичного щоденника — відчувається у “Зів’ялому листі” на рівні концепції книги (діалектика буття і смерті, їх взаємопереходи), на рівні жанрово-композиційної структури (“Зів’яле листя” можна назвати теж лірико-трагічним щоденником). Відбулася також певна трансформація образів і мотивів щоденника (стеження за таємницею обличчя коханої, благання єдиного слівця надії, розгорнуте порівняння безнадійно закоханого з жебраком, почуття вини самогубця перед матір’ю тощо)».

Зрозуміло, що назва, вжита авторами, — «щоденник самогубця» — умовна. Не називає його так Уляна Кравченко, а для Супруна це послання — останній прощальний лист. Про це писав же до панни Юлії. Отже, було послання, яке і знайшли Денисюк та Корнійчук, але й справді був щоденник, навіть щоденники. Саме цей щоденник і впорядковував пан Супрун після того, як віддав свого прощального листа панні Юлії. Може, розраховував на те, що вона все-таки прочитає його, зрозуміє, що він кохає її, як ніхто у світі, прихилить своє серце до нього, подасть промінчик надії... І дивним, справді, був той пан Супрун. Хотів, щоби за ним і сліду не залишилось на цій землі, а щоденники впорядковував, переписував гарним каліграфічним почерком, щоби якийсь «мізантроп» міг легко читати написане.

То що ж «використав» Франко для написання своєї ліричної драми: послання пана Супруна до панни Юлії чи таки щоденник? Той щоденник, який насправді він вів? Питання цілком слушне, бо те, що «випадково» взяв Франко від Уляни Кравченко у грудні 1883 року, щоденником аж ніяк не назвеш. Про нього не можна сказати, що писаний він був похапцем та безладно. Відсутній хаос, про який пише у передмові Франко. Читається оте

послання досить легко. Воно, крім того, має свою логіку та конструкцію, є в ньому своя дуже чітко викреслена дія, правда внутрішня.

Якщо взяти це до уваги, то не можна не припустити, що Франко все ж таки мав і сам щоденник пана Супруна, а ще він виявився мізантропом, який показав «їх світові, аби той прийняв їх з погордою і милосердям». Невже справді пан Супрун залишав свідомо після себе щоденник тільки з огляду на те, що такий мізантроп знайдеться?

Однак Франко міг і не мати щоденника, а згадка про нього у передмові була звичайною літературною містифікацією, вигадкою. Але ця вигадка виглядала правдивою. Пан Супрун вів щоденник, і Франко прочитав про це у посланні до панни Юлії. Ну, а вже далі фантазія дорисувала вигляд цього щоденника: і поплямлений, і безладний, і писаний похапцем, і без дії, одне слово, сказати все те, що можна здебільшого сказати про аналогічні щоденники.

Мав Франко право на вигадку і тому, що побачив або зрозумів, що послання до панни Юлії було написано на основі справжнього щоденника, який служив для нього чорновиком. Отже, між посланням та щоденником був прямий зв'язок. Важко припустити, щоб стільки віршів, які є в посланні, були написані за короткий час, саме тоді, коли пан Супрун писав свого прощального листа. Ті вірші вже були давно складені і записані в щоденнику. Тепер пан Супрун вибирав їх звідти і допасовував до того, що писав прозою. Завдяки цьому послання до панни Юлії було квінтесенцією автентичного щоденника, і Франко, розуміючи це, навіть якщо б не мав його в руках, не дуже розійшовся з правдою у своїй передмові.

Як би там не було, але початки «Зів'ялого листя» тягнуться до Бібрки і саме до того дня, коли Франко «випадково» прихопив із віршами Уляни Кравченко послання пана Супруна. Отже, як твердить Іван Денисюк та Валерій Корнійчук, «приступаючи до написання збірки

інтимних поезій, Франко знав, чим вона закінчиться, — смертю ліричного героя».

Панна Юлія не була переконана, чи насправді покінчив із собою пан Супрун, а Франко у передмові писав, що автор щоденника довгі літа мучився любов'ю (до панни Юлії), аж поки не дізнався, що його обраниця вийшла заміж. Отоді й покінчив із собою. Панна Юлія вийшла заміж у 1886 р. Отже, якщо вірити передмові, то у 1883 р. пан Супрун жив. Франко знав його справжнє прізвище, бо панна Юлія ще не відтяла ножицями підпис під посланням.

Попри все, Франко не міг не зауважити тон послання. Не міг не знати, як панна Юлія любить компліменти, любить, коли її хвалять і захоплюються нею. Відкрито ж писала Франкові, що вона не хто-небудь інший... як Шашкевич у нашій літературі. На диво, ту рису характеру зберегла до старості. У «Записках учительки» тих пеанів самій собі стільки, що вони заглушують усе інше. Ах, яка вона «румунка» з Буковини і як темпераментно вона танцює; як «помислово» вона одяглась і прикрасилась штучними гірляндами квітів; яка вона розумна і скільки вже прочитала книжок! Цікаво, а той пан Супрун не знав, що полюбляє панна Юлія? Прекрасно знав! У посланні від початку й до кінця є таке вихвалання краси панни Юлії! Ніхто, напевно, ще так панну Юлію не вихваляв. Ні демони, ні вертери...

Франко дуже тонко відчув, з якою метою було написане послання. Знав отого правдивого пана Супруна. Знав, що не покінчив із собою, а послання до панни Юлії було... просто ловелаським листом у прозі з віршами. Не вірив у щирість його. Написав на обкладинці отой віршик на «рихтицькім діалекті».

Отже, задум написати ліричну драму не виник у Бібрці і не виник він після прочитання зшитка пана Супруна.

«Досі дослідники “Зів'ялого листа”, — вважають Іван Денисюк та Валерій Корнійчук, — схильні були

твердити, що перші два жмутки майже оптимістичні, лише у прикінцевих акордах бринять самовбивчі нотки. Але це не так. Як у музичному творі на основі розвитку мотиву за принципом контрапункту, чорне пасмо смерті зарисовується спочатку злегка, неначе симптом якоїсь хвороби, потім нібито зникає, але знову появляється з більшою інтенсивністю, щоб, врешті, у фіналі витіснити всі інші складники акордів “Зів’ялого листа”, стати абсолютно домінантою. У щоденнику такої продуманої артистичної композиції немає. Тут автор і ліричний герой абсолютно тотожні». Не важко зауважити, що десь на мент автори тих слів допустили, що так званий щоденник, віднайдений ними, є, якщо не художнім твором, то принаймні таким, що дуже близький до нього, має свою композицію, щоправда, не таку продуману, як у збірці Франка.

Сказати, що у «Зів’ялому листі» автор — Франко — і ліричний герой «абсолютно тотожні», — вважають Іван Денисюк та Валерій Корнійчук, — не можна через «ускладену викладову форму» та «свою оригінальну систему безпосередніх та опосереднених контактів із дійсністю», яка притаманна збірці. «Десь у підставі цієї артистичної арки, — пишуть вони, — стоять учасники життєвої драми — Супрун та Уляна Кравченко, але в процесі трансформації у ліричну драму літературну як повна надбудова в архітектоніці цієї споруди виступає авторський суб’єктивний елемент — власний “чуття скарб багатий”, що йде від особистих перипетій у взаєминах Івана Франка з Ольгою Рошкевич, Йосифою Дзвонковською, Целіною Журовською-Зигмунтовською, Ольгою Білінською, Уляною Кравченко, Климентією Попович, Анною Павлик». Один із теперішніх польських дослідників цей список продовжив до сімнадцяти осіб, зарахувавши до нього й свою бабусю... А якщо вірити нашим ретельним краєзнавцям, що позаписували спогади про Франка, то список той вийшов би ще більшим. У нього, як виявилось після перевірки, потрапили особи, котрі народились після смерті Франка...

«Певна річ, — писав Дмитро Павличко, — Франко в “Зів’ялому листі” створює узагальнений і досить абстрактний жіночий образ. Він піднімається в небо над земним рельєфом своїх вражень і переживань, не показує зморщок тої поверхні, але відкриває широку й не затуманену серпанками сентиментальності панорама». Опирається та панорама, вся будова збірки, вважають Денисюк та Корнійчук, на «щоденник» того, кого Уляна Кравченко назвала Супруном. У збірці є такі вірші, на які можуть претендувати тільки пан Супрун та Уляна Кравченко. Більш ніхто.

Отже, Франко для написання збірки використав образ свого двійника — пана Супруна, який мав власну «концепцію буття і любові», що засвідчено «щоденником», а вся драматургія «Зів’ялого листа» базується «на поєдинку двох голосів — “голосу автора” і “голосу двійника”».

Ті голоси часто дивовижно збігаються, і тоді важко обидвох відрізнити, то розбігаються, що, навпаки, допомагає чітко розпізнати, де Франко, а де двійник. Зрозуміло, що мінорний голос належить двійнику, а мажорний — Франкові. Той мажорний голос мав виправдати наведену в передмові до збірки цитату з Гете: «Будь мужньою людиною і не йди моїм слідом». Часом і цей розподіл зробити дуже важко, і вже невідомо, хто герой, а хто двійник. Як писав Є. Пеленський, «з тим героєм є чиста біда». То Франко ховається за нього, то він за Франка.

Подібності між «щоденником» пана Супруна та «Зів’ялим листям» є й у формі. Зокрема, Франкова збірка дуже пропорційна. Має три розділи, названі жмутками, а в кожному тому жмуткові по двадцять віршів. Не більше і не менше. Та ще «Епілог» як післямова. Всього 61 вірш.

За підрахунками Івана Денисюка та Валерія Корнійчука, у «Зів’ялому листі» відгомін (чи сліди «прочитання», як казала Уляна Кравченко) «щоденника» відчутно у

34 віршах, тобто у більше ніж половині збірки. Спектр трансплантації образів і деталей «щоденника» ще більший: від округлин аж до загального настрою. Однак немало образів і деталей зі «щоденника» Франко таки не трасплантував.

Франко не написав свою збірку відразу. Він її збирав. Навіть дуже довго. Ніхто не припускав, що вірші, які він опублікував у «Зорі» 1891 р., складуть основу першого жмутка. 11 віршів було включено у збірку «З вершин і низин» 1893 р. видання. У цьому жмутку був вірш «Не надійся нічого», вперше надрукований «Зорею» у 1895 р.

14 віршів другого жмутка вперше з'явилися у «Зів'ялому листі» 1896 р., а 6 — у журналі «Житє і Слово» того самого року. 19 віршів третього жмутка вперше побачили світ у «Зів'ялому листі», і тільки 1 — «Коли студинь потисне» — в «Житі і Слові» 1896 р., тобто напередодні виходу цілої збірки. Отже, основна цілеспрямована робота над формуванням збірки припала на 1896 р. Вірші, які на думку Івана Денисюка та Валерія Корнійчука, пов'язані безпосередньо із «щоденником», спочатку були надруковані у 1891 році, велика група їх з'явилась у 1893 р., а основна — в 1896 р.

Доказів на користь того, що від часу прочитання зшитка пана Супруна у 1893 р. до остаточного формування збірки минуло багато років, хоч відбавляй. На жаль, немає їх про те, що зшиток пана Супруна побував у Франка ще хоч би один-єдиний раз. А враження таке, ніби той «щоденник» був постійно у нього під рукою.

Залишається повірити в дивовижну, просто незбагненну пам'ять Івана Франка. Цей феномен запам'ятовувати деталі і довго зберігати їх у пам'яті засвідчують не тільки сучасники Франка. Катря Гриневичева, наприклад, була вельми здивована, коли почула, як наприкінці свого життя Франко диктував своєму секретареві якісь страшенно довгі цитати з невідомого їй шляхетського щоденника, не маючи його під руками. У листуванні Франка можна часто зустріти місця, де він просить своїх видавців чи товаришів, щоб вони звірили цитати,

які він вжив у своїй статті, бо сам не має такої можливості. Сидить на селі при конях і коровах. Книг під рукою не має. Повинен цитувати з пам'яті. Цитати, як потім відписували ті, кого він просив їх звірити, виявились абсолютно правильними.

Щось подібне, очевидно, сталось також із зшитком пана Супруна. Як би там не було, але зв'язок між збіркою Франка та посланням пана Супруна доведений. Зовсім недавно. На очах Уляни Кравченко розгорталась суперечка про те, чи автентична поезія Франка, чи — «роблена». Вона відразу могла внести певну ясність, але чомусь цього не зробила, хоч той зв'язок бачила, а як поетка не могла не відчувати перенесення багатьох образів зі «щоденника» у збірку Франка. Невже боялась, що Франка звинуватять у плагіаті? Не хотіла, щоб при цьому впливала її історія з паном Супруном, а суспільство не накинулось на неї, що звела у гріб молоду талановиту людину? Боялась свого ревнивого чоловіка? Чому ж так довго впиралась надрукувати оті «Спогади учительки»? Уже давно багатьом було зрозуміло, що Франко мав свого ліричного двійника. Його шукали.

І врешті відважилась надрукувати «Спогади учительки». Однак відчула, що опублікувати їх такими, як колись посилала Франкові, не можна. Як «розширяла» і «доповнювала» їх — невідомо. Невідомо, чи й саме тоді позмінювала прізвища героїв, зокрема автора послання. Показувала те послання Денисові Лук'яновичу і стверджувала, що написав його якийсь пан де Печка, який, до речі, також зустрічається на сторінках спогадів. Ользі Дучимінській не назвала прізвища взагалі.

Мучило її і те, як бути з паном Супруном. Так гарно закінчила повість: ніхто не може збити молоду вчительку панну Юлію з праведного і правильного шляху служіння своєму народові, навіть пан Супрун, який її наймовірно любив і обіцяв покінчити із собою! Та мала підозру, що читач домагатиметься дізнатись, чи такі покінчив із собою пан Супрун, як обіцяв, чи ні...

Одне слово, мусила написати післямову. Про долю пана Супруна написала неясно. З одного боку, стверджувала, що він десь виїхав, пропав, і — все. А от лист його потрапив до рук Франка, і «сліди прочитання» того листа можна знайти у «Зів'ялому листі». Зі змісту тієї збірки та передмови чітко випливало, що пан Супрун покінчив із собою.

Сподіваного ефекту «Спогади учительки» не принесли. Щоправда, від того часу закинула думку про роман Марти та Мирона. Вже більше нікого не просила написати його. Чисто жіночою інтуїцією відчула, що її післямова до «Спогадів учительки» більше вартує. Можливо, воліла б, щоб у збірці пан Супрун поступився місцем Франкові, але й того достатньо. Лишив по собі сліди у безсмертній, як казала, драмі Франка. Сподівалась, однак, на більше. Хотіла, щоб всі увірували в те, що поклала до ніг Франкові своє щастя. Відмовилась від такої великої любові пана Супруна заради народу свого святого і пана Мирона. Франка з вінцем на голові.

Повідомлення Уляни Кравченко нікого не цікавило. Дослідники не приходили до неї випрошувати зшиток пана Супруна. Критика мовчала також, хоч суперечки про збірку Франка тривали і надалі. На Уляну Кравченко ніхто не звертав уваги. Так справді можна було подумати, якщо судити про це на основі газетних чи журнальних публікацій з того чи пізнішого часу. Однак Уляна Кравченко даремно думала, що її повідомлення про зв'язок зшитка пана Супруна з ліричною драмою Франка нікого не зацікавить.

Першою серйозно зайнялася цією справою Ольга Дучимінська. Була твердо переконана, що автор зшитка — учитель, тільки не з таким прізвиськом, як подала Уляна Кравченко. У вчительських шематизмах прізвисьце Супрун у часи Уляни Кравченко, навіть пізніше, справді ніде не зафіксовано. Не виявивши цього прізвиська серед учителів, Ольга Дучимінська стала шукати його серед урядовців, службовців — чим доля не жартує! Сподівалась знайти як не його, то хоч би людей, які його знали.

Була Ольга Дучимінська 1883 р. народження, із села Миколаїв, що неподалік Бібрки. Її батько, Василь Решетилевич, був учителем і в Миколаїв приїхав на роботу саме тоді, коли й Уляна Кравченко після закінчення вчительської семінарії. Батьки Ольги знали з Уляною Кравченко, оскільки школа, в якій працювали, належала до того самого шкільного округу, що й школа у Бібрці.

Багатьох з тих, хто вчителював у Бібрці, вже не було серед живих, але ті, хто залишився, не могли пригадати собі пана Супруна або людину з подібним прізвищем. Не могли пригадати Супруна і діти, які тоді навчались у школі і вже стали поважними газдами та газдинями. Вони пам'ятали інших учителів, пам'ятали Уляну Кравченко, однак про Супруна нічого не чули. Ольга Дучимінська була дуже здивованою, коли виявилось, що ніколи у Бібрці не було кравця Туна. Були інші, але не могли пригадати собі того, про якого оповіла Уляна Кравченко. Ольга Дучимінська вже втрачала надію знайти бодай якийсь слід по загадковим учителю, коли випадок звів її із... Сапруном. Северином Сапруном. Він був катехитом у Дрогобичі, засновником і диригентом тамтешнього хору «Боян» і до 1930 р. директором дрогобицької філії Музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові. Ні, отець-катехит ніколи не вчителював, ніколи не був особисто знайомий з Уляною Кравченко, хоч хор, яким він диригував, виконував пісні на її слова. Це була правда.

Залишилось хіба поїхати до самої Уляни Кравченко і запитатись, хто ж все-таки ховається за прізвищем Супрун. Але як? З яким лицем?

Ольга Дучимінська не могла накаятись, що так необачно повелася з тим зшитком, який дала їй читати Уляна Кравченко. Але хто знав, що так усе повернеться? Щоб якось виправити ситуацію, дала собі слово, що найближчим часом напише монографію про Уляну Кравченко, але не могла собі уявити, як поєднати в ній історію з паном Супруном і громадську діяльність Уляни

Кравченко. Одне слово, справа затягнулась аж до чергового ювілею, на який до Перемишля знову приїхала Ольга Дучимінська, однак показати зшиток пана Супруна Уляна Кравченко відмовилась. Ставити літній людині якісь запитання, пов'язані з її любовними пригодами, Ольга Дучимінська вважала неетичним. Не випадало...

І все ж... Ольга Дучимінська зробила щодо цього дуже багато і свої дослідження виклала в повісті «Гріх і покута пані Марти». На жаль, не зуміла вчасно її опублікувати. При її арешті повість разом з іншими творами була забрана НКВС і там пропала.

На відміну від учительських шематизмів, які випускались від випадку до випадку, а в перші роки вчителювання Уляни Кравченко їх не було зовсім, шематизми Королівства Галіції та Лодомерії виходили щороку і містили детальну інформацію про установи, армію, товариства, різні служби, навчальні заклади, суди, адвокатські контори, гімназії, народні школи. Як правило, з'являлись вони десь у лютому — березні і містили інформацію, зібрану попереднього року, тобто «Шематизм Королівства Галіції та Лодомерії на 1882 рік», наприклад, містив інформацію, зібрану наприкінці 1881 р.

Отже, згідно з тим «Шематизмом», у 1881 р., коли Юлія Шнайдер розпочала свою роботу вчителькою, у Бібрці була нова добре впорядкована п'ятикласна народна школа. Ще донедавна була вона чотирикласною і містилась у тісному і дуже незручному приміщенні, розрахованому на невелику кількість дітей, але відколи в Австро-Угорській імперії початкова освіта стала обов'язковою, і батьки за невідвідування дітьми школи змушені були платити солідні штрафи, старі стіни цього навчального закладу вже не змогли вмістити всіх бажаючих вчитись. Навчання велось у дві зміни, вчителі за одну і тут ж платню змушені були вести паралельні класи — одні зранку, інші — після обіду. У сильні дощі навчання припинялось, бо дах протікав. Таке становище і діти, і вчителі терпіли довго, хоч Крайова шкільна рада ще 2 травня 1873 року, тобто відразу після прийняття закону про

обов'язкову початкову освіту, постановила перевести Бібрківську школу з двокласної на чотирикласну.

Таке рішення Крайової шкільної ради поставило гміну, тобто владу, в Бібрці в дуже незручне становище. Не було де помістити нові класи, не було і коштів на будівництво нової школи. Однак у Львові на це не зважали і вимагали від Бібрки відкрити нові класи, а також негайно віднайти кошти і розпочати вже в 1874 р. будівництво нового приміщення. Місцева гміна, відпиралася від цього з усіх сил. Нагляд за будівництвом школи мав здійснювати отець Дзерович, який одночасно був і головою місцевої шкільної ради.

Боротьба між місцевою гміною та Крайовою шкільною радою тривала довго. Гміна твердила, що в її скарбниці немає ані гроша, домагалась позичок у Крайової шкільної ради, на що завжди від неї отримували одну і ту саму відповідь: грошей немає. Кожна проповідь отця Дзеровича була скерована на пробудження патріотичного духу місцевого населення, щоб воно робило пожертвування на таку благородну мету. Однак патріотів у повіті виявилось мало, а тому місцевій владі доводилось справу будівництва школи відкладати з року на рік.

Правда, знайшлась у Бібрці людина греко-католицького віросповідання, яка з вирозумінням поставилась до цієї справи і вирішила під будівництво школи віддати частку свого ґрунту. Це був міщанин Ян Галан. Із ґрунту, який він жертвував, і так не мав жодного пожитку, бо впирався той кусник городу до подвір'я старої школи, і діти, як тільки їх не сварили, зробили з нього таке собі подвір'я для забав. Деякі люди подарували школі дерево для будівельних потреб, а найбільше постарався місцевий дідич, за що був включений до складу шкільної ради. Трохи дала церква, трохи заколядували діти, трохи грошей нашкрядала гміна, однак того всього виявилось замало, щоб розпочати будівництво.

Ішов час, дерево, хоч і накрите, гнило, на ґрунті пана Яна Галана директор школи випасав свої гуси, а пані директорова розвісила гамак. Це страшно розсердило

пана Яна Галана, який почав вимагати, щоби йому повернули даровизну. Однак, як виявилось, зробити це було тепер не так легко. У місті вчинився шум, посипались у Львів скарги і невідомо, чим би все закінчилось, якби Крайова шкільна рада не понавишкрябувала грошей і позичила їх гміні. Директор школи Людвік Подгаліч, що так по-господарськи повів себе з ґрунтом Яна Галана, змушений був покинути свою посаду і йти шукати нової роботи. Зрештою, йому пощастило. У серпні 1877 року він був призначений інспектором народних шкіл Рогатинського повіту, а на його місце прийшов новий директор. Звали його Микола Петров. Це був той самий пан директор, який у «Спогадах учительки» виведений Ульяною Кравченко як Іван Стеців.

Батько Миколи Петрова писався Петрів, але син його внаслідок «образованія» став Петровим, а з Миколи Николаєм. Був це вже дещо підтоптаний чоловік, років поза сорок, беручий до роботи, хоч спалахував за будь-яку дрібницю, за що часто каювся і за що його не любили. Своє вчителювання розпочав ще в 1872 р., коли була запроваджена обов'язкова початкова освіта, а вчителі були вкрай необхідні. Спочатку працював у Щирці і протримався там до 1875 р., але не був затверджений на постійну роботу, тому перенісся працювати у Рудно, що під Львовом, де в очах місцевого декана, запеклого москвофіла, отця Дуткевича зарекомендував себе як «сознательный», «настоящий» русин і був рекомендований його Крайовій шкільній раді на більш відповідальну роботу. Характеристику Николая Петрова, видану отцем Дуткевичем, Крайова шкільна рада врахувала, і він був допущений до відповідального кваліфікаційного екзамену, після здачі якого отримав направлення старшим учителем у Бібрку. Діялось це в році Божім 1876. Коли через гуси був звільнений Людвік Подгаліч, на його місце став Петров.

Николай Петров виявився кращим організатором будівництва, ніж педагогом. Він ревно взявся до справи, заатакував Львів листами, щоб той не скупився на

гроші, бо мав гадку в Бібрці вибудувати школу на «учудовань» всій окрузі. У такому «учудуванні», як виявилось, пан Петров був явно зацікавлений, бо мав гадку залишитись у Бібрці до емеритури, тобто пенсії. Добру чверть приміщення він відвів собі під помешкання.

Навчений життям Петров хотів навколо себе зібрати і добрий педагогічний колектив з учителів, які б дали йому змогу спокійно, без особливих ускладнень, працювати. Однак зробити це йому не вдалось. По-перше, у Бібрку, яка була у чорта на рогах, ніхто дуже не рвався, а по-друге, тут довго ніхто не хотів затримуватись. Виною тому була заробітна платня вчителя, яка виносила всього 270 золотих у рік, і вижити за неї було дуже важко, навіть у провінції. Николай Петров це розумів, а тому постійно атакував Крайову шкільну раду, щоб вона підвищила платню, бо, як казав, скоро школа залишиться зовсім без учителів, а діти, замість йти до неї, підуть пасти гусей. За його підрахунками, щоб учитель ходив ситим і не світив між людьми грішним тілом, заробітна платня повинна становити не 270 золотих, а 450, старшого вчителя — 600 золотих. Підняти так високо зарплату Крайова шкільна рада не могла, проте Петров не здавався. У справу мусив втрутитися сам галицький намісник цісаря Андрій Потоцький, який підтвердив, що в державі справи з грішми йдуть туго, хоч пообіцяв учителям допомогти, як тільки випаде така можливість.

Навесні 1881 р. Бібрка з великими урочистостями відкрила нову школу. Крайова шкільна рада, бачачи, що учнів не можна втиснути у чотири класи, дозволила відкрити ще один, додатковий, клас, і з того часу в офіційних документах школа у Бібрці стала називатись п'ятикласною народною школою. Крайова шкільна рада, посилаючи директорові школи з такої нагоди поздоровлення, приобіцяла, що з нового навчального року зарплата вчителя буде 400 золотих.

Вчителі попереднього навчального року в ці обіцянки мало вірили, а порядки, якими були зайняті, аби привести школу до пуття, так вимучили їх, що порішили

пошукати щастя в інших краях. Мали рацію. У Галичині в 1881 р. були голод, пошесті, розливи рік. Люди масово втікали в Боснію і Герцеговину, цесарева не пошла собі в знак солідарності з голодуючим народом жодного нового бального плаття, а тут десь для кількох учителів у Бібрці мали знайтись гроші!

Усіма шанований учитель Михайло Слюсар отримав посаду директора школи у Звенигороді, молодша практикуюча вчителька Ольга Фішер перебралась на вчителювання у Краків. Покинув школу й Антон Шлемкевич, який нещодавно був затверджений заступником старшого вчителя. Спочатку він мріяв отримати посаду старшого вчителя у чоловічій віділовій школі у Львові, згідно з оголошеним конкурсом, але з того нічого не вийшло. Відомо, що Антон Шлемкевич народився 11 травня 1857 року, закінчив п'ять класів гімназії, 1874 р. вступив у державну вчительську семінарію, яку закінчив у 1877 р., у липні цього ж року склав кваліфікаційний екзамен на вчителя народних шкіл, отримавши при цьому другий ступінь. Відбув дворічну вчительську практику при однокласній школі в Яблунові на Гуцульщині, а у вересні 1879 року після чергового кваліфікаційного екзамену отримав патент на вчителя віділових шкіл. Ним і скористався, щоби дібратися ближче до Львова. У 1879 р. пройшов по конкурсу на посаду провізоричного старшого вчителя у чотирикласній народній школі в Бібрці. Після того, коли зі Львовом у 1881 р. нічого не вийшло, залишив новозбудовану школу у Бібрці і перебрався у Красне на посаду старшого вчителя восьмирічної школи. Нове місце праці чомусь не по душі прийшлося амбітному вчителю й через рік він замінив... Николая Петрова в Бібрці. На тій новій посаді він отримав змогу показати своєму начальству, який він правдивий поляк і зробив усе можливе, щоби позбутися Юлії Шнайдер, запроторивши її в глухі-преглухі Стоки, хоч у вересні 1883 року Уляна Кравченко склала черговий кваліфікаційний екзамен на перший ступінь і мала право на постійну роботу.

Отже, хоч «Шематизм Королівства Галіції та Лодомєрії» на 1881 р. зафіксував у Бібрці учителями Николая Петрова, Антона Шлемкевича, Михайла Слюсара та Ольгу Фішер, насправді у вересні того року, крім Н. Петрова, нікого там не було. Шкільна рада в Бібрці ще на початку літа змушена була оголосити конкурс на звільнені посади. Оголошення про конкурс було опубліковане у відповідній пресі, в тому числі і в «Школьній часописі», номінальним, як тоді казали, редактором якої був відомий просвітянський діяч Г. Врецьона, а фактичним Омелян Партицький, якого панна Юлія вважала своїм поклонником і ласкаво кликала «дядько Омелько». Одночасно з тим оголошенням було опубліковано і повідомлення про конкурс на заміщення вакантних посад молодших учителів львівською повітовою та перемишльською шкільними радами. Юлія Шнайдер, вичитавши в «Школьній часописі» про ті конкурси, відразу написала листи з проханням прийняти її на роботу. Повідомляла про себе: щойно закінчила з відзнакою вчительську семінарію і має третій кваліфікаційний, тобто найнижчий, ступінь учителя народних шкіл. На відповідь довго не чекала. Її погодилась взяти на роботу п'ятикласна народна школа у Бібрці.

Не залишилось нічого іншого, як погодитись. Одночасно з Юлією Шнайдер патент на вчителювання у Бібрці отримав Владислав Лігенза з Дрогобича, який так само, як і Юлія, щойно закінчив вчительську семінарію у Львові і якого Уляна Кравченко в «Спогадах учительки» заховала під прізвиськом безхарактерного пана Глека, якого осідлала Маня К., і всі думали, що незабаром вони одружаться. Отримала патент у Бібрку й Маня К. — Марія Слівінська. Уляна Кравченко явно недолюбувала цю пишнотілу блондинку і в «Спогадах учительки» перебрала міру. Згідно з тими спогадами Марія Слівінська повинна була бути панною років під тридцять, бо мала за собою вісім семестрів вчителювання. Насправді мала тільки рік практики молодшої вчительки у Винниках під Львовом.

Четвертим новим учителем у Бібрці був пан Еммануїл Гордзевич, якого Уляна Кравченко у спогадах охрестила Гордієнком. Документи зафіксували його як Гордзевича, на польський манір, хоч був пан Еммануїл українцем, а точніше — греко-католиком, бо графи про національність за Австрії в документи не вносили.

Про цього оригінального вчителя Уляна Кравченко залишила згадку і в спогадах «Щирий друг і вчитель»: «Іван Франко у своєму першому листі, — писала вона, — просить вибачення,³ що не знайомий особисто. Знає мене тільки з оповідання учителя Є. Гордієвича (про нього писала у “Спогадах учительки”) і проф. Партицького, редактора “Зорі”,⁴ котрому я ще ученицею посіла свої повісті й оповідання».

Про знайомство І. Франка з Гордзевичем Уляна Кравченко в післяслові до «Спогадів учительки» писала так: «Про товариша з першого курсу п. Гордієнка згадує Франко у своєму листі: “Був у мене Гордієнко, великий ваш поклонник”».

На щастя, той лист зберігся. У ньому Іван Франко, запрошуючи панну Юлію приїхати до Львова десь коло 10 березня 1884 року, між іншим писав: «Цікава буде для Вас річ (? — Р. Г.), що тутка я сими днями відновив знайомство з одним Вашим дуже милим знакомим, п. Гордієвичем. Дуже хвалив вас. Чи й Ви єго?». Денис Лук'янович, публікуючи цей лист, зауважив, що біля тих слів Уляна Кравченко написала відповідь — «Зовсім ні».

Іван Франко назвав п. Гордієвича «дуже милим знакомим», зауваживши, що був колись із ним знайомим, а тепер відновив це знайомство. Чому це мало бути для панни Юлії «цікавою річчю» — з контексту листування невідомо. Однак відомо, що панна Юлія відреагувала моментально і написала «Зовсім ні», що мало означати принаймні, що не хвалить його, як Франко. Має іншу точку зору.

Із «дуже милого знакомого» з листа Франка пан Гордієвич у післямові переростає у «великого поклонника» в інтерпретації Уляни Кравченко. Цих даних Уляна Крав-

ченко вважала замало, щоб пізнати пана Гордієнка, а тому додатково повідомила, що бачила його, коли була вчителькою у Дрогобицькій окрузі, та що він «для нашої літератури таки нічого не зробив». Ні словечком не обмовилась про бідну панну Маню, яку одної травневої ночі вигнали з хати, нічого не сказала про інших учителів, а от про пана Гордієнка чомусь уважала за потрібне сказати трохи більше.

Своїми спогадами про пана Гордієнка Уляна Кравченко спричинила багатьом дослідникам чимало клопоту. Найперше, саме ці дослідники перекрутили його ім'я, і з Еммануїла він став Євгеном. У першій публікації спогадів «Щирий друг і вчитель» перед прізвиськом стояла буква «Е», тобто Еммануїл. У книзі вибраних творів Уляни Кравченко 1958 р. ця літера перемінилась на «Є». Ще через деякий час у «Словнику псевдонімів українських письменників» із посилання на спогади Уляни Кравченко «Щирий друг і вчитель» О. Дей зафіксував письменника Євгена Гордієнка, який мав псевдонім «Нелін» і під тим псевдонімом виступав на сторінках часопису «Зоря».

Уляна Кравченко ж твердила, що для української літератури Еммануїл Гордієвич-Гордієнко не зробив нічого. Про «Зорю» не було і згадки. Справді, в недавно випущеному бібліографічному довіднику журналу «Зоря» ні прізвища Гордієвича, ні Гордзевича, ні Гордзієвича, ні псевдоніма «Нелін» ніде немає. На це не звернули уваги коментатори п'ятидесятитомника творів Івана Франка, і в ньому Еммануїл Гордзевич фігурує як маловідомий український письменник Євген Гордієвич...

Твердження Уляни Кравченко, що пан Еммануїл друкувався у сатиричних польських журналах «Diabeł», «Szczytek» та «Chochlik», не підтвердились. Бо в жодному з них немає прізвища Еммануїла Гордзевича, Гордзієвича чи псевдоніма «Нелін»...

Ніхто з нових учителів не справив на панну Юлію доброго враження. Усі вони більше дбали про свій зовнішній вигляд і виглядали так, ніби зійшли зі сторінок

журналу мод. До того ж втягнули її до інтриги довкола старого шкільного будинку. Згідно з розповіддю Уляни Кравченко той будинок стояв пустою і навесні його збирались знести. Однак місцева гміна, яку очолював бургомістр Бачинський, вирішила віддати його на зиму старцям, яких у місті було багато. Проти цього категорично виступив директор школи Іван Стеців. Він розігнав комісію, яку вислав пан бургомістр, а потім, зрозумівши, що той йому цього не пробачить, намовив пана Еммануїла написати у якийсь сатиричний журнал статтю про те, як русинське, тобто українське, свинство намагалось відібрати для своїх потреб шкільний будинок. Панна Юлія необачно поставила свій підпис на чистому аркуші паперу, на якому опісля було написано про все це. Зрозумівши, як підло з нею обійшлись, панна Юлія пішла до бургомістра і щиро йому у всьому зізналась, за що була прощена.

Старий шкільний будинок збирались розібрати навесні 1882 р., а на його місці зробити майданчик для занять фізкультурою. Директор без згоди гміни поселив у ньому дяка і брав з нього плату, яку привласнював. Коли про це дізнався бургомістр Лукаш Бачинський, він вислав делегацію перевірити справу. Директор комісію прогнав. До суду не дійшло, але Лукаш Бачинський поскаржився на директора школи Николая Петрова Крайовій шкільній раді. Канцелярія Крайової шкільної ради зі скарг бургомістра та пояснень директора школи виокремила цю справу, яка в діловодстві отримала номер 12 997. Конфлікт було розв'язано тим, що Николаю Петрову було запропоновано шукати собі іншу роботу, а на його місце прийшов Антон Шлемкевич. Його повноваження підтвердила шкільна рада в Бібрці 20 травня 1883 року, а Юлію Шнайдер позбавила її праці в Бібрці.

Змову навколо себе Юлія Шнайдер відчувала давно, а тому після того, як 17 червня 1883 року склала екзамен на перший ступінь учителя народних шкіл і, знаючи, що Антон Шлемкевич зробить усе, щоб позбутись її, вирі-

шила сама шукати собі роботу. Багато дослідників звернули увагу на фразу в листі Уляни Кравченко до Івана Франка від 17 червня 1884 року: «Не знаю, що там радні в Стрию сказали. Спи Вам не тяжко, — знаєте, що маєте знакомих, — то я б просила, щоби довідатися і заспокоїти мою цікавість». Що там радні в Стрию мали говорити, — для дослідників та біографів Уляни Кравченко залишилось загадкою. Невідомо, що відписав Іван Франко і чи виконав її прохання.

Однак завдяки документам, які збереглись, виявилось, що 8 березня 1884 року чотирикласна жіноча школа в Стрию оголосила конкурс на посаду молодшої учительки. Одночасно було оголошено конкурс на аналогічну посаду в Миколаєві — рідному місті Уляни Кравченко. Уже раз обпікшись з рідним містом, Уляна Кравченко вирішила не ризикувати і послала документи на конкурс у Стрий. Справа про участь Юлії Шнайдер у конкурсі складається з прохання «нижче підписаної», писаного польською мовою, хоч у той час багато вчителів аналогічні прохання писали по-українськи; а також характеристики, підписаної Антоном Шлемкевичем, в якій зазначено, що «під кожним оглядом» учителька Юлія Шнайдер є взірцевою і заслуговує на посаду молодшої вчительки в Стрию. До справи, як і вимагалось умовами конкурсу, було долучено кваліфікаційну таблицю, в котрій Юлія Шнайдер навела про себе необхідні біографічні дані, а Антон Шлемкевич додав, що, хоч панна Юлія Шнайдер має «взірцеву мораль» та «витривалість пильну», її професійні здібності він особисто оцінює на задовільно. Останнє зіграло свою роль на конкурсі. Радні в Стрию надали перевагу Ірмі Мозер, а панна Юлія залишилась у Стоках.

З 1881/82 навчального року на наступний 1882/83 р. із попереднього учительського складу залишився Владислав Лігенза, тобто пан Глек. Восени 1883 р. він також покине Бібрку і перебереться у Львів до чотирикласної школи Св. Мартина.

Залишить Бібрку і Марія Слівінська, ота пишнотіла блондинка, яку так недолюблювала Юлія Шнайдер. Шкільний інспектор виявив у її роботі дуже багато огріхів і нетактовної поведінки, за що їй Крайова шкільна рада 2 серпня 1882 року винесла догану «за занедбання науки». Чи насправді був із Марією Слівінською такий скандал, як про це оповіла Уляна Кравченко, вияснити неможливо. Пані секретарева, яка викинула її на вулицю, ніякого протоколу не склала і не віддала на збереження в архів. Однак виявилось, що того ж року Марія Слівінська отримала місце вчительки в Рудках біля Львова, а наступного — вийшла заміж за місцевого вчителя, змінила прізвище, стала матір'ю і шанованою учителькою в місті. Із чоловіком, який був трохи молодшим за неї, стали активними учасниками «Рідної школи» та «Взаємної помочі учителів». Про неї як свідому українську вчительку писала преса, й Уляна Кравченко, напевно, була дуже здивована, коли в одному з альбомів «Рідної школи» побачила світлину колишньої Мані К. в оточенні діток зі світлими головками та ясними оченятами. Пані Маня вже була у віці, коли не носять декольтованих сукенок. Тепер фотографувалась у вишиваній блузці...

Згідно з розповіддю Уляни Кравченко пан Еммануїл залишив школу після різдв'яних канікул. Ще перед тим старався «о її руку» через шановного отця декана та його дружину, а також особисто відважився освідчитись панні Юлії. Панна Юлія виявилась особою вирозумілою і не відштовхнула пана Еммануїла, хоч мала за що. Це, безумовно, вплинуло на пана Гордієнка, і він обіцяв направитись, а свій письменницький талант поставити на службу людям. «Не тільки в школі я Вам шкодив, — зізнавався при освідченні, — але і в касині при чарці балакав про Вас. Маю славу Дон-Жуана, от і хвалився, що здобув Вашу любов. Сьогодні при прощальному сніданні я відкликав усе, що говорив про Вас давніше. Сьогодні говорив про Ваш таємний чар, про чудову оправу очей та їхній блиск, про цілість природну, без бланшу чи

навіть пудру, про смак у виборі туалету. Ви ж і в виборі сукні темної, без зайвих прикрас усе перемагали Маню з її декольтаціями та яскравими колірами сукні до школи, і вчора Ви перемогли. Зблідла зоря Мані, хоч у неї класичні черти лица і розкішна будова тіла, та вона надто вже змислова, аж нам самим противна. Нічого не допомогло глибоке декольте, буйне тіло... Вакханка, більш нічого. Власне контрастом чорної сукні без декольте Ви перемогли».

Ах, ах, ах! Пан Гордієнко такий неухажаний. Бачив чорну сукню без декольте, а не бачив штучних квітів — блідорожевої акації, яку панна Юлія порозкидувала по ній. І кілька разків штучних перлин не бачив також. Але панна Юлія це йому пробачила. Головне, що визнав її вищість над панною Манею. Тепер кожен читач «Спогадів учительки» вірив, що скромна краса завжди вища над красою буйною. Звичайно, той читач міг не повірити панові Супруну, бо він був у такому психічному стані, що приймав чорну «історичну» хустку панни Юлії за рембрандтівський капелюх, а от пану Гордієнкові, то вже повірив точно. У жодних психічних відхиленнях панна Юлія пана Гордієнка не звинувачувала. Зрештою, про смаки не варто сперечатись. Спочатку пан Гордієнко справив на панну Юлію не вельми приємне враження. Малий якийсь, ніби горбатий, але чепурний. Однак попри все для Бібрки він донжуан, і то ще який! Навіть панну Юлію зумів «собі здобути».

Панна Юлія розуміла слабкості людської натури. «І він людина, — вирішує сама собі вона, — і проблиски добра в ній знаходяться». Пан Гордієнко покинув Бібрку, поїхав невідомо куди, у великому світі не загубився, але і «для нашої літератури таки нічого не зробив».

О, це вже, що ні, то ні! Все ж таки щось пан Гордієнко, тобто Еммануїл Гордзевич, для нашої літератури зробив. Правда, відомим письменником не став. Не написав великих поем і не став театральним діячем, як обіцяв панні Юлії.

Свої дописи до газет та журналів підписував «Ем. Гордз.», «Е. Горд.» або ж повним іменем Еммануїл Гордзевич. Найбільше дописував до «Школьної часописі», яку передплачувала Уляна Кравченко. Писав оповідання, невеличкі повісті та вірші. На честь приходу Нового 1884 р. разом із редактором часопису Г. Врецьоною навіть написали вірша, який був надрукований на першій сторінці «Школьної часописі», а потім був передрукований на картці, яку випустило з нагоди Нового року Педагогічне товариство.

Певний успіх принесла панові Еммануїлові невеличка повість «Зів'яла рожа», яку надрукувала «Школьна часопись» 1884 р. Присвятив її пан Еммануїл учительству, його важкій праці, яка часом заганяє у гріб молоді патріотичні серця.

Про це Уляна Кравченко ніде не обмовилася ні словом.

А варто було б. Як-не-як пан Еммануїл «направився», став писати по-українськи. Дивно. Але ще дивніше,

що в «Спогадах учительки» Уляна Кравченко так скоро зігнала пана Гордієнка зі сторінок

оповіді і відразу по Різдві послала його

шукати щастя десь по світах. Знала,

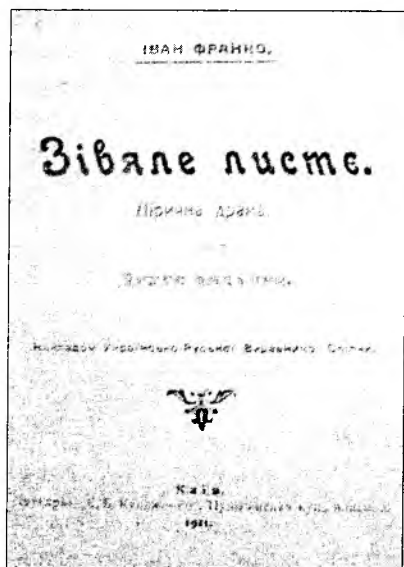
що після Різдва пан Еммануїл

нікуди не поїхав,

а залишився

працювати

в Бібрці.

IX

Не міг пан Еммануїл залишити школу посеред навчального року. Це строго-настрога заборонялося робити і про це добре знала Юлія Шнайдер. «Наш регулямін, — писала вона у спогадах “Із записок учительки”, які є продовженням “Спогадів учительки”, — у п’ятій главі § 43 забороняє всякі переносини на бажання учителя, а влада хіба (хай не приключається) на випадок переступства дорогою дисциплінарки переносить на іншу посаду». Якщо ж продовжити цей § 43, то й заборонялось брати на роботу в школу такого вчителя, який посеред року кинув роботу в одній школі, захотівши перейти до іншої. Такого учителя взагалі дискваліфіковували, і його ніхто не мав права прийняти на роботу як учителя. У

«Зів’яле листє», 1911 р.

разі хвороби вчителя шкільний округ, у якому він працював, знаходив йому заміну з резервних учителів.

Ніякого «переступства» Еммануїл Гордзевич не зробив. За старий шкільний будинок потерпів тільки директор школи Н. Петров, та й то його перевели на іншу роботу тільки після закінчення навчального року. Правда, Уляна Кравченко передбачила і це. Вона заявила, що Еммануїл Гордзевич облишив роботу посеред року і не мав більше наміру вчителювати. Хотів влаштуватись десь у редакції або піти на службу до театру.

Та кидати роботу Еммануїл Гордзевич не збирався. Наприкінці 1881/82 навчального року він попросив Крайову шкільну раду допустити його до складання чергового кваліфікаційного екзамену. Був на той час Еммануїл Гордзевич учителем у Бібрці. Крайова шкільна рада дозволила, і він склав екзамен, а після того витримав конкурс на посаду вчителя у Городоцькій виділовій школі. У Городку, що піді Львовом, він пропрацював рівно один навчальний рік. Наступного року взяв участь у конкурсі на заміщення вакантної посади директора школи... в Давидові, що неподалік Бібрки, де мешкала Юлія Шнайдер. Про це теж знала Юлія Шнайдер, не раз і не два мусила зустрічатися з ним на вчительських конференціях. У Давидові пан Еммануїл пропрацював 1884/85 навчальний рік. Часто бував у Львові, зустрічався з Франком, говорив з ним про панну Юлію. Очевидно, тоді й дізнався Іван Франко про його любов до Уляни Кравченко. Саме про зустріч з паном Еммануїлом і писав Франко в листі до Уляни Кравченко.

Франко не міг не зауважити, що до Львова пан Еммануїл приїздить часто. У 1884 р. Уляна Кравченко з допомогою друзів та Івана Франка перебралась у Львів і стала працювати вчителькою у школі сестер василіанок. Знайти роботу у Львові, схоже, пан Еммануїл не зміг. Залишив Давидів і задовільнився роботою підмінного вчителя Львівського підміського округу. Документи зафіксували, що деякий час заміняв у Ляшках учительку

Ю. Коссак, яка захворіла. В основному працював при редакції «Школьної часописі».

Згідно з документами в Бібрці жодного пана Супруна ніколи не було... Коло претендентів звужується до Владислава Лігензи, Антона Шлемкевича, Еммануїла Гордзевича та Николая Петрова... Когось із них Уляна Кравченко засекретила під іменем пана Супруна. Залишилось провести експертизу почерків цих добродіїв із почерком любовного зшитку. Відразу із цього списку випадають Н. Петров, В. Лігенза, А. Шлемкевич. Залишається... Еммануїл Гордієнко, тобто Еммануїл Гордзевич...

Порівняти почерк пана Еммануїла і отримати незаперечний доказ, що саме він є автором зшитку, не вдалось. У збережених документах ніде не виявлено нічого, написаного його рукою. Крайова шкільна рада, куди він неодноразово звертався із різними проханнями, зафіксувала ці прохання в книгах вихідної та вхідної кореспонденції, коротко занотувала їх зміст, а самих прохань не зберігала. Не збереглися й архіви газет та часописів, до яких дописував Еммануїл Гордзевич.

Сама доля хотіла, щоб повірити Уляні Кравченко і в те, що все-таки існував пан Супрун. На час виходу «Спогадів учительки» мало хто вже пам'ятав про вчительський «регулямін», тобто кодекс праці, а також те, що вчителям заборонялось залишати роботу посеред навчального року, як це, згідно з твердженням Уляни Кравченко, зробив пан Гордієнко. Знала і врахувала Уляна Кравченко той факт, що її твердження можна легко перевірити на основі довідників, так званих шематизмів. Однак зробити це можна було на основі тільки двох шематизмів: учительського та «Шематизму Королівства Галіції та Лодомерії». Перший виходив нерегулярно, здебільшого раз у п'ять років. Саме такого шематизму ні в 1881, ні в 1882, ні в 1883 р. не було. Рідкістю був і «Шематизм Королівства Галіції та Лодомерії», який виходив регулярно, проте був дуже дорогий і мало хто його мав. В основному мали його поважні урядові установи, архів давніх

актів, деякі бібліотеки. На який із цих шематизмів посилалася у післямові Уляна Кравченко — невідомо.

Врахувала Уляна Кравченко і те, що її твердження про пана Супруна можна перевірити при бажанні в архіві Краєвої шкільної ради. Цей архів за Польщі перейшов до шкільної куратори і перетворився на архів для службового користування. Для дослідників він став доступним тільки по Другій світовій війні.

Отже, всі факти свідчать про те, що Супруна не було і Уляна Кравченко вигадала його, боячись назвати справжнього автора зшитку. Одночасно вона зрозуміла, що між тим зшитком, який мала, і драмою «Зів'яле листя» Івана Франка є якийсь зв'язок. Хотіла про це розповісти, але вагалась. Від цього зізнання постраждала б її опінія. Як на неї дивилися б люди, коли вона спричинилась до такої ганебної справи: через неї загинув (чи покінчив самогубством) якийсь молодий чоловік!

Це мучило її. Мучило довго. Тому й відкладала публікацію «Записок учительки». Іноді вже була готова зізнатись. У нарисі «*Diantus Diadematus*»¹ вона вже була близькою до правди, оповівши читачеві, що колись давно був на світі великий «Гвоздик», тобто гвоздика. Із вигуків його, з «мотивів його кохання», «слів палких» повстав великий мистецький твір. Залишалось тільки сказати, що це — «Зів'яле листя». Та не назвала. Гвоздик той був великим і гордим... По-польськи гвоздика — гоздіка. Дуже близько до Гордзевича. «Вдача його, — пише про «гвоздика» гордого Уляна Кравченко, — із Дон-Жуана щось, щось із Вертера. Свіжа, буйна, яскрава його краса нагадує серця, що весело впивають нектар життя, без журби, що воно, те життя, минається скоро». Про Супруна так не скажеш. Не пив він нектар життя, якщо вірити пізнішим «Спогадам учительки». Зате в них особу, яка впивається життям і має вдачу Дон-Жуана, є

¹ Коронована гвоздика (лат.).

пан Гордієнко — Гордзевич. Так і він говорить про себе: «Маю славу Дон-Жуана».

Той «Гвоздик» у своєму нещастю звинувачує фею, яку любив і любить, а та йому як звичайнісінька вчителька з Бібрки, а не казкова фея, знову торочить про святий обов'язок, про служіння ідеї, виправдовується, що була зв'язана тим всім і не мала «свобідних рухів», а далі... далі в словах «Гвоздика» можна зустріти цілі обертки запашних фраз із зшитка «Кілька хвиль...», включно до «сього маленького інструменту». Фея за те, що не прийняла любові «Гвоздика», тепер жорстоко покарана. Вона більше нікого не змогла полюбити. Так і залишилась зі своїм обов'язком і зв'язаними рухами.

Чи любила та фея буйного «Гвоздика»? Із тону оповідання виходить, що так. Але потім прийшов отой мистець, який написав безсмертну драму, і вона полюбила його. Тільки своєму щоденникові Уляна Кравченко звірилася, що ще до Франка пережила любовну драму. На першому році вчителювання. Розпрощалась зі своєю любов'ю.

«Гвоздик» дуже ревнував фею до того, хто використав його зітхання для написання свого «мистецького твору». Казав їй: «А знаєте: його найбільш ненавиджу ще в гробі — ненавиджу більш, як усіх, що тебе любили... В тій червоній книжці ім'я твоєю кров'ю серця його записане. Через нього — може — не міг я душею твоєю заволодіти, а ти сотворена була для щастя... щастя гідна».

Той геніальний твір, написаний з болів «Гвоздика», не приніс феї жодного щастя, а прирік її на вічні муки. Вона залишилась зачарованою звуками того мистецького твору, «як дитина у палаті з білого хрусталу». Тому й не вірить у любов «Гвоздика», не вірить у те, що він її любив, як написано «на білих картках ліричної драми».

Та нехай не радіє фея. Бог покарав і того мистця, в якого вона закохана. Він у любові також перейшов пекло, як і він, «Гвоздик»: «Гадаєш, те, що він взяв із

мотивів мого листа, чуже йому було, що він не переходив усіх кругів пекла?».

Від «Коронованої гвоздики», де так багато було усього сказаного в завуальованій формі до «Спогадів учительки», особливо післямови до них, залишилось зробити тільки один крок. Уляна Кравченко зробити його боялась.

Для непосвяченого у міфологію Уляни Кравченко нарис про «Гвоздика» виявився незрозумілим. Принаймні його не зрозуміла редакторка «Нової хати» Лідія Бурачинська. Не маючи сміливості відмовити Уляні Кравченко в його публікації, радила вдатись до послуг якогось іншого журналу та й то десь під зиму. Замість того пропонувала, щоб авторка написала щось автобіографічне. Найкраще — спогади. Але ж куди ще автобіографічніше, — делікатно обурювалась Уляна Кравченко. — «Гвоздик» є дуже автобіографічний, навіть більше, ніж комусь здається. Не може ж вона про все писати відкритим текстом. Як-не-як, це ж мистецький твір, а не звіт про вчительську конференцію, де все має бути розписане по пунктах. Крім того, в неї є й досі листи того «Гвоздика», на яких є підпис Франка. А це, прошу шановної редакторки, є вже беззаперечним доказом, що Франко читав ті листи, а потім під їх враженням написав свою драму.

Минуле поверталось назад до Уляни Кравченко. Весна промайнула, настала зима. Холодна і безжалісна. Мороз на вікнах виткав білий вітрильник, який поплив у далечінь. До мрії. До надії. Без неї... На витканих морозом узорах впізнала гвоздику...

Знала, що Франко міг полюбити її, але цього не сталося. У всьому могла винуватити тільки себе. І нікого більше. Та признатись у цьому не могла....

Знала, що кохав Ольгу Рошкевич і не міг уявити, що тепер вона не його. Потім покохав Юзефу Дзвонковську, мав намір одружитися з нею. Юзефа відмовила. Виправдовувалась тим, що дні її полічені. Вона хвора недугою,

якій нема ліку. Франко вважав, що відмовила йому, бо «вона кров благородная», шляхтянка, належить до нації, яку історія зробила ворогом його роду. Та все-таки сподівався, що «леди креснуть», Юзефа змінить своє рішення і вони зможуть побратись. Знайомство Франка з Юлією Шнайдер, початкуючою поетесою, припало якраз на оте вичікування. Панна Юлія це розуміла. Були хвилини, коли ненавиділа Юзефу, що проривалось у листах до Франка.

Чула себе ображеною. Еммануїл Гордзевич, любов якого відкинула, страждав також. Він знав, що не напевне собі панну Юлію. Вона була, як вважав пан Еммануїл, осліплена Франком. Панна Юлія в нарисі про «Гвоздика» цього не приховувала.

Та виявилось, що Уляна Кравченко любила не стільки реального Франка, на ім'я Іван, скільки уявного, створеного на основі його поезій. Мав би то бути якийсь Аполлон золотокудрий. Климентія Попович, яка познайомилась із Франком приблизно тоді, що й Уляна Кравченко, від здивування мало не знепритомніла, коли побачила, яка велика різниця між тим «Співаком з Божої ласки» і реальним Франком, який ще на початку літа ходив у рудій зимовій шапці.

Хотіла бути Уляна Кравченко побіч Франка «другим Шашкевичем», «донею Русі». Намагалась йому зі всіх сил показати свій інтелект. Робила це за старим рецептом, по-старосвітськи, як сказав Денис Лук'янович — робила так, як учила польська письменниця Танська.

Ця вдаваність і велике бажання сподобатись добра не принесли. Франкові вони принаймні не сподобались із першого знайомства, і він про це відверто сказав майбутньому «Шашкевичеві». У панни Юлії заговорила жіноча образа. Як так? Через неї поважні панове сходять з розуму, бігають за нею, мов цуцики, освідчуються в коханні, пропонують свої руки й серця, готові померти за неї, а Франко надумав ще й повчати її. Може, пан

Мирон гадає, що вона видумала про свій успіх, про тих демонів і вертерів? Може, пан Мирон гадає, що їй тут, у провінції, легко і вона без особливих труднощів може сповняти свій священний обов'язок? Ось, нехай пан Мирон пересвідчиться, як їй тут легко! Хай прочитає отой зшиток, який закинула, а тепер випадково він потрапив їй на очі.

Читати зшиток, адресований панні Юлії, тут, в Бібрці, якось не випадало. Франко забрав його до Львова, обіцявши, що прочитає і поверне його назад. Немає сумніву в тому, що тоді був підпис того, хто написав це послання. Панна Юлія ще не відважилась відтяти його. Опісля вона скаже, що Франко взяв зошит з собою чисто випадково разом з її віршами.

Немає сумніву і в тому, що під зшитком був підпис... пана Гордзевича...

Зшиток Іван Франко прочитав і, очевидно, знаючи натуру Еммануїла Гордзевича та його донжуанські замашки, написав і отой іронічний віршик на обкладинці зшитку, а, окрім того, вирішив відновити своє давнє знайомство з ним. Мав розмову з ним про Юлію. Еммануїл хвалив її. Навіть дуже.

Пан Еммануїл живий і здоровий. Ходить по Львову. Вірші пише. Зшиток всього-навсього черговий коник його. Твір — і не більше. Франком цей зшиток не був серйозно сприйнятий. І даремно.

Еммануїл Гордзевич продовжував любити Юлію Шнайдер. Постійно намагався бути близько від неї. Кидає вигідну і добре оплачувану роботу в Городку, щоби перебратись у Звенигород. Панна Юлія у Львів — і він ближче до неї. Та всьому приходить кінець. Одружується Франко, одружується і панна Юлія. Еммануїл Гордзевич вражений. Згордувала ним, бо писав по-польськи. Але ж він тепер пише по-українськи, друкує свої твори в українській пресі. Став українським патріотом. Панна Юлія обрала собі за супутника життя поляка. Зрештою, і це не важливо. Всіляка надія втрачена. Вона ніколи не буде його.

Після одруження Уляна Кравченко осіла в Дрогобицькім окрузі. Вона ще зустрічалась з паном Гордієнком, коли вчителювала в Лужку Долішнім. Чи не була ця зустріч останньою? Чи не хотів тоді переконатись, що всі його надії згинули, і він, як Хома невірющий, приїхав до Юлії переконатись, що ці рани ніколи не загояться? Чи не вів тоді щоденника і в ньому посилав прокляття Франкові? Через нього, Франка, він втратив останній вогник, останню надію на щастя.

Тим часом зарухалось галицьке жіноцтво. Наталія Кобринська з Оленою Пчілкою задумали видати жіночий альманах, у якому збирались представити кращі літературні сили, порушити проблеми місця жінки в тогочасному суспільстві. Виникла ідея написати «очерк» про вчительку, цілком нову жіночу спеціальність, як на галицькі терени. Взятась за «очерк» Наталія Кобринська. Франкові, як головному редакторові видання, він не сподобався. Забракував його. На свою відповідальність Іван Франко попросив такий «очерк» написати Уляню Кравченко. Та швидко написала, бо підганяв час. Вважала за честь, що Франко просив її написати прозу, бо саме за прозу найбільше шпетив він її, навіть заборонив робити переклади, коли відомо, що іншим письменницям, з яким звела його доля, навпаки, — рекомендував такі переклади робити, аби набити руку.

Отримав «очерк» Франко вчасно, але був розчарований. Замість проблемної статті вийшла оповідь про любовні пригоди молодої вчительки. Ніби єдине, що заважає тим учителькам сповняти свій обов'язок, є оті вертери та демони. Проблеми шкільництва відходили на далекий план. Не знав, як бути. Відмовити не випадало, але й не міг впустити в альманах наскрізь слабкої речі. Чи не найкраще в такому разі знайти відмову, зіславшись на брак місця в альманасі і відкласти написане. Це рішення було мудрим. Уляна Кравченко могла всім казати, що трапилось так через брак місця, а спогади її мали бути надруковані в другій

книзі альманаху. У першій треба було поступитися фундаторці альманаху Олені Пчілці та її повісті «Товаришки». Через ці спогади Олена Пчілка розсварилась з Іваном Франком, а Наталія Кобринська надовго затаїла злобу до Уляни Кравченко. Друга книга альманаху так ніколи і не вийшла.

Пояснивши так причину невиходу «Спогадів учительки», Уляна Кравченко не змогла пояснити, чому її «щирий друг і вчитель», як у пізніших спогадах називала Івана Франка, чуючи перед нею таку провину, не запропонував їй надрукувати «Спогади учительки» десь інше. Навіть у «Житті і Слові», часописі, який був його власністю і так само торкався проблем шкільництва поряд з іншими суспільними проблемами. Тим, хто мав бажання видрукувати «Спогади учительки», Уляна Кравченко навіть після смерті Франка відмовляє, посилаючись на те, що тогочасній молоді вони можуть видатись незрозумілими. Та й, окрім того, її більше цікавить сучасність, ніж минуле. Молодь, як виявилось, справді, досить скептично поставилась до спогадів Уляни Кравченко. Р. Заклинський відкрито писав письменниці напевно те ж, що й писав, і казав їй Іван Франко: у спогадах немає нічого з проблем педагогічного життя, а особисті переживання, романи закомплексованої панночки не зацікавлять читача.

Франко знав і те, про що боялась згадувати Уляна Кравченко: жодного Супруна не було. Вона сама його вигадала, а точніше висотала з Еммануїла Гордзевича. Розділила його надвоє. Чи не для того, щоб показати свої грандіозні успіхи на любовному фронті? Франкові вона не сподобалась. Має завеликий зріст, закороткі руки, не такі, як треба, очі. А тут дивись: на ті короткі руки й не такі очі скільки знайшлось охочих! Обминаючи увагою отих ще львівських донжуанів, у Бібрці на них запретендували розумний і перспективний пан Гордієнко і ще зовсім молоденький пан Супрун. Як очманілий від неї ходить!

Могла перед ним виправдатись за таке роздвоєння хіба тим, що «Спогади учительки» все-таки, незважаючи на документальність, на основі яких їх написано, є художнім твором, а такий твір має свої закони, серед яких найголовнішим є художній образ. Головне для неї було створити образ учительки, загнаної для виконання обов'язку в дебрі, вертепи та провалля. Чого б то молоду вчительку, вродливу, повну чарів, не могла б обійти й любов? Чи не вона могла б стати основною спокусою на життєвому шляху? А, як відомо, спокуса є столикою. То така, як пан Еммануїл, то така, як пан Супрун. Умістити ці два образи в один було б дуже складно. Тому розділила. На двох. Чи вельми відійшла від правди? Ні. Зшиток тому свідченням! Чи важливо, хто його написав? Для образу — жодного. Можливо, це якусь роль грає для образу поклонників. Так і тут не дуже велика втрата. «Супра» по латині означає: той, про якого мова йшла вище. У «Спогадах учительки» перед Супруном мова йшла про пана Еммануїла Гордзевича.

Очевидно, задум опублікувати «Спогади учительки» в Уляни Кравченко визрів давно. Однак, зваживши всі «за» і «проти», вона вирішує спочатку переконливо оповісти читачам, яке було її покоління і чим воно жертвувало в ім'я ідеї. Не дивно, що з тих творів, які послала Франкові для «Першого вінка», і які не були надруковані, першим стає опублікованим оповідання «Голос серця». Після цього світ побачила збірка «Замість автобіографії», написана, як запевняє Уляна Кравченко, на основі нотаток у щоденнику, який вела довгі роки. У центрі уваги збірки особисті переживання цієї душі, яка посвятила себе, як і героїня «Голосу серця», служінню народові. Збірка мусила переконати читача в тому, що класти особисте, зокрема любов, на жертвник служіння народові, ох, як не легко!

І навіть не то що важко, а й шкода. Особливо, коли надходить така пора в житті людини, яку поети називають осінньою. Етюд, друкований у «Новій хаті», так і називається — «Осінь».

«Коли померли мої сни, — я йду самотня, зболіла, безсила. Свобідно кидають мною вітри, — немає в мене опору, ні супротиву, ні волі.

Я виснажена, я зневажена до краю. Я зломана, я зрачена. — А рана незгоїма. Бо дикий зойк усе навколо роздирає:

— Я так любила мої сни! Я так боролася за мої мрії! Але не кожна боротьба кінчається подібно. І полягли. І поховала я мої найкращі сни, мої єдині мрії...

Коли померли мої сни, — я йду... я йду зболіла...

Остав мене! Нехай за ними загину! Ні, не вливай нового життя в мою зігнилу кров. Лиши мене, не муч мене, коханий! Немає в мене сліз. — Та й сміх пропав безслідно. Ні, не побачиш ти мене розсміяною в щасті. Послухай: в мене є невилічима рана, і все навколо ятриться, в ній отруйлива, огидна кров. Остав мене! Ти бережися! Іди від мене геть! Лиши мене... Мій шлях іде в долину, туди, куди пропали сни мої, — в могилу.

... Я йду сама, бо сни мої померли. Зболіла я, знеможена до краю.

Я знаю, куди йду...

(Вітри кричать сльозами!)

Я чую те одне: Я йду туди...

За снами моїми, що згинули, померли молоді, вродливі...»

Її діткнута душа в уяві починає вирощувати на морозяних шибах фантастичні квіти. Болісні рефлексії «Коронованої гвоздики» знову повертають її до відкинутого нею кохання і збірки «Зів'яле листя». Оповідання це Уляна Кравченко посилає «Новій хаті» відразу після «Осені»... Тепер залишалось розповісти всю правду. Не відважилась. Замість неї сказала напівправду — «Спогади учительки» з відомим післясловом.

Не була щасливою, хоч навколо всі вважали її взірцем громадських чеснот, мужності, відданості ідеї, поетом національної справи. Від світу закрилась квітами, а з розгублених листочків снувала свої ілюзії, які часто здавались їй правдою.

Жила, як сама казала, в своїм «мікросомі». Коли пробувала заговорити з кимось про свою рану — не вірили. Ніхто не хотів написати роман про Марту та Мирона. Денис Лук'янович, якому звірилась, тихенько підсміювався над літньою жінкою.

Ні Уляна Кравченко, ні Франко так і не розповіли про долю Еммануїла Гордзевича. Уляна Кравченко вдавала, що їй невідомо, чи отой «Супрун» застрелився, чи ні, а за «Гордієнком» зумисне замітала сліди. Франко був трохи докладнішим. У першій передмові до «Зів'ялого листя» написав: «Герой отсих віршів скінчив трохи щасливіше: раз у своїм житті здобувся на рішучий крок і пустив собі кульку в лоб».

Зрештою, Франко міг обійтись без отого — «пустив собі кульку в лоб». Ця фраза разила слух і була дисонансом до того, про що писав у прославленій збірці.

Ім'я Еммануїла Гордзевича зникає з «Шематизмів Королівства Галиції та Лодомерії» саме в 1887 р., після того, як Уляна Кравченко вийшла заміж. Зникає воно і з розпоряджень Крайової шкільної ради, книг вхідної та вихідної кореспонденції канцелярії цієї ж установи. Ще деякий час ці книги фіксують надходження листів Олександри Гордзевич, яка просить надати їй пенсію. Чи була це мати Еммануїла? Документи про це мовчать. Жила тоді у Снятині. Зрештою, і її прізвище з книг Крайової шкільної ради незабаром зникає.

Зникають оповідання та вірші Еммануїла Гордзевича зі сторінок тодішньої преси. Жодна газета не надрукувала некролога. Місце смерті невідоме. Його не варто шукати і в церковних книгах. Самогубців церква не ховає. Їх закопують поза цвинтарями...

Як потрапили до рук Івана Франка щоденники Гордзевича — невідомо. Франко засвідчить у передмові до «Зів'ялого листя», що припадково. Можливо, що передали друзі, бо знали, що Гордзевич знає його. Можливо, що ці ж друзі чи знайомі, які натрапили на щоденники, прочитали в них і ті сторінки, де писалось про Франка і

вважали за потрібне повідомити його про це. Можливо, що й ті знайомі звернулись із проханням опублікувати вірші цієї нещасливої людини. Можливо...

Можливо, було й так, як про це писала Уляна Кравченко

в «Коронованій гвоздиці»: Еммануїл Гордзевич звинувачував Франка у своєму нещастю. Міг Франко й сам шукати тих щоденників. Звістка про смерть Еммануїла Гордзевича нагадала йому і про отой зшиток в Уляни Кравченко, який не сприйняв належно і посміявся над ним. Не вірив, а тому написав такий глумливий віршик. Тепер, після смерті, все ставало на свої місця.

Франко чув свою провину.

Мусив виправдатись...

х

Збірка «Зів'яле листя», очевидно, мала бути тим виправданням та виrozumілістю. Спокутою гріха.

Вирозумілість і співчуття до чужого болю прийшли вчасно. І Франко змушений був пройти те, що називається пеклом. Про свій біль і муки він довго мовчав. На сім замків зачинив своє серце і не підпускав до себе нікого близько. Ніколи не назвав прізвища тієї, яка, на думку критика та суспільства, найбільше спричинилась до появи «Зів'ялого листя».

Сфотографувалися вони два роки по тому, як збірка «Зів'яле листя» побачила світ. Сидять: М. Павлик, Є. Ярошинська, Н. Кобринська, О. Кобилянська, С. Лепкий (Марко Мурава), А. Чайківський, К. Паньківський, стоять у першому ряді: І. Копач, В. Гнатюк, О. Маковей, М. Грушевський, І. Франко, О. Колесса, Б. Лепкий, стоять у другому ряді: І. Петрушевич, Ф. Колесса, О. Кишакевич, І. Труш, Д. Лук'янович, М. Івасюк.

У 1898 р. мало не назвав це ім'я.

Той рік був неймовірно важким для нього. Провалена кандидатура на посла до Державної ради у Відні, а згодом і до Галицького сейму. Картав себе, що через нього пролилась кров на тих баденівських виборах і постраждали люди, які обстоювали його. Розлетілась створена ним радикальна партія. Михайло Павлик, його товариш і соратник, оголосив у пресі про нього як про «політичного трупа», і йому пропонувалось зійти з політичної арени. Своім доморощеним «ура-патріотам» Франко скаже прямо, що не любить Русі за її бажання бути під чужим чоботом. У тому ж 1886 р. в Галичині було створено ювілейний комітет для відзначення 25-літньої праці Івана Франка. Комітет готувався з цієї нагоди випустити ювілейний збірник. До участі у збірнику були запрошені кращі тодішні літературні сили. Агатангелу Кримському доручили написати вступну статтю про життєвий і творчий шлях ювіляра. Час підганяв. Агатангел Кримський вирішив піти найкоротшим шляхом і 13 липня написав Франкові листа з проханням оповісти про себе.

Лист застав Франка в Довгополі на Гуцульщині, де відпочивав. У дружини почали з'являтися серйозні ознаки психічного захворювання, що особливо пригнічувало Франка і фарбувало його майбутнє життя в не дуже веселих кольорах. 8 серпня він відписав Агатангелу Кримському коротенького листа, де в основному сказав дещо про себе, а також указав ті джерела, де можна про нього дізнатись більш детально. Цей лист не задовільнив автора майбутньої статті, і він 17 серпня 1898 року знову написав листа, але вже поставив Франкові ряд конкретних запитань, на які ніде не міг знайти відповіді. Серед них було таке: звідки у «Зів'ялому листі» взявся вірш «Тричі мені являлася любов».

«Значний вплив, — відповів йому Іван Франко листом, датованим 26 серпня 1898 року, — на моє життя, а, значить, також на мою літературу мали зносити мої з жіноцтвом. Ще в гімназії я влюбився був у дочку одного руського попа, Ольгу Рошкевич (вона переклада-

ла дещо з Золя і Гонкурів, зібрала весільні пісні з Лолина, переклала роман Ленської “Обрусителі”). Наша любов тягнулася 10 літ, батьки зразу були прихильні мені, надіючися, що я зроблю блискучу кар’єру, але по моїм процесі 1878—1879 р. заборонили мені бувати в своїм домі, а в 1880 р. присилювали панну вийти заміж за іншого, попа Озаркевича (брата письменниці Кобринської, чоловіка, зрештою, дуже гарного). Се був для мене важкий удар; сліди його знайдете в “На дні” і в віршах “Картка любові”. З теперішньою моєю жінкою я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитися з україною і то більш освіченою, курсисткою. Певна річ, мій вибір не був архіблiskучий, і, мавши іншу жінку, я міг би розвинути краще і доконати чогось більшого, ну та дарма, судженої конем не об’їдеш. Фатальне для мене було те, що вже листуючись з моєю теперішньою жінкою, я здав пізнав одну панночку-польку — закохався в неї. Отся любов перемучила мене дальших 10 літ; її впливом були мої писання “Маніпулянтка”, “Зів’яле листя”, дві п’єски в “Ізмарагді” і ненадрукована повість “Lelum-Polelum”... Після цього Вам буде зрозуміла п’єска “Тричі мені являлася любов” у “Зів’ялому листі”». Прізвища цієї польки він не назвав.

Даремно мучилась сумнівами душа Уляни Кравченко. Не вона була героїнею ліричної драми. Правда, цього ніхто поки що не знав. Агатангел Кримський так і не написав замовленої статті і не опублікував цього листа. Збирався надрукувати його в окремому виданні свого листування з Іваном Франком і приступив до впорядкування цієї книжки невдовзі після смерті автора «Зів’ялого листя». Справа, однак, затягнулась аж до початку Другої світової війни, і виданню так і не судилось побачити світ ні тоді, ні пізніше. Як стверджують упорядники та коментатори 50-томника творів Івана Франка, вперше цей лист був опублікований у попередньому, 20-томному, виданні. Тобто 1956 р., але це твердження помилкове. Уперше цей лист повністю опублікував Денис Лук’я-

нович у статті «Останні два роки Івана Франка в його власних листах», яка вийшла у «Львівських вістях» від 6 квітня 1944 року.

Дістався цей лист Денису Лук'яновичу, як твердить він у тій статті, від одного київського приятеля. Підготовлені до друку Агатангелом Кримським листи Івана Франка порозхоплювали люди, поскільки Агатангела Кримського було насильно депортовано в тил, а по дорозі знищено. Оцьому приятелеві Дениса Лук'яновича вдалося роздобути декілька листів із тієї колекції, і він надіслав Лук'яновичу його копію. Щоправда, ще раніше, очевидно, від самого Агатангела Кримського про цей лист знав Михайло Возняк.

Оскільки широкому колові дослідників цей лист довгий час був невідомий, вони, свято вірячи в автобіографізм «Зів'ялого листа», намагались навмання знайти оту «чарівну незнайомку», яка, на їхню думку, найбільше спричинилась до написання збірки. Шукали її найперше серед жінок, близьких Франковому серцю. Однак знайти спільну мову з ними було надзвичайно важко. Листів, писаних до них Франком, вони аж ніяк не хотіли віддавати у музей І. Франка, який організувався при науковому Товаристві ім. Т. Шевченка. Воліли, щоб ті листи залишалися при них. Ольга Рошкевич, наприклад, старенька вдова по священику, яка разом із сестрою Михайлиною доживала свої дні в Миклашеві, неподалік Винник під Львовом, не хотіла й чути про якусь передачу листів Івана Франка на зберігання. І взагалі нікого не підпускала до них. Перев'язала ці листи синьою чи рожевою тасьмою, поклала у свій нічний столик, зачинила на ключ, з яким ніколи не розлучалася, і на всі благання показати хоч би комусь ці листи категорично відповідала — «Ні». Михайлу Возняку довелося вдатись до різних хитрощів, щоби через сина Михайлини поробити з тих листів деякі копії. Про зміст решти листів так ніколи ніхто і не довідався, бо Ольга забрала їх із собою в могилу. Така була її остання воля.

Уляна Кравченко так охороняла свої листи, що заховала їх аж під матрац, на якому спала.

Кому із знайомих або тих, хто сам, як писав у листі до Агатангела Кримського від 26 серпня 1898 року, мав значний вплив на його життя, а відповідно, й на літературу, був присвячений вірш під назвою «Олі», що був включений у цикл «Знайомим і незнайомим» другого видання збірки «З вершин і низин» 1893 р., тривалий час було невідомо. Здогадка, що міг би він бути присвячений Ользі Рошкевич, не підтверджувалась ні нею, ні Михайлиною, її сестрою, яка у своїх спогадах про стосунки Івана Франка з Ольгою, не обмовилась про цей вірш ні словом. Крім того, у публікації під цим віршем стояла дата написання — 1886 р. Вона, Ольга Рошкевич, на той час уже років сім була заміжжям за Володимиром Озаркевичем. Вся інтрига полягала в тому, що цей вірш під назвою «Думка» вперше був опублікований в № 12 «Зорі» і під ним стояла дата 24 лютого 1884 року. Виходило, що Іван Франко або помилився при датуванні цього вірша для збірки «З вершин і низин», або зробив це зумисне. Одні вважали, що він помилився, і мало би бути 24 лютого 1884 року. Для читача, зрештою, це вже не так важливо, але для такого прискіпливого критика як Василь Щурат мало мати значення, а тому, даруючи йому на пам'ять 1913 р. це видання збірки, Іван Франко власноручно виправив дату і зазначив при цьому, що вірш «Писано д[ня] 24 лютого 1886 року». Подібне траплялось з Іваном Франком не вперше.

Зрештою, не всі вірили, що Іван Франко випадково помилився, багато хто вважав, що зробив він це зумисне, ставлячи під віршем час написання — «1886 рік». Першим про це висловився академік Михайло Возняк. Виходячи з того, що перше видання збірки було присвячене дружині поета Ользі Хоружинській, він припустив, що дата «1886 рік» мала нагадати їй про час одруження і була їй своєрідним подарунком. Але чому такий сумний вірш він мав присвятити їй, своїй дружині, яка заради нього покинула Київ, зреклась свого становища і поїха-

ла у Галичину, прекрасно усвідомлюючи, що може чекати її тут, М. Возняк не пояснював. Хіба так легко зрозуміти поета? Але вже на той час Франко написав вірш «Моїй дружині», під яким стоїть дата — 27 січня 1887 року. Там є слова, які цілком годяться для присвяти, чи посвяти, як у ті часи говорилося:

Спасибі тобі, моє сонечко,
За промінчик твій — щире словечко!
Як промінчика не здобуть притьмом,
Слова щирого не купить сріблом.

В сльоту зимною, в днину млистую
Я дорогою йду тернистою;
Кого я любив, ті забудитися,
А з ким я дружив — відвернулися.

Проти такої явної підміни часу написання поезії з 1884 на 1886 р. і переміни назви з «Думки» на «Олі» першою виступила Марія Білецька, дружина відомого громадського та просвітянського діяча, професора академічної гімназії у Львові, редактора дитячого журналу «Дзвінок» Василя Білецького. Її дівоче прізвище було Марія Білинська. Вона відгукнулась на заклик редакції газети «Новий час» написати спогади про Івана Франка. Правда, редакція зверталась із таким закликом до громадян 1926 р. і книжку з ними під назвою «Спомини про Івана Франка» видала в 1927 р. як сьому книгу «Бібліотеки “Нового часу”». Марія Білецька у той збірник свої спогади не прислала, а опублікувала їх незадовго до своєї смерті в № 10 журналу «Назустріч». Спогади мали назву «Картина з життя Івана Франка». «В 1926 році, — писала вона, — редакція «Нового часу» звернулася була до деяких сучасників Івана Франка з проханням подавати їй спогади про поета. Скупі й принагідні дані про вислід анкети, які дійшли до мого відома, кажуть здогадуватися, що у присланих матеріалах автори спогадів висвітлювали головню діяльність духового велетня галицької землі як митця, що силою великого духу витісував душі молодого покоління та неustraшимо розкривав широкі

горизонти світла й поступових гасел перед очима громадянства».

Створюється враження, що свої спогади Ольга Білецька вирішила написати, коли корпус книжки був готовий, і якась сила стримала її, щоб не надіслати їх до редакції. Вона з чуток приблизно знала про її зміст. Була переконана, що теми, яку хоче порушити у своїх спогадах, не заторкнув ніхто. Мала рацію: всі писали про Івана Франка як про митця, велета духа. «З приватного життя поета, — продовжувала Марія Білецька, — подибуємо, мабуть, небагато картин. Згогад свій опираю ще й на глибоко вкоріненій свідомості, що найстарше, а згодом і наймолодше громадянство звикло було дивитися на Франка як на Каменяра, що живим та писаним словом, наче сильними ударами молота, кував долю нації. Приватним життям того, що “з приходом на світ поквипився на ціле століття”, мало хто цікавився. Виправданя байдужості громадянства щодо Франка як приватної людини дає до деякої міри вдача поета. Свої особисті справи, свої переживання ховав він глибоко у “святая святих” своєї душі — ніхто не смів туди заглянути.

Та дарма. По смерті великих людей ніхто не числиться з їх волею. Щирі прихильники, а то й суперники на полі слави розкривають найтайніші закутини душі генія та інтерпретують кожну сторінку на свій лад. Може виринути питання: чи не грішить проти етики той, хто торкається струни померлого генія, про яку в писаній чи друкованій його спадщині не знаходять ніяких слідів. Мені не відомо, чи вирішував коли хто це питання.

Та в передсвідченні, що ніяка подія, яка виповнила б хоч би одну сторінку великого громадянина, не кривдить пам'яті про нього, не повинна пропасти в забутті, подаю тут картину з життя Івана Франка, невідому громадянству. Бажання моє було переповісти подію, щоб, як що до чого, використав її хтось авторитетний забрати голос про великих людей. Особисто й посередньо звертаюсь я до деяких наших вчених, та, на жаль, безус-

пішно; залишається шлях — накидати картину, на якій доля твердою рукою визначає розстайні дороги людям, зв'язаним сердечними духовними взаєминами. Однаково тверда рука для геніїв і звичайних одиниць. Лихо в тому, що, передаючи спогади про других, мусиш згадати і про себе. Та годі...»

Марія Білецька осмілилась оповісти про душевні справи Івана Франка, про які на той час ніхто не згадував з огляду на те, що багато хто, про яких довелось би писати, ще жили, мали свої сім'ї і нагадувати їм про колишнє виглядало б не вельми коректно. Не коректно це виглядало б і щодо дружини Івана Франка. Очевидно, це було основною причиною, чому так пізно вирішила опублікувати свої спогади Марія Білецька.

Ці спогади торкаються не так самої Марії Білецької, як її сестри Ольги Білинської та Івана Франка. Вони вельми поетичні, а тому, як і всякі спогади подібного типу для дослідника дають мало конкретних даних. Ці спогади охоплюють вельми короткий період — 1883—1884 рр. Для неодруженого Івана Франка це був час знайомства з двома українськими поетесами Уляною Кравченко та Климентію Попович, котрі опісля свідчили у своїх спогадах, що мали намір вийти за нього заміж, але обставини склались так, що цьому не судилось статись. Климентія Попович вийшла за священника Омеляна Боярського, а Уляна Кравченко — за народного вчителя Яна Нементовського. Обидва шлюби виявились нещасливими. Трохи інакше трактував цей зв'язок із поетесами Іван Франко у згаданому листі до Агатангела Кримського від 26 серпня 1898 року. Про Ольгу Білинську у ньому — ні слова. Ніби її не існувало...

Познайомились вони, Ольга Білинська та Іван Франко, у Львові. Так твердить Марія Білецька. «В роках 1883 і 1884, — писала вона, — жила я “на станції” з товаришкою Ю. Карачевською по вул. Академічній. Туди часто заходив Франко з моїм свояком В. Коцовським (Корженко, Голка). Приманювала їх, мабуть, атмосфера ясної,

опратної кімнати та ті свободні розмови, які вели вони в нашій хаті. Раз у раз приходили обидва коло сьомої години ввечері. Коцовський своїм звичаєм зав'язував розмову якоюсь провокаційною заувагою, мабуть, нароком, щоб спонукати нас на неї реагувати. Щиро обидва раділи, коли Коцовському дісталась від нас заслужена відплата за його саркастичні дотепи. У згаданому словесному двобої Франко вряди-годи записував щось у свій записник». Велись розмови на різні теми, політика, твердить Марія Білецька, «завжди виходила на перше місце».

Батьками Володимира Коцовського були Микола Коцовський, парох села Отиневич коло Ходорова та Олавія Книш, дочка Йосифа Книша, секретаря Тернопільської циркули та Анни Дреслер. Володимир Коцовський у ті роки був нерозлучним товаришем Івана Франка, супроводжував його в поїздках до народної вчительки і початкуючої поетеси Юлії Шнайдер у Бібрку. З одного боку, так вимагав звичайний етикет, бо не пристойно було їздити парубку до незаміжньої дівчини самому, а з другого — несміливий Іван Франко був радий його товариству, бо той знав, як тоді казали, «товариську огляду», тобто знав товариську поведінку, був сміливішим і вмів у потрібний момент сказати відповідне слово. Там Володимир Коцовський познайомився з сестрою Юлії Шнайдер — Валерією. Він же був з Іваном Франком, коли той перший раз 1885 р. їздив у Київ і познайомився з Ольгою Хоружинською. Там Володимир Коцовський познайомився з Оленою Доброграєвою, яка закінчувала Вищі жіночі курси і брала активну участь у громадському житті та займалась переправленням забороненої літератури з Женеви від Драгоманова в Київ. Роман Володимира Коцовського з Оленою Доброграєвою закінчився трагічно. Хвора на туберкульоз, вона невдовзі померла на одному з курортів Франції. Роман з Валерією Шнайдер аж 1887 року закінчився шлюбом.

Ольга Білинська на цей час училась у жіночій учительській семінарії, яку вже пару років тому закінчила

Уляна Кравченко. Потім... потім на станції, де мешкала Марія Білинська, з'явилась вона — Ольга Білинська, її сестра. Приїхала до кваліфікаційного учительського іспиту. «А з нею, — згадувала Марія, — неначе святочний настрій увійшов у хату. Ішла розмова весела, загальна. Спинятись на політичних темах не стало часу. Франко розпитував про умови життя вчительки на селі, цікавився іспитом, виявив готовність помагати в підготовці до нього. Котрогось дня він прийшов сам і застав у нас мого брата з товаришем, що співав прегарним ліричним тенором. Пливла одна пісня за другою, будила тужливі акорди в душах молодих слухачів. Всі ми були тоді молоді. Пісенька “Понад тими гороньками” та “Одна гора високая, а другая низька” полонили були наші душі. Ми задумались. Ніхто не ворохнувся. Франко у сумному настрої дивився на долівку. Нагло встав і, не оглядаючись ні на кого, вийшов з хати. Під спущеними повіками не вдержались сльози. Вони покотились по лиці. Дарма, що поет хотів їх заховати перед нашими очима, ми доглянули його зворушення. Спів замовк. Гості розпрощались».

Йшов присмерклим Львовом. А за ним вслід лементувала пісня. Така проста і всім зрозуміла:

Поміж тими гороньками
Сходить місяць з зіроньками,
А ще вище підлітає
Сивий сокіл з вірлоньками.

Ой летить же він, летить,
Крилоньками блудить, —
Ой, як тяжко на серденьку,
Як хто кого вірно любить...

Ще боліла в серці рана за Ольгою. Не вмів ховати свого болю. Шукав знайомства з іншими. Ніхто не міг заслонити її образ... «Доношу Вам тільки, — писав при кінці листа до Уляни Кравченко від 23 грудня 1883 року, — що вірш Ваш (нині присланий) уже переданий Партицькому і дуже йому сподобався — заховав го до 1-го номе-

ра «Зорі» слід[уючого] року. Чи знакома Вам трохи дещо учителька панна Ольга Білінська? — запитав ніби ненароком. — Надіюсь листа від Вас в вівторок. А коли Вас самих надіятись? Може, також в вівторок або середу досвіта?»

Уляна Кравченко відчула небезпеку. Що відписала вона Іванові Франкові, невідомо, бо лист той з відповіддю не зберігся. Збереглась лишень відповідь Івана Франка на нього від 26 грудня 1883 року. Вимушений був пояснити ситуацію. Вперше писав у листах про свої колишні любовні пережиття. «Що я такої спільної праці бажаю, — писав Іван Франко, попередньо пояснивши, що під спільною працею розуміє такий зв'язок, коли його спільник буде де в чім користати від нього, а він від того спільника, — і що для такого спільника, котрий би своєю натурою і своїм розумом коригував хиби моєї натури і мого розуму, готов би понести великі жертви, — на се доказом історія цілого мого життя, мій приятельський стосунок з Павликом, Белеєм і деякими другими людьми, в кінці мій любовний стосунок з панною Ольгою Рошкевич, котрий тривав около 7 літ і приніс мені в результаті за кілька хвиль правдивого, хоч і неповного, щастя 7 літ тяжкої муки, тисячних терпінь та тривоги. Стосунок той розірвався давно вже — панна Ольга нині вже пані Озаркевичева, життя не оправдало моїх надій, але я можу сказати, що я старався щиро, щоб наше спільне життя, на котре я надіявся, було справді спілкою людей мислячих, перенятих одною думкою і однакими цілями.

Якже ж — спитаєте ви — було се можливе, через 7 літ помилятися або ошукатися? Отже ж, скажу вам, що ані помилки, ані ошукування не було, що панна Ольга справді могла б була статися людиною пожиточною для загалу і письменською». Далі напише по суті: «А щодо Ольги Білінської, то я питався вас, чи не єсть вона Ваша колежанка. Єсть се сестра (нерідна) одного з моїх добрих знайомих, і я запрошений до неї на свята, а впрочім,

дано мені свободу приїздити коли хочу, та тільки що не можу вибратися. А видівся я з нею всього раз, всього з півгодини. Славна дівчина, було б з неї дві такі, як Ви, і ще би, може, дещо трохи лишилося». Як розуміти останній жарт Івана Франка, — важко сказати. Очевидно, ревнивій Уляні Кравченко він давав зрозуміти, що небезпеки для неї з боку нової знайомої немає.

Надходило Різдво, ніяких занять у Львові не було, комісія, яка приймала екзамени від вчителів, не працювала, і Ользі Білинській довелось повертатись на роботу в свою школу. Марія Білецька твердить, що за день перед її виїздом Франко розпитував, які присилати їй книжки на село, а також просив писати. А в листах виводити свої думки стосовно прочитаних книжок.

«Минуло кілька днів, — писала у спогадах Марія Білецька. — Раз якось раннім ранком застукав хтось до вікна.

— Хто там?

— Революція! — була відповідь. Я привіз Вам книжки. Краще привезти, ніж висилати поштою, — сказав гість»

В Бібрці на львівського гостя жде не дідждеться Уляна Кравченко. На Різдво не приїхав. 5 січня Іван Франко пише їй: «Признаюсь Вам — думаю, що не прогніваєтесь за се признання, — що я маю велику охоту заїхати на йорданські свята до Вас до Бібрки, і навіть все у мене було до тої дороги приготоване. Діставши нині Ваш лист, я побачив, що Вам мій приїзд був би тепер дуже неприємний, і для того покинув сей план, тим більше, що і Ви ані словечком о нім в своїм листі не згадали. Ну, розуміється, Вам ніколи було, а може, й “не випадало” — бо то у наших женщин щирість чуття і любов, звичайно, єсть тільки там і тільки тоді, де і коли “випадає”, а поза границю — ні-ні! А уколи Вам не випадає написати до мене одне словечко: “приїдь!” — то мені тим більше не випадає приїздити. Чи як там Ваші правила доброго тону кажуть?». А через деякий час писав їй: «Отсе хіба

нещастя, що я, мавши якраз їхати до Вас, та й заслаб, вправді не тяжко, але все ж так, що виїжджати було годі. Тож не прогнівайтесь за мою несловність! Сам не знаю, коли буду міг бути в Бібрці Вашій».

У 12-му, червневому, номері журналу «Зоря» 1884 року за підписом Мирон з'явився вірш «Думка» із зазначенням часу його написання — 24 лютого 1884 року:

Коли часом на улиці побачу
Вдову бездомну, сиротя мізерне,
Що к мені руку простяга жебрачу
І тускле око в сльозах к мені зверне,
Тремтить в лахмітті. Босе на морозі,
Сльотою бите і погордов ситих, —
Огнем на серце мні падуть ті сльози,
Той стон голодних, нищих і неукритих,
І думаєсь мені: недовго, може,
Коли холодна вкриє мня могила, —
І ти оттак підеш на роздорожже
О хліб просить, моя дружино мила.
І зжовкне-зв'яне те лице, що нині
Любов'ю, блиском щирості ясніє,
Погаснуть очі, що так сяють к мені,
І горе стлить тебе, моя надіє!
І діти наші — ох, аж серце в'яне ! —
Сльотою биті, босі, у лахмітті,
На сльози й горе нерозсвітно — тьмяне,
Як сиротята, геть підуть по світі.
І тайком я тремтячою рукою
Послідній гріш їм ткну, і мислю: може,
Хтось змилуєсь колись і над тобою
І сиротятам нашим допоможе...

Той вірш, запевняє Марія Білецька, дуже схвилював Ольгу Білинську. Вона аж ніяк не сприйняла його як просто художній витвір поетової уяви, а як такий, що малював перспективу їх відносин. «Він указував, — про-яснювала у спогадах Марія Білецька, — що перспектива

життя на спільному шляху викликає в душі автора марево матеріальних злиднів. Важка проблема стає головною темою листування». Чому так сильно схвилювала Ольгу Білінську перспектива, змальована в поезії, Марія Білецька не пояснила, хоч зі всього сказаного виходило, що йшлося не про просте листування, невинні відвідини Іваном Франком молодій вчительки та постачання її літературою. Не відомо, чому Ольга Білінська вирішила, що вірш скерований до неї. Очевидно, справа тут була значно серйознішою.

«Ольга, — писала Марія Білецька, — в своєму розумінні обов'язку вирішила була уступити письменникові з дороги, не спиняти свобідного лету в високі простори творчості поета. Франко зі свого боку запевняв, що настрій, який проявився в творі, не все є вірною відбиткою психічної настанови поета. Часто рішають посторонні, переходові впливи, так воно було і з віршем «Думка». Написана вона була, мовляв, давно, як згадував Франко далі, на основі розмов із «вашим свояком» (Коцовським). Він раз у раз змальовує жахливі картини сімейного життя, опертого на хитких матеріальних основах. Настрій минувся — вірш не мав іти до друку. Появу «Думки» в «Зорі» в червні 1884 р. Франко приписував випадкові. Рукопис потрапив випадково під руки, дістався на редакційний стіл та пішов до друку без ніяких тенденційних намірів. Та як-не-як, а вірш, що неначе в дзеркалі відбивав настрої душі поета, був надрукований. Не було сили перетворити його в невидне й забуте так у друку, як і в людській душі. В часі листування на теми майбутнього життя помітна була в Ольги важка задума. В душі змагалися в боротьбі особливі почування з голосом, що висував на перший план добро сівача золотого зерна на рідній ниві». Пояснення Франком випадкового потрапляння на сторінки журналу «Зоря» вірша не переконливі. Іван Франко не зумів, очевидно, переконати Ольгу Білінську в протилежному. В нього не вистачило відваги... Вони розсталися.

Через деякий час Марія запитала сестру:

« — Хто винен? Франко чи ти?

По хвилині мовчання відповідь звучала:

— Ми не зривали, а розійшлися добровільно. Такі зв'язки не зриваються».

Вона покинула село, в якому доти вчителювала і куди приїздив до неї він. Переїхала в Добрівляни, що неподалік Ходорова. Віднайшов.

Якраз перевіряла домашні завдання учням, як почувла, що служниця когось спиняє і не впускає до неї в клас. Це був він. Впав як грім з ясного неба. Жестом, без слів, запросила його з класу до своєї кімнати. Мовчки попросила сісти у крісло. Мовчала. Першим порушив мовчанку він. Запитав. Як їй живеться. Відповіла, що добре. Потім зайшла розмова за вчительську працю, про кількість годин і дітей у класі. Потім говорили ще про щось. Обоє розуміли, що не про це потрібно зараз говорити, але боялись змінити тему розмову на іншу. Для чого? Він запитував, вона чемно відповідала. Ніби інспекторові при перевірці. «Нестримний, безнадійний настрій», — скаже сестра Марія. Мовчки розійшлись. Вона себе потім довго запитувала, чи це була реальність, чи сон.

Потім був вірш.

Раз зійшлися ми случайно,
Говорили кілька хвиль —
Говорили так звичайно,
Мов країни, що нечайно
Здиблються з-за трьохсот миль.
Я питав про щось таке,
Що й не варт було питать,
Говорив щось про ідеї —
Та зовсім не те, не тее,
Що хотілося сказать.
Звільна, стиха ти, о пані,
І розсудно річ вела;
Ми розстались, мов незнані,
А мені ти на прощанні

І руки не подала.
Ти кивнула головою,
В снігах скрилася, як стій;
Я ж, мов одурілий, стою,
І, безсилий, за тобою
Шлю в погоню погляд свій,
Чує серце, що в тій хвилі
Весь мій рай був тут — отсе!
Два-три слова, щирі, милі
І гарячі були б в силі
Задержать його на все.
Чує серце, що програна
Ставка вже не верне знов...
Щось щемить в душі, мов рана:
Се блідая, горем п'яна,
Безнадійная любов.

Зберігся автограф цього вірша. Остання строфа в ньому відсутня. Дати написання нема. Вперше він був опублікований у другому виданні «З вершин і низин» у циклі «Зів'яле листя»... І змістом, і описом ситуації цей вірш відрізняється від інших віршів збірки.

Напевно, вона першою попросила, щоб усі листи, котрі писала до нього, він їй повернув. Вона повернула йому його листи. В цьому переконують її спогади Марії Білецької: «Взаємний зворот листів, — писала вона, — а відтак спалення їх відбирає змогу проаналізувати хід думок одної та другої сторони».

Як би це романтично не звучало, але взаємний обмін листами, а тим більше спалення їх, як свідків любові, не відбулося. Листи Ольги Білінської збереглися. Їх сім, всі вони з 1884 року. Листів Івана Франка до Ольги Білінської не виявлено жодного. Очевидно, вони залишилися в Ольги. І, напевно, вона їх знищила. Принаймні після її смерті тих листів Марія Білецька не віднайшла у сестри. Іван Франко листів Ольги до нього не знищив...

Через свого чоловіка Василя Білецького в бібліотеку НТШ Марія Білецька передала дві книжки в одній опра-

ві — «Жіноча неволя в руських піснях народних. Написав Іван Франко. Накладом редакції “Зорі”. У Львові, 1883». На звороті титульної сторінки посвята Ользі:

Тобі, що власною рукою
Собі здобути вміла долю,
Робітнице на світла ниві.
Я шлю «жіночу сю неволю»,
Най світло, сіяне Тобою,
Пораннов заблісне зорою,
Що нам віщує дні щасливі!
Най плоди принесе Твій труд!
! по життя твого дорозі
Най злоте жито, чужі рожі
Неув'ядаючі цвітут!

Друга книжка — «Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці. Написав Іван Франко. Накладом редакції “Зорі”. У Львові, 1883». На звороті титульної сторінки книжки напис рукою Івана Франка: «Ользі Білінській — щирій Іван Франко». Доля книг невідома.

Публікація спогадів Марії Білецької, очевидно, мала великий резонанс серед дослідників творчості Івана Франка та його біографів, яких цікавило, хто з конкретних жінок, близьких його серцю, стали отою чарівною незнайомкою зі збірки «Зів'яле листя». Чи не Ольга Білінська?

Вже в наступному, 11-му, номері газети «Назустріч», який вийшов 1 червня 1937 року, виступив Михайло Возняк зі статтею «Із страху перед життєвою незабезпеченістю». Стаття мала підзаголовок «Коли розходились Іван Франко і Ольга Білінська». Вона була побудована на листах Ольги Білінської до Івана Франка, які знаходились у фонді Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Написані ті листи етимологічним правописом, Михайло Возняк нарахував їх шість. Деякі з них він процитував, а зміст деяких просто переповів, оскільки вважав, що цитувати їх недоцільно. Листи підтверджували сказане Марією Білецькою. Заспокоюючи читачів стосовно того,

що Ольга Білинська стала героїнею «Зів'ялого листа», Михайло Возняк вимушений був припідняти завісу таємничості збірки і вказати ім'я справжньої героїні. «Нема сліду, — писав він, — зворотних листів Франка в його архіві. Тим більша шкода, що в них були автографи віршів Франка. На підставі їх текстів можна було б говорити про відгомін зносин Франка з Білинською в його літературній творчості. Хоч як складна генеза “Зів'ялого листа” Франка, тяжко в ньому дошукатися згаданого відгону. Головна героїня “Зів'ялого листа”, це зв'язана з низкою творів Франка (“Лелюм і Полелюм”, “Маніпулянтка”, “Перехресні стежки” тощо) Целіна Журовська, заміжна Зигмунтовська». Більше жодних пояснень...

Хоч спогади Марії Білецької часто публікувались у різних збірках спогадів сучасників про Івана Франка, особа Марії Білинської ніколи не привертала уваги дослідників, і про неї майже нічого невідомо, а із одного видання до другого перепису те, що вона — знайома Івана Франка та вчителька. Одні твердять, що була вчителькою в Цішках, які чогось ототожнюють із Чижками Буського району Львівської області, інші, що була вчителькою в Добрівлянах, що випливає із самих спогадів. Ні фотографії, ні років життя, ні жодних даних про те, як склалась опісля її доля...

Згідно зі «Звітом дирекції учительської жіночої семінарії у Львові» за 1897 р., який містив список всіх, хто закінчив її від часу заснування 26 травня 1871 року до 1908 року, Ольга Білинська не значиться. Значилась Юлія Шнайдер. Вона закінчила семінарію 1881 року і на час виходу «Звіту» була вчителькою в селі Солець біля Трускавця, де її чоловік Ян Нементовський був директором цієї школи, оскільки подібні посади дозволялось займати тільки полякам. 1885 року цю семінарію закінчила Марія Білинська, про яку на той час вказано, що вона є вдовою по священнику Лисецькому та котра на час виходу «Звіту» вчителює в селі Луки Золочівського повіту. У тому ж році закінчила семінарію Юлія Карачев-

ська, про яку згадує у своїх спогадах Марія Білецька. У 1897 році вона була вчителькою в Клепарові, передмісті Львова, і писалась Юлія Чиж.

Ольга Білинська, зате, згадується в іншому довіднику — «Шематизмі Королівства Галиції та Лодомерії з великим королівством Краківським». 1882 року про неї сказано, що працює вчителькою однокласної етатної (державної) школи в селі Цішки Бродівського повіту, про яке можна отримати вичерпну інформацію зі «Словника географічного» — найпопулярнішого тодішнього довідника про місцевості. Згідно з ним Цішки, або ж Чишки, — село Бродівського повіту, що лежить у півмилі на північ від Олеська та в двох милях на південь від Бродів на самому початку бродівських пісків. Посілість більша, тобто власність дідича, в селі виносить 160 моргів орного поля та 6 моргів лук та городів. Селянам, тобто посілості меншій, належить 724 морги орного поля, 607 моргів лук та городів і 156 моргів пастівників. У селі 758 греко-католиків, тобто українців, один римокатолик, тобто поляк, та 7 ізраїтів, тобто євреїв. Загальна кількість мешканців — 766 осіб.

Костьолу в селі для одного римо-католика не було. Найближчий був в Олеську. Греко-католики мали свою церкву в селі. До парафії входило село Лабаш з 128 душами греко-католицького віросповідання. Сама парафія належала до Олеського деканату. Церква в Цішках була старою, дерев'яною і посвячена пророку Іллі. 1902 року на її місці поставили нову муровану церкву. Від 1879 року парохом села був Тома Дуткевич. Він був 1846 року народження, у 1870 році він закінчив Львівську духовну семінарію. Власником фільварку, тобто більшої посілості, був Йозеф Сквишовський.

У це село на Різдвяні свята і приїхав Іван Франко. Дібрався поїздом до невеличкої залізничної станції Заболотці, та відти, очевидно, пішки у Цішки. Привіз Ользі книжки до науки, як обіцяв ще у Львові, а також і свої. Можливо, привіз трагедії Шекспіра німецькою мовою, про які Ольга згадує у листах та котрі їй дуже

важко давалися читати, а також річну підшивку журналів «Зоря» і «Правда», про котрі вона згадувала в листах, нарікаючи, що не може в одному пакунку відіслати їх йому. Надто вони різні за розмірами. Не обійшлося без того, щоб не привіз Іван Франко Ользі найновіші свої книжки: «Жіноча неволя в руських піснях народних» та «Захар Беркут», якими зачитувались тоді в Галичині і на Великій Україні. Обидві книжки вийшли при кінці 1883 року. На одній з них — «Жіночій неволі в руських піснях народних» — написав вірш, присвячений Ользі. Дата, яку поставив під віршем, дає підставу думати, що того дня він і відвідав Ольгу Білінську в Цішках. Захоплювався тим, що сама обрала свою життєву дорогу й сміливо простує по ній, будучи разом з тим корисною людям. Це завжди подобалося Франкові у жінках.

Про приїзд Івана Франка в Цішки майже ніхто не знав, окрім сестри Анни, яка мешкала разом з Ольгою і допомагала їй у роботі. Школа стояла на краю села. В одній половині вчилися діти, а на другій було помешкання пані вчительки. Сестра Анна могла часом підмінити на деякий час сестру, коли та мусила відлучитись від роботи. Не знали про приїзд Івана Франка й на пробостві. Дружина отця Томи Дуткевича довго жаліла, що особисто не познайомилася з Франком. Очевидно, етикет, котрого Ольга дуже дотримувалась, не дозволив їй затримати Франка у себе довше, і того ж дня вечірнім поїздом він виїхав до Львова.

Потім був один лист, а відтак другий. Їх зміст невідомий, але з відповіді Ольги на обидва ці листи дає підстави здогадуватись, що в другому (Ольга зізнається, що саме цей лист їй більше подобався) Іван Франко попросив її руки, жартівливо погрожуючи, що коли вона не згодиться бути його дружиною, то він засватається до поетки Юлії Шнайдер і та, напевно, погодиться та по пості стане його дружиною. Від двоюрідного брата Володимира Коцовського Юлія знала, що сватання Івана Франка до Уляни Кравченко закінчилось відмовою, бо та воліла мати справу з Мироном, який пише «небесної

краси вірші», а не з реальним Іваном Франком, який не забезпечить їй майбутнього.

Ольга Білинська знає про нещасливе перше кохання Івана Франка до Ольги Рошкевич і, якщо судити за спогадами Марії Білецької, бачила, як він їй досі не може забути та як на нього одного разу подіяла пісня «Поміж тими гороньками». І коли Іван Франко повідомив її в листі, що працює над перекладом драми Шекспіра «Буря» і має намір опублікувати цей переклад в «Зорі» з посвятою Ользі Озаркевич, тобто колишній своїй нареченій Ользі Рошкевич, то нетерпеливо чекала його чергового номера, де мав бути надрукований той переклад з посвятою, а не побачивши його в журналі, полегшено зітхнула і порохувала це добрим знаком у їх відносинах із Франком. Він їй, вірила і писала про це йому в листі, присвятить кращий за «Бурю» твір. Цьому статись не судилось, але в листах прислав їй свої вірші, які до нас не дійшли. Була вдячна йому за них.

Готувалась до весілля. Час спливе швидко. Навіть не очуєшся, як промине піст, відтак наступить Великдень, а там через два тижні по нім можна вже й весілля справляти. Так багато потрібно ще встигнути зробити до нього, а на все то нема грошей. Франко вважає, що на весілля потрібно їх позичити. Вона проти. Для чого позичати? Якщо не можна справити весілля своїм коштом, то краще не справляти його.

Невдовзі про намір Ольги Білинської вийти заміж за Франка довідалась родина і передусім Володимир Коцовський, відтак отець-парох Тома Дуткевич з дружиною, відтак пан Рогульський, від якого Ольга сподівалась допомоги з одержанням місця вчительки у Львові. Не буде ж вона сидіти на ласці свого чоловіка!

Найперше почав відраджувати Ольгу виходити заміж Володимир Коцовський. Однак його докази для неї не були переконливі. Отець Дуткевич твердив, що вона, вийшовши заміж за Франка, ніколи не дістане роботи вчительки. Справді, Франко вже двічі сидів у тюрмі. Пані їмость ехидно радила Ользі, знаючи, як скромно вона

живе, купити лотерейний квиток і виграти собі на нього багатство, бо такого при Франкові не доробиться. Пан Рогульський заявив також, що вона на своїй кар'єрі покладе хрест, коли вийде за Франка. Її та її майбутніх дітей чекають голод і холод.

Вона чекає на Франка, щоб йому про все оповісти. Але погода така, що якби він приїхав на станцію, то в Цішки через болото не дістався б. Вона бігає по селу і шукає якогось воза з фірманом, щоб привіз Франка. Із горем знайшла, але довідується, що він не приїхав. Вона така смілива, що готова його переночувати, бо й так усі вже в селі знають, що він буде одружуватись із нею.

Ах, ця клята дорога. Або нехай випаде сніг, вдарить мороз, і тоді він зможе приїхати до неї і розрадити, або ж нехай буде тепло і болото підсушиться!

Дорога підсохла. Погода стала теплою. Прийшла весна.

Даремно чекала Ольга приїзду Франка. Не приїхав. Прислав лист і в цьому листі отой вірш, що називався «Думкою». Були це роздуми над майбутнім. Сумні роздуми «Коли часом на улиці побачу...». Про таке майбутнє говорили їй всі знайомі і розраджували йти за нього заміж. Всі. А тепер отой лист і отой вірш, який підтверджував їхні слова. Ольга в розпачі. Якщо так, то краще зараз все розірвати і забути. Розійтись. Але ще не все втрачено. Вона благає Івана Франка приїхати. Зі всього видно, що вона не лякається труднощів. Їй нагло потрібно знати, чи справді вона втратить посаду вчительки, якщо вийде заміж за Івана Франка, як про це твердять всі навколо.

Він не приїхав. Не відомо, чи написав листа...

Прийшов Великдень. Ольга їде до Львова. Не зустрілись. Чекала на нього перед від'їздом у свої Цішки. Так близько була його редакція, де працював, від того місця, де чекала на нього. Не прийшов. Мусила їхати у село. Звідти пише листа і благає приїхати. Зробити оцю останню жертву для неї. Для тої, яку любив і хотів назвати своєю дружиною.

Даремно чекала. Не приїхав і на сей раз.

При кінці квітня поштою відправила йому книжки, які привозив для неї. «Правду, — писала в листі, — за-тримала». Опісля пришло. І вже підписалась «Ольга Білінська». Не так, як раніше, — тоді писала «Ольга»...

Не було чого залишатись у селі. До Львова не було також чого їхати. Замість неї до Львова переїхала працювати у школі сестер василіанок, що по вулиці Длугоша, Юлія Шнайдер. У «Ділі» на початку червня їм обом було представлено цілий підвал газети. Писали у віршах про щасливу любов. № 12 «Зорі», що вийшов 1 червня 1884 року, опублікував «Думку». Той вірш, що Франко прислав їй у листі. Приїхала до Львова після того, як закінчилась школа. Оббивала посади шкільної ради, щоби дістати посаду вчительки в якомусь іншому селі. Франко поїхав зі студентами у мандрівку, про яку писали газети та для якої він написав і видав «Мандрівничу літопись». Не знала, що під час тої мандрівки в Коломиї зустрів на вечірці Ольгу Рошкевич і довго з нею говорив. Аж усі дивувались. Після його повернення з мандрівки, про що дізналась з «Діла», відправила йому решту книжок, які привозив їй. Коротка записка — і все.

1885 р. вона вже була вчителькою однокласної етатної школи в селі Добрівляни коло Ходорова. Належало воно до Бобрецького повіту, розташовувалося над річкою, що звалась Луг, та утворювала біля села гарний широкий став, порослий з усіх боків очеретом. Від залізничної станції Ходорів — всього чотири кілометри. Від Бібрки, що лежить на півдні від села, 30 кілометрів, від сусіднього села з поетичною назвою Загірячко на південь — два кілометри. Від лівого берега Дністра в Димидові — три кілометри. Власником більшої посілости, яка включає 65 моргів орної землі, 174 морги лук і городів, 27 моргів пастівників та 629 моргів лісу, є Казимир — граф Лянцкоронський. Менша посілость складається із 211 моргів орного поля, 114 — лук та городів, 42 моргів пастівників. У селі римо-католиків — 70 душ, греко-католиків — 292 душ, ізраїтів — 19. Всіх разом 381 осіб.

Римо-католицька парафія належала до Ходорова, а греко-католицька — до Загірячка. Церкви в селі не було до 1921 року. На той час ходили до Загірячка, де церква на час приходу в Добрівляни вчительки Ольги Білінської була стара і дерев'яна. Правда, вже в 1888 році на її місці красувалась нова кам'яна церква Різдва Богородиці. Будувалась вона за отця Семена Березовського, котрий був парохом у селі в 1875—1893 рр. Потім його змінив отець Євген Павлусевич, який пропрацював лише рік, а з 1894 року парохом села став Іван Величковський, якому судилось стати родичем Ольги Білінської. Він пробув тут парохом до самої смерті, яка сталась 1920 року. На його місце прийшов священник Богдан Нуд.

В однокласній школі Добрівлян Ольга Білінська пропрацювала до 1888 р. Опісля вчителем школи став її однофамілець Мефодій Білінський. Прізвище Ольги Білінської як вчительки надовго зникає з учительських довідників і виринає тільки в 1904 р. У них Ольга Білінська значиться як вчителька двокласної етатної школи в Кульчицях Шляхетських коло Самбора. Там вона працювала включно до 1909 р., а відтак її прізвище назавжди зникає з довідників. Про те, що Ольга Білінська ніколи не вийшла заміж, а також що перед своєю смертю вона мала розмову про Івана Франка з Марією Білецькою, відомо зі спогадів останньої. Однак встановити час її смерті, а також віднайти місце поховання так і не вдалось. Про її смерть, як не дивно, не повідомила жодна газета. Ніхто ніколи не згадав про неї, крім Марії Білецької. Не подав років життя Ольги Білінської і Михайло Возняк, хоча на час написання статті в газеті «Назустріч» він міг би легко про це дізнатись...

Час ніби спеціально затирав всі сліди по ній і по цій любові. З усіх жінок, близьких Франковому серцю, вона єдина залишалась найбільш загадковою і невідомою.

А був час, коли вона вже пошила шлюбну сукню і складала список осіб, яких потрібно було запросити на весілля. Потім у всьому звинуватять її, і дослідники в

один голос за Михайлом Возняком повторюватимуть, що вона злякалась «життєвої незабезпеченості», тобто того життя, яке пропонував їй Іван Франко. Ніби перед тим народна вчителька в глухому-преглухому селі під Бродами, куди неможливо дібратись у весняну розталь, ні в осіннє бездоріжжя, жила в розкошах і дуже-дуже боялась втратити місце сільської вчительки. Яка ще могла її страхати «життєва незабезпеченість»? Можливо, висвітлення Михайлом Возняком причин розриву Івана Франка та Ольги Білинської отими страхами «перед життєвою незабезпеченістю» знеохочувало дослідників до постаті Ольги Білинської.

Якщо про Ольгу Білинську не було відомо майже нічого, то про її сестру Марію Білинську, видатну громадську діячку, можна дізнатись із чисельних статей у різних енциклопедичних виданнях. Відійшла від нас, — писала у вміщеному в «Новій хаті» від 15 січня 1938 року некролозі відома українська письменниця Костянтина Галицька, — одна з найкращих, найідейніших, найбільш діяльних громадянок — людина, що її ціле життя було одною службою своєму народові.

Ще як учениця львівської учительської семінарії належала до гуртка тих молодих українок, що перші здобували права українській мові поміж польками. А відтак, не покінчивши семінарії, стає дружиною молодого богослова о. Лісецького і разом з ним «імістуге» спершу у Ветлині на угорській границі, опісля — в Торчановичах коло Самбора. Перебуваючи на селі, мала нагоду пізнати селян та інтерес в прихильність до мужицької долі зберегла ціле своє життя.

Та молоде подружжя не тривало довго. Унедовзі трапить Марія двох синків, вмирає і чоловік, і вона стає вчителькою спершу в Яричеві коло Львова, відтак — у Луці під Золочовим. Любила школу, любила сільські діти, цілою душею віддавалася праці над ними і не один із її учеників за її спонукою й підготовкою пішов до вищих шкіл і, вдячно згадуючи свою «паню», навідувався часто до неї у Львові.

«Зложивши виділовий іспит, дістала Марія Лісецька посаду в Клепарові під Львовом і відтоді її діяльність тісно зв'язана зо столицею краю й інтересами широкого українського громадянства. У тому часі (1898 р.) постає у Львові заходом Українського педагогічного товариства перша дівоча українська школа ім. Шевченка. Покійна Марія належала до її основників і, як учителька, доходила спочатку на лекції з Клепарова від 1899 року як дружина проф. Василя Білецького, разом із ним вела управу цієї школи зовсім безкорисно, не жалючі ні труду, ні часу. На ті роки припадає поступенний розвиток школи на повну виділову, яка й здобуває собі право прилюдности. Від часу повернення Марії Білінської до Львова дуже часто про її діяльність пише газета «Діло», нагадуючи громадянам про її добрі справи. При створеній нею школі організовується курс грамоти для слуг, а також курси української мови та історії для дітей, що навчалися у польських школах. А коли згадати, що в тому самому часі була теж членом Виділу жіночого інституту ім. Св. Софії, відтак ім. Св. Ольги, не тільки з назви, але й по ділу, так можна собі уявити, як багато праці й серця вложила вона у виховання українських дівчат у своїй школі й у своїй бурсі».

Обставини примусили її покинути педагогічну роботу в школі, але не примусили її не бути активною в громадському житті. Вона поринає у вир цієї роботи. Очолює «Клуб русинок», в якому згуртовує всі визначні жіночі сили для створення цілого ряду жіночих установ у краю. 1901 року організовує жіночу економічну спілку «Труд», товариство опіки над слугами та інститут Св. Ольги. Завдяки її невтомній праці створюється «Захоронка» для дітей працюючих матерів, «Дешева кухня» для вбогої студентської молоді. 1909 року «Клуб русинок» було реформовано в «Жіночу громаду», яку вона очолила, опісля ця організація переросла у «Союз українок».

У 1906—1913 роках, коли точилася боротьба за реформу виборчої системи та скасування старої куріаль-

ної системи виборів, Марія Білецька є одною з активних організаторок жіночих віч, створює із польськими та єврейськими жіночими товариствами блоки для оборони прав жінок. Активною діяльністю вона здобуває славу визначної громадської діячки. Важко назвати ту ділянку громадської праці, в якій би Марія Білецька не брала діяльної участі: сецесія українських студентів із Львівського університету, процес Мирослава Січинського, котрий вбив намісника Галичини Андрія Потоцького, смерть Коцка в боротьбі за Український університет. Участь у відомому «Процесі 101», коли було вбито Адама Коцка і уряд притягнув до відповідальності і запровадив у тюрму 101 найактивнішого діяча руху. Серед них була і Марія Білецька, яка в тюрмі оголосила голодування.

Під час Першої світової війни, побоюючись репресій окупаційної російської влади, яка активно кинулась нищити всі українські інституції на захоплених нею землях, Марія Білецька з чоловіком виїхала у Відень, куди виїхали й інші українські діячі. Там вона знайшла собі роботу в шпиталях, надаючи санітарну допомогу пораненим українським солдатам, працювала у сумнозвісному Гмінді, куди австрійська влада депортувала з Галичини всіх, кому не довіряла.

Після повернення до Львова працювала в управі Горожанського комітету, а відтак — у секції цього ж комітету, опікуючись інвалідами війни, а після реорганізації в 1925—1926 роках очолювала його. Була першою жінкою — членом Народного комітету націонал-демократичної партії, а відтак, перейшовши в опозицію до цієї партії, одною із засновниць Трудової партії.

Мала письменницький хист, хоч зі своїми творами не часто з'являлась на сторінках часописів. «Навіть на смертній постелі, — писалось про неї у некролозі журналу “Жіноча доля”, у 4 числі від 15 лютого 1838 року, — пам'ятала покійна про український народ. Своє майно розділила вона на народні цілі. Саме видавництво “Червона калина”, що поставило собі за ціль передати друко-

ваним словом історію визвольних змагань українського народу, одержало від покійної 5000 золотих».

Біографічні дані, які можна було знайти в статтях про Марію Білецьку, різні і суперечливі між собою. Преса писала, що вона була дочкою отця Білинського, народилась у селі Козівка коло Тернополя, в інших статтях подавались зовсім відмінні від отих дані.

Сподівання, що з опублікованих у пресі статей, численних некрологів вдасться дізнатися бодай час народження Ольги та її соціальне походження, виявились марними. Ніхто ніколи словом не згадав про неї. Ніби її не було. Не згадав навіть після опублікування спогадів Марії Білецької та статті Михайла Возняка.

Марія Білецька померла 31 грудня 1937 року в м. Львові по вулиці Гіпсовій, 44 на сухоти легень, про що в метричній книзі про смерть церкви Юра міста Львова складено актовий запис № 139 від 2 січня 1938 року. Тобто того дня її хоронили. У метричному записі сказано, що вона була дружиною покійного професора академічної гімназії Василя Білецького, а батьком її був Теофіл Білинський. Народилась покійна 1864 р. в Тернополі.

У тій же книзі є й метрика смерті її чоловіка — Василя Білецького, який помер 18 лютого 1831 року на склероз у віці 76 років. Хоронив його священник церкви Юра Василь Лаба, який і склав актовий запис № 17 від 20 лютого 1931 року в метричній книзі померлих парохіян даної церкви.

На щастя, метричні книги церкви Різдва Христового в Тернополі збереглись. У Центральному державному історичному архіві України у м. Львів збереглись метричні книги від 1835 до 1865 р. Там є дані, що 8 квітня 1864 року в домі з конскрипційним (переписаним) номером 1473 народилась Марія Білинська. Батьком її був Теофіл Білинський, канцелярист Тернопільського циркулу, а матір'ю — Панегунда, дочка Йосифа й Анни Книш. Хрещеним батьком новонародженої був канцелярист Тернопільського циркулу Модест Хомінсь-

кий, а хрещеною матір'ю — Луція Літинська, дружина канцеляриста. Хрестив новонароджену тернопільський парох Михайло Білинський.

У цій справі знаходиться метрика народження її старшої сестри Анни Білинської, яка народилась 25 липня 1862 року в домі № 1473. Там ідеться, що мама її, Панегунда Книш, була дочкою Йосифа Книша та Анни Дреслер. Хрещеними батьками новонародженої були канцелярист Ладіслав Глаас та дружина офіціаліста Йоанна Добровська. Хрестив отець Михайло Білинський. Найстаршою в сім'ї була Ольга. Вона народилась 26 листопада 1857 року, хрещена отцем Михайлом Білинським 4 грудня того ж року. При хрещенні отримала подвійне ім'я: Філіппіна-Ольга. Хрещеними батьками були др. Іван Котовський, офіціаліст Тернопільської циркули, пані Скоморовська, дружина деканального адміністратора.

Про батька Ольги Білинської, Теофіла Білинського, відомо небагато. Він був канцеляристом Тернопільського циркулу, а після його реорганізації у 1869 р. став секретарем староства у Збаражі, де пропрацював на цій посаді до 1876 р. і в тому ж році був призначений секретарем староства в Бучачі. 1879 р. він став секретарем староства в Теревовлі, а 1881 р. його прізвище щезає із довідників.

Така інформація відома про одну з близьких серцю Івана Франка жінок, про що він згадує у листах до Уляни Кравченко, сліди від чого залишились у спогадах Марії Білецької, кількох поезіях, присвячених їй Іваном Франком, і шести листах, про котрі вона просила, щоб вони були їй повернуті та вона могла їх спалити. Щоб не було й сліду по цій любові.

Дивовижно, але коли стало відомо, що поява «Зів'ялого листа» Івана Франка найбільше зобов'язана Целіні Журовській (в заміжжі — Зигмунтовській), жоден дослідник не виявив бажання зустрітися з нею і поцікавитись, чи є хоч якісь листи Івана Франка до неї. Та й не було певності, що вона погодиться віддати ті листи для

ознайомлення з їх змістом. Від цього всі інші учасниці, про яких думали, що вони причетні до цієї справи, відмовились. І диво — вона, Целіна Зигмунтовська, найлегше їх віддала.

Вона вчитала у пресі (можливо, хтось про це їй сказав), ніби НТШ просить усіх, хто має якусь пам'ятку по Франку, принести ці речі до них. Вони мають намір створити музей Івана Франка. Целіна Зигмунтовська мала що принести. У неї були листи Івана Франка.

Вона тих листів взагалі не зберігала. Навіть не знала, чи збереглися усі, чи, може, їх було більше. Одні сама понищила, інші понищились і позагублювались самі. Декілька взяла тітка, і один Бог знає, де вони тепер. От, як буває таке з листами. Зрештою, чи панове про це не знають? Чесно кажучи, вже давно збиралась викинути їх, бо навіщо тримати таке в хаті. Але якось не викинула. Як тільки рука дотягалась до них, то завше якийсь внутрішній голос казав, щоб не робила цього. Не викидати. Панове не вірять? На молитовнику можу присягнути, що було так, як вона каже.

Дослухатися до того внутрішнього голосу Целіна Зигмунтовська змушена була таки довго, аж поки її одного гарного ранку не віднайшов ще досить молодий і симпатичний, бо з борідкою, пан маляр Іван Труш. Пані Целіна бачила його образи, чи, як тепер кажуть, картини, в однієї своєї знайомої. Та знайома казала, що за одну таку картину можна купити в теперішніх часах корову. Правда, корова пані Целіні ні до чого. Він віднайшов її (ах, ті мужчини! Як захочуть, то все віднайдуть, хоч би під землею!), зробив кілька гарних компліментів (відразу видно, що ще старого виховання, хоч русин), сказав пані Целіні, що її обличчя дуже добре надається до образу, і якби пані не проти... Ні, ні! Целіна проти. Пощо її малювати тепер. От колись, — то так. А тепер! Тепер повно молодих і гарних. Чого б це раптом?

Раптом не раптом, але слово по слові, і пан Труш сказав, що від людей знає, ніби пані Целіна має листи від Франка, а навіть знає, що пані Целіна доглядала Франка

вже при смерті, навіть вірша якогось (чи не Вороного), отого, де оте «Аве Регіна», прочитав. Так, пан Труш великий поклонник Франка, добре його знав, має фотографії з ним (сам показував) і образ пана Франка нарисував він також. Обіцяв показати. Ну, а до пані Целіни привели його оті листи. Як пам'ять. Розуміється, що задармо не хоче, а за винагороду, яку назве пані Целіна. Пані Целіна була явно не приготована до такого повороту розмови. Ні про ніякі гроші не могло й бути мови! Як це так? Як могла вона продавати, але тепер аж ніяк не може задовільнити прохання пана Труша. Треба ж бо ще ті листи пошукати, адже пан знає, як то нераз трапляється.

Шукала пані Целіна не дуже довго. Віднайшла і віддала. Скільки було тих листів?

Целіна Журовська — маніпулянка Львівської пошти. Малюнок невідомого художника, присяйбі, вже не пам'ятає. Та вже, вибачте, минуло трохи часу...

Про цю пригоду з листами Франка до Целіни Зигмунтовської Іван Труш оповів трохи інакше. Все почалось з Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, яке звернулось до громадянства приносити до цієї інституції різні пам'яткові речі, що залишилися після смерті Франка. Що хто має. Книжки з дедикаціями, тобто посвятами, листи, чи все інше, що пов'язане з Іваном Франком. Мало Товариство намір створити музей. Очевидно, тлумачив собі Іван Труш, цей заклик якимось чином став відомим і пані Целіні. Очевидно, бо пані Целіна не читала жодних українських «письм», тобто преси. Одного дня прийшла на вулицю Чарнецького, де було Товариство, цілком пристійна і гарно вбрана дама. Одяг, правда, дещо старомодний, але на загальний порядок. Не знала, до кого звернутись. Натрапила на пана Труша — пристойного і з борідкою. Вже не пригадував, чого саме був тоді в Товаристві. Відрекомендувалась, сказала, що вона є та, з якої пан Франко (наголос на першому складі) написав «Маніпулянтку» (пан читав?) і має листи від Франка до своєї «скромної персони». Лише пошана до пам'яті покійника зобов'язала її (навіть не примусила!)

потрудити свої сходжені ноги і видряпатись на ту гору під Високий Замок. О, най пан не жартує, що це для неї нічого не значить. Овсім, вона не проти того, щоби хтось із високих панів прийшов до неї і переглянув ті листи — чи чогось варті, бо чого їх відразу нести. Навіть можна сьогодні. Це недалеко. На Снопківській. Тільки нехай пан не дивуються, що так скромно зараз живе. Такі часи, але Бог милостив і дасть кращі часи. Треба мати терпіння і тільки надіятись на краще.

Обминаючи пізнішу доволі прикру сцену торгів за листи, обоє — він і вона — залишились задоволені. Пан Труш отримав листи, а пані Целіна кілька гарних етюдів, трохи грошей, чарівну усмішку пана художника й обіцянку, що він обов'язково напише її портрет. Ну, напише її такою, якою не є зараз, уже жінкою в літах, а молодшою. Такою, як знав її Франко. Має доволі фотографій з того часу. Зробити це не дуже велика штука. Тут навіть є один такий майстер, який всім на вулиці знайомим пані Целіни поробив портрети, щоправда, фотографічні, але що то за портрети і що за художник! От, як кажуть, — партач! Вона такого не хоче. Поставить у гарну раму (має таку ще від тітки)...

Прочитавши отримані від пані Целіни листи, пан Труш не знав, як бути далі. Він, як першовідкривач і повноправний їх власник, не був проти того, щоб якнайскоріше їх опублікувати. Але зміст тих листів! Ні, пан Труш рішуче не міг наважитись на такий крок. Чи не підляють ті листи оливи до вогню? Чи не підмиють репутацію Франка, про якого вже й так торочать більше, ніж треба. Повинен був звернутись за порадою до Дениса Лук'яновича, якого звали між собою «кактусом» за дивні імена, які надавав своїм синам — Нарциз і Гіацинт. На думку Івана Труша, Денис Лук'янович мав у тій царині чималий досвід і його думка для нього вельми важила.

Денис Лук'янович був категорично проти публікації і взагалі проти того, щоби про ті листи взагалі хтось дізнався. Не треба. Окрім того, він боявся, що, отримавши ті листи назад, Іван Труш може не дотримати слова і

все-таки опублікувати їх як не тепер, то пізніше, а тому вирішив їх не повертати йому.

Іван Труш почувся ображеним. Як так? Що за недовіра? Одне слово, дійшло до того, що 23 травня 1926 року, у неділю, в Товаристві відбувся «гоноровий» суд під головуванням тодішнього голови НТШ Василя Щурата, який і мав вирішити справу. Суд підтвердив, що листів не варто друкувати. Навіть шкідливо для пам'яті Івана Франка. Що вирішив зробити той аеропаг з листами Франка, невідомо, бо учасники його дали слово, що їхня розмова не вийде поза стіни Товариства.

Навіть сам той факт суду був би нікому не відомий, якби не звичка Василя Щурата скрупульозно занотовувати у своєму нотатникові «для пам'яті» все, що стосувалось його щоденної роботи в НТШ, та все, що він знав, бачив чи говорили інші і що було пов'язане з Франком. Опісля велику частину цих нотаток він використав у своїх численних статтях і спогадах про Франка. Однак велика їх частина так і залишилась невикористаною. Серед тих невикористаних матеріалів залишився запис про «гоноровий» суд 28 травня 1926 року, короткий зміст листів, а точніше — факти, які ще нікому не були відомі, та невеличка довідка про особу Целіни Зигмунтовської...

В архіві Франка зберігаються деякі листи (вісім одиниць зберігання, як прийнято говорити між архівістами) до Целіни Зигмунтовської, але їх зміст таки інший, ніж у помітках Василя Щурата. Цей факт дозволяє припустити, що саме тоді частина листів, звичайно «лояльна», потрапила в архів і збереглась донині, а інша (невідомо скільки) була вилучена. Яка їх доля — теж невідомо. Поки що цих листів не вдалось відшукати нікому з дослідників.

Із приходом радянської влади в Галичину Целіна Зигмунтовська разом із сім'єю опинилась у доволі скрутному матеріальному становищі. Депортація поляків, масові розстріли, переслідування і невпевненість у завтрашньому дні дуже швидко примусили паню Целіну зрозуміти, що саме Франко буде для неї тією соломиною,

за яку вона вхопиться і врятується, а з нею — діти та внуки. Син Франка, Петро, став депутатом (в очах пані Целіни — послом), другий син, Тарас, — директором музею свого батька. Чого б вона мала цуратись їх, коли інші користувалися таким знайомством, а тим паче, що людям, які приходили до музею «давати» спогади про Франка, нова влада розпорядилася виплачувати гонорари.

З того часу і почала заходити до музею. Щоразу щось собі нагадувала нового і отримувала за це гонорар. Не дуже-то й поганий, як на ті скрутні часи.

Про ці відвідини Целіною музею Франка на сторінках «Наших днів» (№ 6) у 1942 р. розповіла тодішній його працівник М. Струтинська. Спогади Целіни Зигмунтовської записували різні працівники музею і також по-різному. Хто на окремих аркушах паперу, хто у своїх записних книжках чи службових зошитах, щоб потім на основі зібраного матеріалу скласти звіт. Крім цього, робились і записи у книзі музею. Вона зберігається у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України. Музей мав намір випустити свій збірник, але завадила війна.

Повністю історію знайомства Целіни Зигмунтовської з Іваном Франком на основі тих спогадів відтворив М. Мороз у статті «Автобіографічний елемент у ліричній драмі Івана Франка “Зів’яле листя”», опублікованій у «Записках Наукового Товариства імені Шевченка», т. ССХХІ 1990 р. Історія знайомства доволі проста і навіть дещо банальна.

Уже йшлося до одруження Франка з Ольгою Хоружинською. З Уляною Кравченко все було зрозуміло. Зрештою, вона це давно зрозуміла...

Писав Ользі Хоружинській листи, називав «коханою Олечкою», звітувався, з чого у Львові будуть жити і скільки це життя буде коштувати в австрійських грошах. Мав гадку, що не пропадуть з голоду. Велику надію покладав на «російські», тобто українські, журнали та газети, які виходили в Києві і могли б суттєво поповни-

ти їх, тобто Франків, сімейний бюджет. Регулярно писав до них і відправляв свої дописи рекомендованою кореспонденцією з будинку старої пошти, що на вулиці Сикстутській, 23. Там якогось дня і побачив за вікном її — «панночку польку», Целіну Журовську. Знав, що незаміжня, бо заміжні не мали права працювати на публічних посадах. Чемна з клієнтами, завжди чарівно всміхалась, як вимагали правила служби.

Не могла й вона не зауважити цього не вельми привабливого молодика під тридцять. Відправляв часто рекомендовані листи до Києва та Москви. Одне слово, в Росію. Якогось дня зауважила, що приніс і лист, адресований їй. Підписувався Стефаном Малевським. Посилав їй вірші, писав про своє кохання до неї, просив не відштовхувати його, бути його товаришкою. Зрештою, писав те (пані Целіна мала в цьому досвід), що можуть писати закохані. Дуже хотів їй подобатись. Що правда, то правда. Принаймні так важала панна Целіна.

Чи мала це звичайне залицяння прийняти як щось серйозне? Звичайно, що ні. Чи не один таке до неї писав, але що з того? Була вродлива, молода.

Більшість із тих, хто її пам'ятав, твердили, що була дуже вродлива. Навіть дуже. Федір Кулечко, чемпіон Польщі довоєнних часів з великого тенісу, а одразу в післявоєнні часи працівник музею Франка, юрист за освітою, про красу Целіни Зигмунтовської на традиційному літературному ранку пам'яті Івана Франка 31 травня 1991 року говорив досить переконливо: «Шановні доброді! Я маю коло дев'ятдесятк, а моя жінка трохи менше. Я добре знаю, якою вона була в молодості і як виглядає тепер, тому трохи знаюся на тому, як час міняє людину, а жінку особливо. Від пані Целіни я декілька разів за дорученням Тараса Франка, яко директора музею, не раз записував спогади. Була вже добре літньою жінкою. Що була стара, не можу так сказати, бо про жінку ніколи не говориться, що стара. То як вірите мені (а гадаю, що такої підстави не маєте не вірити), то

прийміть мої свідчення, які можу підтвердити на Біблії, що в часи Франка пані Целіна була красунею!»

Мала дивовижні очі. Вони найбільше запам'ятовувались і найдовше зберігались у пам'яті. Вміла триматись. О, що вміла, то вміла. Ніби невидиму корону тримала на голові. Бувало, що під час запису спогадів у кімнату заходила дружина Франка. Не могла спокійною бути в присутності пані Целіни. Починала виставляти чергові звинувачення проти тієї колишньої маніпулянтки. І слід було бачити, як достойно вміла вести себе в таких ситуаціях пані Целіна. Не кожен так міг би і вмів.

Доглядачка музею Франка, яка також знала Целіну Зигмунтовську, пані Зося, такої вже особливої краси пані Целіни не побачила, але може поклястися, що пані Целіна завжди ходила в «помислових» капелюшках, які тепер, звичайно, жінки не носять і важко показати, в яких саме.

Із часом Целіна Зигмунтовська переконалась, що їй від нової влади, завдяки стосункам з музеєм, нічого особливого не загрожує. Тоді й почала скаржитись на важке життя, матеріальну скруту, не вигідне помешкання, сирі стіни, зіпсовану підлогу і високі сходи. Чи не був би пан посол таким ласкавим трохи допомогти їй. Так багато повиїздило поляків, хати полишали, цілі маєтки. Їй би одну таку маленьку хатку у Брюховичах. Вважала себе мало що не штатною одиницею музею. Не відмовлялась від виступів перед студентами, ділилась щедро спогадами про Франка, охоче відповідала на запитання аудиторії. Особливо вміла відповідати на оплески гарним поклоном.

Музей навіть приготував невеличку статтю про неї як про сучасницю Івана Франка і мав намір опублікувати її в обласній газеті «Вільна Україна». Проти змісту статті пані Целіна не мала нічого, але от щодо публікації фотографії в газеті виступила рішуче. Навіщо? Ті теперішні фотографії нічого не варті... Зрештою, обіцяла принести свою фотографію, але при умові, що її також не надрукують. Однак замість обіцяної фотографії пані

Целіна принесла рисунок, зроблений якимось молодим художником. Був собі один такий, що часто приходив до її віконця для рекомендованої кореспонденції. Нарисовав її і подарував рисунок. На ньому вона підстрижена, бо якраз треба було складати екзамен на пошті, вимоги до маніпулянтток були високі, тому доводилося багато читати, журитись, переживати. Від отих переживань полізло волосся. Мусила підстригтись. Укоротити своє буйне волосся. Такою підстриженою і нарисовав її художник. Окрім усього, на публічну роботу брали вродливих дівчат, ну, а таких у Львові завжди багато, й отримати посаду нелегко було.

Про листи, які «подарувала» Іванові Трушу, в записках музею немає ніде ні слова. Дивно... Мусили ж працівники музею, які записували від неї спогади, бодай поцікавитись, має вона листи Франка чи ні. Можливо, цього і не потрібно було робити, бо на той час у музеї працював Денис Лук'янович. Він про все знав і, очевидно, не хотів, щоб вся оця історія знову впливля нагору.

Однак про ті листи Целіна Зигмунтовська не забула. Вона гадала, що їй вдасться вирвати їх від Івана Труша і «подарувати» музеєві. Самій відбирати не випадало, хоч мала на те право, бо пан Труш так і не намалював її портрета, хоч обіцяв. Проте обвинувачувати Івана Труша за недотримання слова пані Целіна також не мала права. Коли доходило до діла, то пані Целіна або починала себе погано почувати, або не мала часу, а потім заявила художникові, що потрібно роботу на деякий час відкласти. От коли вже буде змога попозувати, то вона повідомить його. Тієї змоги не знайшлося, і пані Целіна залишилася без портрета. Передумала вона й робити той портрет із фотографії. Якось воно не дуже добре виходило.

Одне слово, пані Целіна не мала відваги піти самій до Івана Труша. Жила вона тоді на вулиці Вулецькій в одноповерховому будиночку під номером 62. Якщо цієї вуличкою, яка впиралась до того будинку, піднятись вгору, постійно перескакуючи через ями та обминаючи

калюжі, то можна вийти до Стрийської вулиці і, перетявши кут парку якраз у тому місці, де дитяча залізниця, можна опинитись перед будинком Івана Франка на колишній вулиці Понінського. Хоч і була та дорога не для ніг пані Зигмунтовської, але вона часто нею ходила, щоби, як бджілка до вулика, принести свої чергові спогади про Івана Франка.

Будинок, у якому винаймала помешкання, належав приходству костьолу Марії Магдалени, парохом якого був Йозеф Клос. Був він, як значиться в тодішніх шематизмах, 1899 року народження, закінчив семінарію і став ксьондзом у 1925 р. Від того ж року він і працював, тобто виконував свої душпастирські обов'язки в костьолі Марії Магдалени. Належав до тих отців духовних, які дбають про свою паству, піклувався про їх спасіння і мусив про них усе знати. Походив Йозеф Клос із Цішанова, маленького українського містечка, яке після сталінського перекирення кордонів відійшло до Польщі. З цього ж містечка був родом і Петро Карманський, Йозеф Клос цю важливу обставину своєї біографії постійно підкреслював. Батько його був напівполяком-напівукраїнцем, мати — українкою, а син — типовим перекинчиком, тобто твердим поляком. Ще з гімназії Йозеф цікавився літературою, сам писав (хоч ніде не друкувався), водив дружбу з письменниками та людьми, близькими до мистецтва. До нього і вдалася за допомогою пані Целіна. Розповіла, як від неї підступно виманив листи від Франка Іван Труш, а вона, бідна, могла б їх тепер, в такі скрутні часи, продати музеєві. Отець духовний пообіцяв пані Зигмунтовській пособити в цій справі, бо знав, що Іван Труш знайомий із Петром Карманським. Однак виконати обіцянки Йозеф Клос не зміг. Незабаром його попросили із скараментами до вмираючої Целіни Зигмунтовської. А невдовзі довелося ховати її.

Померла Целіна Зигмунтовська 18 жовтня 1940 року. Метрика її смерті (232 запис книги померлих приходства костьолу Марії Магдалени у Львові) збереглась: «Вулиця Вулицька, 62. 18 жовтня 1940. Померла — Целіна Зиг-

мунтовська, з дому Журовська. Вдова по Здіславу Зигмунтовському. Народилась у Трускавці. Вік — 76 літ. Причина смерті — рак».

Після війни Йозеф Клос переїхав у рідний Цішанов, де продовжував виконувати свої душпастирські обов'язки, і помер у 1972 р., постійно згадуючи про цю історію з панею Зигмунтовською, яка так необачно представилась у Бозі.

На Ольгу Дучимінську пані Целіна справила якнайгірше враження. Пані Ольга взагалі не могла надивуватись Франкові, за що можна було любити ту жінку.

Ольга Дучимінська представилась їй як співробітниця жіночого журналу «Жіноча доля». Ні, про такий журнал пані Целіна не чула. Зрештою, це не важливо. Ольга Дучимінська хотіла б написати «якусь» статтю про неї як жінку, що знала Франка. О, якби хто побачив пані Зигмунтовську в цю хвилину. Знала? Пані сказала — знала? Не знала! А її, паню Зигмунтовську, той «круль», тобто король русинських, тобто українських, поетів кохав. Пані з журналу розуміють чи ні. Кохав!

Стояла як триумфаторка. Тримала голову як справжня королева, якої, до речі, Ольга Дучимінська ніколи не бачила, а тому не знала, як ті королеви мають тримати свої голови, але чогось собі уявила, що саме так, як зараз тримає її пані Зигмунтовська. О, вона охоче розповість про Франка (наголос на першому складі)! Оповідала, що говорив їй Франко, які листи писав. Рицитувала їх, як провінційні артистки мелодрами, щоби викликати у публіки сльози.

Блищала очима, заломлювала руки, говорила то зовсім тихо, то аж кричала...

Монолог пані Целіни видався Ользі Дучимінській якимось дуже знайомим. Уже десь чула ті слова про красу, яка перевищувала сонце і змушувала в гайку змовкнути соловейка. Оті благання кохати, не відтручати. Погрози покінчити із собою...

Ольга Дучимінська, як скаже опісля, просто туманіла в ту хвилину. Пригадала ювілей Уляни Кравченко, на

якому була, і той зшиток. Невже між тим, що «читає» зараз пані Зигмунтовська, і тим зшитком Уляни Кравченко є якийсь зв'язок. Ні, вона мусить поїхати ще раз до Уляни Кравченко.

Однак даремно. Уляна Кравченко не дала прочитати ще раз зшитка і відмовилась на цю тему вести розмову.

Про Целіну Зигмунтовську Ольга Дучимінська, яка знала мало не пів-Галичини людей, дізналась від Ольги Грозик, котра разом з панею Левицькою обходила Франка незадовго до його смерті. Ольга Грозик з обуренням розповідала, що допровадила до такої швидкої кончини Франка «ота полька», яку Франко так необачно привів у дім. Розповідала також, що «та полька» із сином тероризувала Франка, вимагала від нього, щоби він їм записав свою реальність, тобто хату на Понінського.

Франко упирився і не хотів. Ті обоє знущались над ним доти, поки не довідалась вона і не поклала тому всьому край. Пан Франко прогнав Целіну з хати. Пані Грозик готова була поклястися на Євангелії, що говорила істинну правду.

На диво, Ольга Дучимінська належала до тих рідкісних осіб, які завжди й у всьому знаходили для людей виправдання. По Львову ще й досі ходить її оповідка про своє перебування в концентраційному таборі в Сибіру. Коли її питали, як там було, щиро відповідала, що цілком добре, бо там було стільки мудрих та інтелігентних людей, як ніде.

Чи мала право обвинувачувати паню Целіну за те, що не відповідала Франкові взаємністю? З якої рації? Целіна Журовська сказала йому чесно і прямо, що він не має чого надіятися. Не подобається їй. Нехай не чекає відповіді на листи, які шле. Другий, може, її покинув би у спокої, але хіба вина Целіни в тому, що Франко так не зробив?

Знаходив різні способи, щоб «зачепити» її. То просив, щоб розповіла йому про себе, бо це йому потрібно для повісті; то підстерігав на вулиці, але не приступав, лиш ішов навзріці. Як школяр. Сказала йому виразно, що не

велика вже вона така парсуна, аби писати з неї повість. Ну, а як уже його так пече, то нехай звернеться до неї на роботу, в Дирекцію пошт і телеграфів, там є її автобіографічні дані. Там скажуть. Крім того, на що він міг надіятися? Він — жонатий. Навіть бачила його дружину. Приходили обоє на пошту, і Франко показував їй Целіну. Хіба не відомо, що кажуть про ту, котра водиться з одруженими чоловіками? Ні, пані Целіна не хотіла, щоб її так величали, бо не заслужила на те. До того ж у справу втрутилась тітка, на ласці якої жила. То вона написала Франкові листа, аби той відчепився від її племінниці.

Целіна Журовська й гадки не мала, що Франко «вишукував ближчі дані» про неї по своїх знайомих. Дізнався, що вона родом з Трускавця, а тому просив тих, хто добре знав це містечко, дізнатися щось більше про Целіну та її родину. Знайомі дещо довідались, однак не були впевнені у достовірності інформації. Зокрема, повідомили Франка, що батько Целіни у спілці з якимсь Шнайдером шукав нафту, але не знайшов. Батько на ті пошуки витратив весь маєток, покинув жінку з дітьми у Дрогобичі й утік світ за очі. Сім'я бідувала, мати померла з горя. Розповідали люди також, що нібито мати Целіни виграла якусь лотерею, але виграшний білет був у Шнайдера і він його не віддав. Брат отого Шнайдера має мешкати в Самборі і настроює фортепіано.

Дослідники творчості Франка відразу звернули увагу на те, що інформацію про Шнайдера та його компаньйона Франко використав у повісті «Лель і Полель», про яку, до речі, також писав у відомому листі до Кримського.

Пані Целіна не виявила великого бажання читати повість про себе. Навіщо? Хіба не знала, хто вона така? Мала про себе довідуватися від чужих? 13 вересня 1887 року написала йому про це в листі, який зберігся.

Отримавши, так би мовити, гарбуза, Франко не вгамовується і далі пише про неї. Про що? Вже не пам'ятала.

Здавалось, що пора чоловікові вже вгомнитись. Так ні! Франко ще більше розпалювався.

Як це розпалювання виглядало і в чому конкретно виявилось, Целіна не хотіла розповідати. Ну хіба не відомо як?

Уже давно на другий план відійшла Уляна Кравченко. Прислані для жіночого альманаху її «Спогади учительки» Франко забраковує.

Зрештою, Франко прекрасно розуміє своє становище. Смішне воно. Та викинути із серця Целіну не може. Швидше потоне в її очах. До кінця, до згуби.

Сімнадцятий номер «Зорі» 1891 року друкує його вірш, який стає ніби ключем до майбутньої збірки «Зів'яле листя» — «По довгим важким отупінню». Того року він друкує в «Зорі» дев'ять поезій, які опісля увійдуть у збірку. Всі вірші без зазначення автора.

Целіні до того байдуже. Що з тих поезій, зітхань, листів? У нього є жінка, хай пише їй. Вона, Целіна, перед ним та Ольгою Хоружинською має чисту совість. Не любила Франка і не давала йому приводу, щоб пропадати за нею.

XI

Так, йому краще залишити на якийсь час Львів. Може, забудеться, відшукає спокій духа, постатечнішає. Такі надії покладали на нього всі. У домі отця Рошкевича вважали, що буде університетським професором. А що з того вийшло? Нічого. Звичайний газетяр, яких сотні. Ні грошей, ні становища. Тільки дітей повно. Дружина вважає, що становище можна поправити. Нехай сідає за докторську роботу. У Львові, зрозуміло навіть поповій козі, йому докторську не зробити. Тут амбіції, пиха, зарозумілість, — ні, він не зживеться з тим. Дружина радить їхати до Відня. До людей розумніших. Хоч би до В. Ягича. Той вміє відрізнити полуку від зерна.

Шлюбна світлина Целіни Зигмунтовської, 1896 р.

Франко погоджується, хоч знає наперед, що докторат його становища не врятує.

Проте послухався дружину. У 1892 р. вже у Відні. Винайняв з Василем Щуратом спільну квартиру. Ще не було «Зів'ялого листя», критичного виступу про цю збірку в «Зорі», не було «Декадента», і обидва були щирі приятелі...

У своєму записнику після гонорового суду в НТШ Василь Щурат зауважив, що найбільше листів, які роздобув Іван Труш, стосувались 1892 р. Писав Франко до Целіни Журовської під різними вигаданими жіночими прізвищами і посилав їй гроші.

Можливо, саме тому так старалась Целіна Зигмунтовська «неофіційним каналом», через ксьондза Клоса, отримати Франкові листи. Хотіла вилучити з них компрометуючі. Як би тепер виглядала в очах людей: любити не любила, а гроші брала. Люди можуть не так зрозуміти. Краще про все мовчати.

Справа з грошима для працівників музею, очевидно, була відома. Не без допомоги Дениса Лук'яновича М. Струтинська в статті, надрукованій у «Наших днях», розповіла про один випадок, який стався в музеї, коли йшов черговий запис спогадів Целіни Зигмунтовської. У кімнату ввійшла Ольга Хоружинська. Взагалі її у такі хвилини намагались відгородити від Целіни, але якось не вийшло. Вона почала звинувачувати Целіну, що та брала від Франка гроші, та ще в такий момент, коли їх не вистачало дітям на їжу. Целіна не розгубилася. Які гроші? Про що пані Франкова говорить? Жодних грошей вона ніколи від Франка не брала. Всі зауважили, як нервово б'ється ложечка об стінки чашки чаю, який розмішує пані Целіна. Так і залишається загадкою, чи Ольга Франко про ці гроші щось чула, чи здогадувалась інтуїтивно...

М. Мороз у статті про стосунки Франка з Целіною Зигмунтовською у цей період писав так: «Ми не маємо якогось фактичного матеріалу, який свідчив би про контакти І. Франка з Ц. Журовською у 1890—1895 роках. Не

знаємо також, де вона жила, чим займалась. Проте образ її не полишає поета в ці роки. Її тінь він бачить у Відні в листопаді 1892 року (поезія “Привид”), до неї звертається у віршованій передмові до драми-казки “Сон князя Святослава”, написаній у 1895 році».

Зв'язок «Привида» з Целіною Зигмунтовською побачив не тільки М. Мороз. Василь Щурат у своїй записній книжці той зв'язок висловив більш конкретно. Одного разу, — писав він, — Франко, повертаючись додому, побачив на вулиці одну «дівчину», яка була дуже подібна до його «любки» (олівцем дописано — Зигмунтовської), «пішов за нею і заразився». Чим заразився — також записав. Василь Щурат, виявилось, так добре знав оцю «дівчину», схожу на Франкову «любку», що навіть подав адресу, де та «любка» жила і займалась справами любові.

«Привид» справді у збірці «Зів'яле листя» виявляється дуже загадковим віршем, але в усякому разі він не пов'язаний ні з Уляною Кравченко, ні з Еммануїлом Гордзевичем.

І хоча тепер достеменно відомо і доведено наукою, що І. Франко не мав нічого спільного з хворобою, приписаною йому Василем Щуратом, проте другий жмуток збірки «Зів'яле листя» містить вірші, написані в основному 1895 р. Піддаючи їх ґрунтовному аналізу, М. Мороз виявив, що багато з них написано не в 1895 р., як датував Іван Франко, а роком пізніше — у 1896 р. Зокрема, він виявив, що вірш другого жмутку — «В Перемишлі, де Сян пливе зелений», написано на чистому аркуші листа від Ярослава Окуневського, письменника, автора «Листів з чужини», датованого 25 серпня 1896 року. Отже, вірш аж ніяк не міг бути написаний у 1896 році. А вірш «У вагоні» має справжню дату написання — 24 травня 1896 року. Саме цього дня Франко їздив поїздом до Тернополя на віче. Дивним виявилось і те, що вірші, датовані Франком 1895 р., у тому році ніде не були опубліковані. А Франко не мав звички відкладати написане у довгу шухляду...

Третій жмуток віршів датований 1896 р. Це вірші, які склали фінал збірки. Герой гине. Жити йому на світі немає сенсу. Точніше, немає смислу жити ілюзіями. Вони розвіялись. Втрачена основа буття, як писав пан Супрун панні Юлії, і немає чого черговий раз будувати будиночок з карт...

Справді, не варто було. Як свідчить 24 запис метричної книги одружень костьолу Миколая, при боці старого корпусу старого університету, 15 лютого 1896 року ксьондз Мартин Гораздовський дав шлюб Здіславові-Лукашеві Зигмунтовському, чоловіку вільного стану, якому виповнилося 53 роки і який був уродженцем с. Кізлова на Львівщині, із Целіною Журовською, також особою вільного стану, якій виповнилося 30 років і яка народилась у Трускавці. Була панна Целіна дочкою Рудольфа Журовського та Олександри Рихальської. Отже, була панна Целіна 1865 року народження, а її чоловік 1842 р., тобто старшим на 23 роки. Пан Зигмунтовський мав закінчений правовий факультет Львівського університету, а в 1873 р. розпочав службову кар'єру. На час одруження з Целіною Журовською дослужився до «офіціаліста» дев'ятої ранги, що за заробітною платою прирівнювалось до гімназійного професора. Очевидно, той факт задовільнив вимоги і панни Целіни, і особливо її тітки.

Метрична книга костьолу Миколая із записом про шлюб Целіни збереглась у Львівському обласному архіві ЗАГСу.

Як опісля скаже Целіна, чоловік її був добрий, тобто такий, як інші чоловіки. Мав, проте, одну невеличку вадку: любив випити. Але хто тих вад не мав і не має. Один Господь без гріха.

Молоде подружжя звило собі гніздечко в будинку № 6 по вулиці Вороновських. Мешкання — так собі. Та нічого — на початку можна терпіти. В партері, до центру рукою подати, до Єзуїтського парку, де кожної неділі грала «оркестра військова» (звичайно, коли не було посту) і де любили прогулюватись львів'яни, щоби

зустріти когось зі знайомих. Під боком цитаделі і повно зелені. Роботу на пошті Целіна втратила. Заміжній жінці, на думку дирекції, не випадало сидіти за віконечком з рекомендованою кореспонденцією. Зрештою, від того й легше. Спробуй сидіти й усміхатись до кожного клієнта, коли часом хочеться плакати.

Франко? А що Франко? Чи завинила чимось перед ним? Яким правом він міг мати до неї якісь претензії? Вийшла заміж за кого хотіла. Ніби вона винна у тому, що Франко мав на неї «якісь види». Як взагалі можна мати до неї якісь претензії? Подумати тільки: лише за те, що Франко є Франком, вона, Целіна, мала все кинути і повіситись йому на шию. Як взагалі можна ставити такі дурні запитання? Працівники музею Франка, які записували спогади від Целіни, самі розуміли, що звинувачувати її немає в чому, як, зрештою, і про щось подібне запитувати.

Так, Франка безтямно любить дружина. Діти за ним гинуть. Хто може сказати, що він нещасливий?

Так про нього скажуть усі, хто знав його. Він не зможе так сказати. Мучить совість, не дає йому спокою. Сидів у Відні, займався наукою, робив докторат, мав теплу кімнату, нічого йому не бракувало. Ольга сиділа з дітьми у Львові. Діти хворіли, не давали спокою. Робила все мама, служниці не було. Не було збоку жодної допомоги. Врешті не витримала перевантаження і злягла від виснаження організму.

Знав, що чинить гріх. Ховався від нього під вигаданими жіночими прізвищами, писав листи і посилав гроші. Дружину запевняв, що любить її, журиться, як вона собі дає раду і звітував, скільки грошей потратив на штемпелі, потрібні книжки, за помешкання...

Целіна...

Безодня, глибока безодня...

Убити свої чуття не міг. Але міг висповідатись... І не тільки за себе. Найголовніше — висповідатись перед собою. Що в такому разі весь світ!.. Мав, напевне, рацію Гордзевич, коли писав у посланні до Уляни Кравченко,

що той світ може сприйняти його сповідь і щоденники з погордою...

О, скільки людей потрапляло у ту безодню, в якій він, Франко, зараз. І де той розумний, хто міг би показати, як вибратися з неї?

Сумніви явно ятрили душу. Обриси збірки «Зів'яле листя» вирисовувались своїми контурами вже давно. 1896 рік проявив ці обриси.

Чи тільки про себе, свої муки і біль ця збірка? Ні! Передмова до неї має засвідчити про це. Та й для чого світові знати саме про нього, Івана Франка?

Після тривалого перебирання варіантів Іван Франко вирішує поставити між собою і читачем ширму. Цією ширмою є не тільки передмова, а й кілька віршів, у яких, безумовно, читач впізнавав самого автора.

Це був справді вихід із дуже складної ситуації. Оповісти світові про свій біль, але заховатись за іншого. Дослідники довго будуть ламати голову над тим, які вірші в збірці є автобіографічними, а які ні. Але навіть і тоді багато хто зрозумів цей прийом Івана Франка. Молодий Богдан Лепкий, наприклад, вважав, що і передмовою, і деякими поезіями Франко ніби випускає «гази», щоб за ними не можна було розгледіти самої сільветки автора...

Коли працівники музею запитали у Целіни Зигмунтовської, чого домагався від неї Франко після того, як вона вийшла заміж і з-під охорони тітки та рідні перейшла під охорону пана Зигмунтовського, то, ні хвилини не задумуючись, пані Целіна відповіла, що Франко дуже хотів, аби вона була хоч хрещеною матір'ю його дітей. Звичайно, що змушена була не погодитись на прохання пана Франка і відмовитись бути хрещеною матір'ю. Не тому, що не хотіла, а не могла. Була при надії, чекала своєї першої дитини, ну а як відомо панству, жінка в такому стані не може бути паніматкою...

Говорила правду. Не могла бути Франковим дітям хрещеною матір'ю, а Франкові кумою. Згідно з метричною книгою новонароджених костьолу Марії Магдалини у Львові, 4 квітня народилась, а 17 червня 1897 року

була охрещена ім'ям Софії-Генрики дочка Здіслава-Лукаша Зигмунтовського, сина Лаврентія і Генрики Глудзінських, та Целіни Зигмунтовської, дочки Рудольфа Журовського та його дружини Олександри Рихальської.

Тішилась Целіна Львовом та помешканням у доброму місці не дуже довго. Чоловік отримав підвищення по службі, відповідно кращу платню, щоправда, не у Львові, а в Станіславові. Довелось їхати. Там, у Станіславові, згідно з метричним записом фарного (головного) костьолу, 21 лютого 1899 року на світ божий прийшов син Целіни та її чоловіка, якого метрична книга іменує дуже поважно — суперіором-офіціалістом. Нарекли сина — Здіслав-Олександр-Станіслав.

Не дуже довго тішився новоспечений суперіор-офіціаліст сімейним щастям. 1 листопада 1899 року, коли синові виповнилось лише десять місяців, він помер. У метричній книзі фарного костьолу записано, що помер він від запалення легенів. Газети, які повідомили про смерть, причину її не вказували. Зрештою, про цю причину люди говорили різне. Одні стверджували, що пан Зигмунтовський дуже активно проявляв себе на минулих виборах до віденського парламенту та галицького сейму, за що люди його побили. Після цього пан офіціаліст довго хворів і врешті помер. Ця версія була доволі розповсюдженою в місті і навіть потрапила на сторінки літератури.

Згідно з іншою версією, у своїй смерті пан Здіслав завинив сам. Любив випивати, а точніше напиватись так, що міг і під плотом переночувати. Після однієї такої ночівлі під плотом пізньої осені почув себе зле, лікарі констатували запалення легенів, через що і довелось піти з цього світу.

Чи знав Франко про те, що Целіна вдова? Звичайно що так, — відповідала працівникам музею пані Целіна, але відразу спохоплювалась і починала запевняти, що це абсолютно не вплинуло на її відносини до пана Франка. Вона як трималась на віддалі від нього раніше,

так і трималась тепер, коли овдовіла. Не хотіла ламати подружжя — і скромно опускала свої очі додолу.

Чи знала пані Целіна, що 1896 року вийшло «Зів'яле листя»? Читала його? Ухилялась від прямої відповіді. Вірші пана Франка, проте, виявилось, що знала. Навіть сподобались деякі. Наприклад, той «Покоїк і кухня, два вікна в партері». Той опис дуже нагадував її помешкання на Вороновських. Бачила не раз Франка, як ходив тоді попід її вікнами.

Збірка «Зів'яле листя» мала, здається, поставити останню крапку у ставленні Франка до Целіни Зигмунтовської. Героеві драми нічого більше жити ілюзіями. Час прощатись з ними. Маленький уявний «інструмент» вистрілив. А Кримському Іван Франко невдовзі напише, що любов до «польки» мучила його рівно десять років. Тепер виходило, що вже не мучить і він зовсім спокійний.

Неправда. Рана ятрилась. Постріл був хибний. Ілюзія оживала знову.

Лікарі запевняли його, що після того, як йому паралізувало руки, жити залишилось зовсім мало. Може, рік. Але не більше. Відтепер кожен день можна було вважати дарунком Божим.

Усе так навколо змінилось. Давно втрачено контакт з Уляною Кравченко, у могилі Юзефа Дзвонковська, знущається над Клементією Попович її чоловік за любов до Франка, замкнула на десять замків своє серце Ольга Рошкевич і не підпускає нікого до себе близько. Він, прозваний пресою Каменярем та Вічним революціонером, уже однією ногою в могилі. Терпляче несе свій хрест дружина Ольга. Врешті, й вона не витримала... Розум покинув її.

На довершення всього — війна. Львів захоплений царськими військами. По місту прокотилась хвиля повальних арештів українських діячів. Місто грабували, жителів розстрілювали, інших вивозили в Росію. Царська армія показувала розгубленим галичанам свою потворність.

По Львову поповзли чутки, що не минуло лихо й Івана Франка. Його хату пограбовано, а п'яна солдатня рве книжки з його бібліотеки на махорку. Це особливо боляче сприйняли львів'яни. Всі знали, як Франко тішитись своєю бібліотекою. Ще зовсім недавно, коли йому були вкрай необхідні гроші на лікування, НТШ запропонувало йому продати бібліотеку з умовою, що її не розформують, збережуть у цілості. НТШ брало над нею «повне шефство». Франко відмовився, хоч у заповіді записав цю бібліотеку НТШ безкоштовно.

Чутки про бібліотеку та оплюгавлення солдатнею дому Івана Франка розповзлись настільки, що в справу мусила втрутитись газета «Діло». Вона запевнила читачів, що жодної ревізії і пограбування дому Франка не було, а тільки в першу ніч окупації Львова у Франковому будинку розквартирувалось... 200 солдат. Це саме підтвердив через пресу Іван Франко, а також у листах до рідних.

Хвороба дружини на той час сильно загострилась. Тримати її в хаті в такому стані було вкрай небезпечно. Франко змушений був віддати її на стаціонарне лікування. «Час від мого повороту з Криворівні, — писав він до криворівнянського газди Василя Якіб'юка, в якого квартирував на вакаціях 1914 року, — аж до зими вона провела у ненастаннім змаганні довести мене або до божевілля, або до голодної смерті й довела до того, що я цілий місяць мусив прожити в чужім домі, а коли через її недбальство злодії обікрали наш дім (покрали, на щастя, лише дещо з мужської одежі), я вернув додому й віддав її до Кульпаркова».

Цей лист також уперше опублікував Денис Лук'янович у «Львівських вістях» 6 квітня 1944 року.

Із листа Івана Франка до сина Тараса від 15 серпня 1915 року відомо, що Франко віддав свою дружину на лікування в заклад для душевнохворих «Кульпарків» 17 грудня 1914 року.

Руками вже тоді Іван Франко не володів, не міг обійти сам себе. Не міг навіть втримати ложку. Хтось мусив годувати його. Дружина не могла.

За Ольгою, дружиною, найбільше боліло серце. Не хотів її віддавати. Спочатку думав, що хвороба відступить, як це не раз бувало. Однак цього не сталося. Тоді вирішив уступитися дружині з очей, щоб її не дратувати. Так, зрештою, робив в аналогічних випадках і раніше. Вступався з хати, поселявся десь неподалік, щоби бути близько від дому, — і біда якось миналася. Пішов у «чужий дім»... Чий це був дім, пізніше розповів Володимир Охримович, відомий галицький адвокат, товариш Івана Франка, у своїх спогадах, опублікованих у збірнику «Спогади про Івана Франка», випущених бібліотекою часопису «Новий час». «Востанне, — писав у цих спогадах В. Охримович, — бачив я Франка в пізній осені 1914 року, коли-то Франко утік зі свого дому перед нервовими випадками своєї жінки і мешкав якийсь час в камениці свого шкільного товариша, судового радника Райхерта, котрий дав йому одну порожню кімнату в своїй камениці при вул. Курковій, 25».

Згідно з адресною книгою Львова за 1914 р., на вулиці Курковій у будинку під номером 25 справді цього року мешкав судовий радник Йосиф Райхерт, але ця кам'яниця не була його власністю. Він тільки винаймав у ній праве крило першого поверху. Свій власний дім, а точніше доми, пан судовий радник, як і належало солідним і «добре ситуованим» громадянам монархії, мав на модному в той час курорті Дубині, неподалік містечка Сколе.

Й. Райхерт справді був гімназійним товаришем Івана Франка, і про це Франко розповів у своїх «Спогадах з моїх гімназійних часів». Учні Дрогобицької гімназії, які походили з різних довколишніх сіл, замешкували по квартирах, званих на той час «стаціями». Мешканці цих «стацій» часто сходились до когось одного і творили свій «кружок». Найчастіше читали на тих «кружках» різні позашкільні книжки. Один читав, а решта слухала. «Таким способом, — писав І. Франко, — я з товаришем Йосифом Рейхертом, сином німецького колоніста, в вищій гімназії читав Шекспіра, Шіллера та Гете. З його

старшим братом Філіпом, що з Самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній квартирі в домі боднаря Корпака».

Познайомився і потоваришував Іван Франко з братами ще раніше, коли вчився в нормальній школі отців василіан. Учився з Йосифом в одному класі. Походили брати з німецької колегії Кенігсау (сьогодні це село Рівне під Меденичами). Хлопці рано стали сиротами, опікувався ними мамин брат. Йосиф був на два роки старший від Франка. По нормальній школі разом з Франком вчився у гімназії, однак на екзамені з математики отримав погану ноту (оцінку) і не склав матури. Зробив це лише наступного року у Львівській академічній гімназії.

Дирекція на подібні «кружки» дивилась косо, хоч добре знала, що на них говориться і читається з книжок. Мала всюди свої вуха. «Кружок», про який згадує Іван Франко, очолював Антін Шиллер, гімназійний відмінник. І про це також знала дирекція, а тодішній директор гімназії Тома Барусевич навіть вважав за потрібне повідомити Крайову шкільну раду у Львові, що в Дрогобичі є «таємний» гурток і він не знає, як йому, директорові, бути. Нехай хлопці й надалі збираються і балакають, чи, може, заборонити? Не дай Боже, ще про якийсь соціалізм заведуть розмову. Крайова шкільна рада висловила проти таких насильницьких дій дирекції, бо все-таки Дрогобицька гімназія перебувала на терені демократичної держави-монархії, а тому рекомендувала шановному директорові знайти для членів гуртка якесь поважніше і корисніше заняття. Через деякий час Т. Барусевич повідомляв начальство у Львові, що гурток перекваліфікувався і тепер займається вирощуванням квітів у вазонках.

У 1876 році Йосиф став студентом правового факультету Львівського університету. На цьому факультеті навчався і брат Філіп, але змушений був залишити навчання, бо помер опікун, а господарство на селі вимагало чоловічих рук. Йосиф після закінчення університету мав

типову долю галицького судді. Довго тинявся по провінціях авскультантом і тільки у 1904 р. став радником Вищого крайового суду у Львові.

Здавалось, у тому, що Іван Франко в прикрий для себе час шукав захисту в Йосифа Райхерта, нічого дивного немає. Все-таки Йосиф Райхерт давній і випробуваний товариш, з яким Франко пережив нормальну школу, гімназію, разом читали Шиллера, Шекспіра та Гете. У тому ж гуртку Франко прочитав своє перше оповідання. З Йосифом разом мріяли про майбутнє, малювали його у своїй уяві. Яким це майбутнє виявилось і що вийшло з тієї клятви, старий давній друже? Як проминуло те життя і стало на прузі, коли потрібно вже перед собою звітувати за прожите? Хто ж може краще зрозуміти тебе і твою сповідь, ніж той, з ким так багато пройдено? Життя, пане судовий раднику, поскручувало нас так, що тепер за чимось світлим мусимо тікати у дитинство, хоч не так давно це дитинство для нас видавалось страшним. Суета сует і ловлення вітру, як каже Святе Письмо, — а ми, Йосифе, той вітер намагались впіймати...

Йосиф був на емеритурі, мав незаплямовану біографію австрійського чиновника, нічим особливим у житті не відзначався і також мав свої дитячі спогади.

Коли захворіла Ольга, Франкові співчували. Не осуджували його, коли покинув дім, бо розуміли, що жити з дружиною під одним дахом було небезпечно. Поруч з Франком жили Велички. Григорій Величко, гімназійний учитель, у ті прикрі дні приходив до нього щоденно. Його дружина, Єроміна Озаркевич, була рідною сестрою Наталії Кобринської та чоловіка Ольги Рошкевич Володимира Озаркевича. Г. Величко сам не раз пропонував Франкові перебратися жити до них. Мав би під наглядом хату з хворою дружиною, а окрім того, й добру опіку. З такою ж пропозицією «перебути біду» до Франка зверталися й інші люди. Ні, Франко не скористався ними. Пішов до Райхерта на Куркову, що далеко від дому, на протилежному кінці Львова.

Вибрав Іван Франко, здавалось, один із найгірших варіантів. Окрім того, виявилось, що Й. Райхерт був самотнім. Дочки жили окремо, а зовсім недавно, точніше 13 серпня 1914 року, як свідчить книга померлих костельу св. Антонія у Львові, він овдовів. Поховав дружину Антоніну-Марію з Кіларських. Служниці не мав. Франка потрібно було годувати, роздягати до сну, одягати, коли вставав. Отже, виникли проблеми цілком прозаїчного характеру. Не міг же це все робити пан судовий радник.

Ясність у це вніс Денис Лук'янович. У вищезгаданій статті з 1944 р. він писав: «Франко харчувався тоді у Зигмунтовської, що жила при вулиці Павлінів, не так далекої від Куркової. Отоді зродилась у Франка думка запросити вдову з дітьми собі в допомогу». Цілком звичайна, рядова інформація... Однак звідки у Д. Лук'яновича такі точні дані про те, де на той час жила Целіна Зигмунтовська. Згідно з офіційними даними, вдова по цісарсько-королівському судовому уряднику Целіна Зигмунтовська мешкала тоді по вулиці Герінга, 10. Вулиці Герінга і Павлінів неподалік одна від одної і можна було б припустити, що Д. Лук'янович просто переплутав їх. Проте він мав достовірну інформацію.

Він не дотримав слова, яке дав гоноровому судові НШТ 1926 р., що зміст листів Франка до Целіни Зигмунтовської ніколи не потрапить на сторінки преси. Листів він не опублікував, але скористався їхньою інформацією, так само, як і Василь Щурат. Тоді, коли всі учасники подій були вже на тому світі, Денис Лук'янович не вважав великим гріхом дещо розповісти з того, про що дізнався з листів.

На основі тих листів і довідався про те, що мешкала Целіна Зигмунтовська тоді на вулиці Павлінів, а також те, що, вибираючись на Куркову до Йосифа Райхерта, Франко наперед домовився із Целіною, що він буде у неї харчуватися.

Утеча з дому, таким чином, не була випадковою...

Було б також наївно думати, що Денис Лук'янович не поробив копії з листів, які йому дав Іван Труш. Доля тих копій, як і оригіналів, невідома. Ті, хто близько знав Дениса Лук'яновича, стверджують, що часом, коли в пана професора був добрий настрій, він мав звичку читати гостям «витяги» з листів Франка. Особливо, твердили ці гості, «дуже пікантно», звучали витяги з «молодечих» листів Франка до Целіни.

Бібліотека та архів Дениса Лук'яновича дістались нащадкам, які вирішили залишити Львів і перенестись жити за границю. Бібліотека була розпродана різним особам, здебільшого гешефтьерам літературою, листи ніхто не захотів купувати. Вони були спалені у печі...

Дещо інакшими очима подивились на втечу Франка з дому пізніше. Вона видалась аморальною: подумати тільки, відправити до божевільні законну дружину, а потім привести додому «коханку»...

Целіна категорично заперечувала, що була, як казали люди, «коханкою» Франка. Але не заперечувала, що Франко любив її. Навіть було так, що через Сидора Твердохліба, молодомузівця і перекладача, старався «о її руку». Питався, чи не вийшла б за нього заміж. Але пані Целіна була проти. Їй краще залишитись вдовою, ніж наражатись на свіжі неприємності. І так мала їх достатньо з Франком. Зрештою, ще живою була дружина...

Спитати про це «сватівство» Франка до Целіни у Твердохліба в 1940 р. було неможливим. Він давно спочивав у могилі. Убили його українські патріоти за те, що співпрацював з польською поліцією.

Окрім того, Целіна постійно відчувала свою вину перед Ольгою, хоч твердила, що жодної провини супроти неї не почуває.

Після Куркової Франко повернувся додому разом з Целіною Зигмунтовською та її дітьми. Мусив мати за собою хоч якийсь елементарний догляд. «Я прожив, — інформував Франко Василя Якіб'юка листом від 4 грудня 1915 року, — від половини грудня 1914 року з мамою Здіся, з його сестрою та ним самим сім місяців і можу

сказати, що однією з причин моєї хвороби та її тяжкого стану були відносини тої жінки та її сина до мене. Коли, нарешті, літом явився в мене син мого брата, 17-літній парубок із Нагуевич, я був рад, що він мусив лишитися у Львові, відправив у вересні паню Зигм(унтовську) з дітьми зі свого дому (Здісь, не попрощався навіть зо мною, вибіг наперед, приставши до польського легіону) і лишився дома вдвійку з братаничем...»

Цей лист з таким гірким зізнанням був у 1940 р. відомий працівникам музею Франка, які записували спогади від пані Целіни Зигмунтовської, але вони не мали відваги запитатись у неї прямо, що такого сталося, що Франко «відправив» її зі свого дому. Боялись, що пані Целіна може образитись і більше не прийти до музею. Мусили вдавати, що вони нічого не знають, а пані Целіна гадала, що їм також нічого не відомо про цей прикрий факт. Зрештою, все виглядало логічно. Була просто служницею біля Франка. Потім приїхав братанич з Нагуевичів, було кому годувати, одягати, і служниця стала непотрібною. Не кинула навіть тоді Франка на поталу злій долі. Поселилась поруч з ним. Через кілька будинків. Завжди була в курсі, що з Франком. Про те, що Франко більше не хотів її бачити і не впускав до себе, Целіна вважала за краще промовчати.

Збираючи матеріали для збірника, який планував випустити музей, Д. Лук'янович привіз до Львова Василя Якіб'юка. Тоді й виявилось, що напередодні війни Франко мав намір приїхати у Криворівню не тільки із сином Целіни Зигмунтовської Здісем, а й з нею. На підтвердження цього Василь Якіб'юк показав лист Франка до нього від 16 червня 1914 року. «Високоповажаний Пане! — писав Франко. — Хотів би я приїхати до Криворівні сего року вчаснійше, може на липень і серпень з одною панею, що має двоє дорослих дітей. Тому запитую Вас, чи буде в Вас вільний покій і на який час?»

Цей лист Денис Лук'янович також включив у свою статтю у «Львівських вістях» і дав до нього таке пояснення: «Пані, що мала приїхати з Франком — це Зигмунтов-

ська, вдова, ще від 1885 року його паперова любов. Паперова, бо тільки листами Франко промовляв до Целіни Журовської, потім замужньої за Зигмунтовським, і на листи, окрім першого, не дістав відповіді. Незважаючи на те, Франко і далі бачив у ній мету своєї незаспокоюваної туги за правдивим, ідеальним коханням.

До Криворівні поїхала не вона, а вислала свого 14-літнього сина Здіслава. Франко не володів руками і постійно мусив мати коло себе когось для допомоги».

Цей лист дає підставу твердити вже з повною впевненістю, що на Курковій, 25, Франко опинився не випадково.

Не приховував перед своєю дружиною, що підтримує стосунки із Целіною Зигмунтовською. Намагався, щоби Ольга й Целіна познайомились, подружились. Хотів, щоб Целіна допомагала Ользі в домашньому господарстві. Ользі було б легше, а Целіна заробила б собі на прожиття.

Як відомо, Целіна не поїхала з Франком у Криворівню. Поїхав її син. «Чи не порадно би було тобі тепер, — писав Франко дружині 2 серпня 1914 року, — на випадок слабості або небезпеки, таки познайомитися із Целіною та попросити її підмоги й товариства, се лишаю тобі до волі». Не наполягав на цьому. Просто радив. Дивно, чого Франко каже, щоб Ольга познайомилася із Целіною. Чому не радить познайомитися з кимось іншим. Лист Івана Франка до дружини від 6 серпня ще настирливіший: «Я радив би запросити Целіну до себе на мешкання з дочкою; утрюх вам буде безпечніше. Твоїх фруктів вона, певно, не ткне...». Подав адресу Целіни в тому листі.

Ольга послухалась. Запросила Целіну до себе на обійстя. З яблук, що падали з дерев, варила варення або робила сушеницю, про що повідомляла Франка. Собаку годувала. Правда, давала бідному псу те, що було їстівного під руками. От якби пан Франко прислав їй трохи грошей, то, може б, купила собаці якого м'яса, а так нехай уже вибачає. А так, — повідомляла Франка, — все у Львові по-старому, бажала йому гарного відпочинку і

радила користати з доброї погоди, літа та гірського повітря.

Після повернення Івана Франка з Криворівні Целіна Зигмунтовська «відійшла» зі служби. Хвороба Ольги прогресувала. Франко знав, що змушений буде піти з хати на деякий час. Попередньо домовився листовно з Целіною, що буде столуватися у неї. Зрозуміло, що Целіна не могла прийняти його у себе. Мусив Франко шукати таких знайомих, котрі мешкали поблизу пані Целіни. Йосиф Райхерт...

Коли громадська опінія виступила проти Целіни Зигмунтовської і її почали звинувачувати в тому, що саме вона спричинилась до особистої трагедії Франка, Денис Лук'янович міг стати в обороні пані Целіни і сказати громадянству всю правду стосунків між нею та Франком. Розповісти, чому Франко так довіряв Целіні... Однак не зробив цього... Навмисне? Хто тепер може сказати, чому знав, а не сказав правди...

А правда була б гіркою. Навіть дуже...

Із тих листів, які йому дав Іван Труш, Денис Лук'янович знав, що саме Целіна Зигмунтовська, а не хто інший, була тією людиною, яка наприкінці березня 1908 року відвезла безпомічного і розбитого паралічем Івана Франка у Ліпик на лікування. Знав про це й Василь Щурат, бо у своєму записнику «для пам'яті» зафіксував той факт. Знали й близькі друзі Франка. Однак мовчали. Дослідники всіляко викручувались і пояснювали, що такий факт у біографії Франка є найменше досліджений і намагались якомога рідше торкатись його.

Справді, як міг сам-один, без нікого пуститись Франко в таку далеку дорогу...

Друзі, які ще так недавно кадили фіміам і співали дифірамби талантові Франка та його винятковому становищу в українській літературі, наприкінці березня 1908 року, коли Франка потрібно було супроводжувати, не мали часу навіть носа висунути на вулицю. Такі були зайняті. Страх божий, які зайняті. Мали обов'язки сімейні, патріотичні, громадські, партійні та службові...

Поїхала Целіна Зигмунтовська, яка, як виявилось, не мала ні партійних, ні службових обов'язків. До того ж була не українською ура-патріоткою, а звичайнісінькою полькою.

Ну, як би про це міг написати ура-патріотичний український дослідник? Ганьба якась! У всьому Королівстві Галіції й Лодомерії не знайшлося українця чи українки, які б завезли безпомічного Франка на лікування. Ходила коло нього, годувала. Зрозуміло, що краще таких питань не чіпати, а всюди стверджувати, що цей період у житті Франка є малодослідженим. Одне слово — брак документів. Зрештою, й ті документи, які більш-менш стосувалися цього питання, знаходили своєрідну інтерпретацію. «Ми тут щонаочі розмовляємо з Целіною, — писав Франко дружині невдовзі по прибутті до Ліпіка, — вона, розуміється, в Дрогобичі. Говоримо крізь сон, поштою духів». Цю, так би мовити, «дивну» фразу з листа Франка пояснювали зовсім просто: у Франка була така страшна хвороба, що ні пером описати, ні словами розказати. А до того ж та хвороба супроводжувалась неймовірними галюцинаціями, при яких не те що Целіну побачиш, а й саму англійську королеву.

Щоправда, чогось всі відразу забували, що писав, наприклад, отой лист до дружини Франко не під час галюцинації, а вже тоді, коли ця галюцинація закінчилась. Чомусь вважав за потрібне повідомити дружину, що Целіна вже в Дрогобичі, а не в Ліпіку.

Писав про Целіну Зигмунтовську Франко й Володимирові Гнатюкові, який з патріотичних мотивів вважав, що буде краще для всіх, коли він промовчить про цей факт.

Про цей факт вважали краще не згадувати й поволі забували. Тільки один Микола Вороний, зворушений ним, в одному зі своїх віршів, присвячених пам'яті Івана Франка, вигукне на честь Целіни Зигмунтовської: «Аве, Регіна!..».

...Після смерті чоловіка Целіна Зигмунтовська з двома дрібними дітьми, вистаравшись пенсії, вирішує

повернутись десь ближче до Львова. Мріяла купити собі на околиці міста будиночок з городчиком, маленьким садочком, але такі будинки були надто дорогі, зовсім не по її кишені. Врешті випадок звів її з Йосипом Войтовичем, який вчителював у народній школі в Дрогобичі, і вони до спілки купують хату. Таки в Дрогобичі. Звичайно, Дрогобич це не Львів і навіть не Трускавець, але що ж поробиш.

Про те, що Целіна опинилась у Дрогобичі, Іван Франко знав. Йому було жаль за нею. Хотів чимось допомогти. Зберігся його лист до Івана Кобилецького від 25 липня 1905 року. «Дорогий товаришу! — писав Іван Франко. — Живе десь там у Дрогобичі вдова по офіціалі судовім пані Целіна Зигмунтовська. Дуже Вас прошу розвідати мені докладну адресу, а також, коли можна, ближші обставини її життя і чим займається, з чого живе і т. д. »

Іван Кобилецький про Целіну Зигмунтовську знав усе, що цікавило Франка. Доводився йому далеким родичем по материнській лінії. Походив з Ясенині Сільної, закінчив Дрогобицьку гімназію, а потім правовий факультет Львівського університету. Довший час працював адвокатом у Сколе, а на початку ХХ століття повернувся до Дрогобича. У місті налічувалось більше тридцяти суддів, а адвокатів було більш ніж півтораєста. Іван Кобилецький був одним з тих, які мали найбільший авторитет у місті. Оскільки місто було осередком видобутку та рафінації нафти, нафтових бірж, компаній та контор, тож засобом для існування будь-якого судді чи адвоката були «нафтові» справи. У цьому полягала специфіка дрогобицької професії. Між селянином, який мав ґрунт, де виявилась нафта, та підприємцем укладали контракти. Права селян при цьому захищав адвокат. Іван Кобилецький у Дрогобичі був «своєю» людиною. Дуже часто він займався справами купівлі-продажу реальностей, до нього приходили за допомогою селяни, які ніяк не могли поділити межі. Жив він непода-

лік Народного дому і мав у цьому ж будинку свою канцелярію.

Через два дні, тобто 27.07.1906 року, Іван Кобилецький відповів Франкові, що пані Целіна Зигмунтовська живе на Зварницькім передмісті з двома дітьми, нічим особливим не займається, а живе з пенсії по чоловікові. Тепер має вона намір продати свою оту реальність.

Зварницьке передмістя в Дрогобичі, що розкинулось на потоці Побук довкола соляної жупи, було місцем явно не для Целіни. Франко це знав і співчував їй. Мешкав тут колись у кравця Івана Гутовича...

Буквально через місяць Іван Кобилецький отримав наступного листа від Івана Франка. «Саме перед моїм від'їздом зі Львова (пишу сей лист у Кутах, а їду до Довгополя), — писав 25 серпня 1905 року Іван Франко, — був у мене оден знайомий, росіянин, що пошукує невеличкої реальності десь у близькості нафтових теренів (він доробився маєтку в Баку і, мабуть, щось тягне його до нафти). Я згадав про Вашу відомість, що пані Зигмунтовська хотіла би продати свою реальність. Чи не були би Ви такі добрі при нагоді піти до неї, розвідати ближче, що то за реальність, чи справді вона хоче продати її і за яку ціну. Добре би було, якби вона сама захотіла написати мені про се, а як ні, то напишіть Ви самі. Той знайомий має сими днями їхати до Буркута, то я тут буду бачитися з ним і міг би обговорити з ним цю справу».

Іван Кобилецький, очевидно, погано зрозумів Івана Франка. У відповіді він подав Франкові декілька адрес будинків, які є на продаж. Хата Целіни, на думку Івана Кобилецького, не була такою, яка б могла задовільнити пана росіянина з Баку, який доробився на нафті. Якщо цей пан справді хоче набути порядну хату, то нехай приїздить і на місці доб'є торгу.

Ах, як же мав сказати панові адвокатові, що тут справа не в доробкевичу з Баку, а зовсім в іншому. У Целіні.

Невдовзі повідомив Івана Кобилецького, що той росіянин передумав. Йому чомусь не підходить Дрогобич.

Допомогти Целіні перебратись до Львова Франкові не вдалось. Зрештою, якби дуже хотіла, то продала б цю свою хату і перебралась. Але, очевидно, не дуже горіла таким бажанням. Не дуже рвалась Целіна й відновлювати перервані зв'язки з Іваном Франком. Можливо, мала надію, що вдасться вийти за якогось старшого пана чи вдівця, а зв'язок із Франком буде, з одного боку, компрометувати її, а з другого — відстрашувати кандидатів на руку, серце та двоє неповнолітніх дітей.

Франко розумів це. «Дорогий друже! — писав 10 лютого 1906 року Василю Ратальському. — Дуже дякую за Ваш лист і за совісно зібрані звістки про п. Зигмунтовську). Вони не були для мене несподіванкою і стверджують та доповнюють те, що я знав з інших джерел. Богу дякувати, що діло, яке мало мене звести в стичність з нею, відсунулося на далекий план. Як буду при нагоді в Дрогобичі, то не задбаю особисто подякувати Вам за Ваше щире старання».

Свого слова Іван Франко дотримав. Коли був у Дрогобичі, то не обминав будинку учителя виділової школи Василя Ратальського. Той будинок стояв на розі вулиць Святого Юра та Бориславської. Щоправда, поїздки Івана Франка до Дрогобича часто носили чисто діловий характер. Франко приїздив сюди з різними рефератами та доповідями. На таких зустрічах бував і Йосип Войтович. Одного разу Франко підійшов до нього і почав розпитувати про Целіну. Пан Войтович був тим дуже здивований. Прибіг додому і почав розпитувати паню Зигмунтовську, звідки вона знає Франка.

Як потім виявилось, пані Целіна спеціально не хотіла їхати до Львова через те, що Львів був занадто для неї дорогим містом і її скромної пенсії не вистачило б на прожиття, а також через те, що в Дрогобичі у школах вчилися її діти. Вирішила залишити Дрогобич, коли вже син закінчить гімназію.

Звідки дізналась про хворобу Франка? Не пригадує. У кожному разі не з преси, бо української преси вона взагалі не читала. Міг їй сказати про це пан Войтович, могла дізнатись від інших людей. Усе-таки була це подія, про яку говорили всі.

В усякому разі приїхала до Львова. Чи сколихнулось її серце, коли побачила, що сталося з Франком? Сталося з тим, який так її любив! Стало жаль його? Бачила, що від нього стороняться. Немає кому відвезти на лікування.

Можливо, в той момент відчула всю несправедливість свого ставлення до нього. Можливо, в ній заговорили звичайна християнська любов і милосердя.

Можливо, Франко сам покликав її до себе.

Написав листа, переказав кимось,
щоб приїхала. Можливо, той
лист і потрапив до Івана
Труша, а відтак до
Лук'яновича.
Можливо...

ХІІ

Однак так чи інакше, але Целіна була біля Франка в найтяжчу для нього хвилину життя.

Ті, хто називав його Мойсеєм нації, відгородились від нього і його горя скляною стіною. Він не міг не зауважити, що коли йшли його відвідувати, то брали із собою служницю. Служниця йшла наперед і дезинфікувала клямки Франкових дверей. Як це неймовірно боліло. Як пекло!..

Петрові Карманському Франко в ту пору нагадував орла, якому обтято крила.

Свою біду Франко сприйняв зовсім розгублено. Як справжню кару Божу. Ще й сьогодні по Львову розповідають, що в той час його можна було часто бачити перед

Іван Франко, 1913 р.

дверима Успенської (Руської) церкви, яка неподалік НТШ. Благов Господа прощення за содіяні гріхи. Говорив про це привселюдно. Дослідники або замовчували цей факт, або спихали на те, що Франко був настільки хворий, що вже й сам не знав, що говорить і робить. Уміли для цього підібрати факти, знайти очевидців, свідчення.

1913 року, коли радикальна партія святкувала свій ювілей, Франко на урочистих зборах виступив і попросив у народу пробачення за те, що партія, яку створив, сильно підірвала віру людей у Бога. Вважав це страшним злочином, а те, що він без рук, — покутою за содіяне ним.

Євгенія Бохенська, вчителька за фахом і письменниця за покликанням, відвідала Франка в лікарні відразу після того, як стався параліч. Франко був дуже схвилованим і розгубленим. Розплакався. Просив узяти на згадку про його горе кілька сльозинок...

Як у такому стані, розгубленому і дуже перечуленому, міг сприйняти появу Целіни?

Пригашене вогнище знову сипонуло оберемком іскор. Не хотів їх гасити. Для чого? Дні полічені... Цей приїзд був відплатою, винагородою за всі його дотеперішні страждання...

Ні, він зовсім не звернув уваги на те, що Целіна прийняла гроші за послугу. Бо чого тут дивуватися? Дорога у Ліпик і назад, дорожні витрати, клопоти. Де в неї, бідної вдови з двома дітьми, такі гроші, щоб возити Франка за свій рахунок. Та й чи б він згодився на те, щоб Целіна тратилась заради нього.

Поїхала назад до Дрогобича. З'являлась тепер тільки у снах і мареннях.

Вогонь бухав щораз сильніше. Вже охопив усього. Горів у ньому до останку.

У 1910 р. Здіслав-Олександр-Станіслав Зигмунтовський, а простіше Здись, разом із сестрою Софією-Генрикою та матір'ю Целіною Зигмунтовською приїздить до Львова. Не виявив бажання далі вчитись у Дрогобицькій гімназії...

Целіна Зигмунтовська продала свою реальність, вистаралась трошки вищої пенсії по чоловікові, повністю віддалась під опіку Матері Божої — і приїхала у Львів. На «райське» помешкання не могла розраховувати. Зупинилась на вулиці Личаківській, 56, у маленькому партеровому будинку. Мала багато чистого повітря і спокій. За тим спокоєм і чистим повітрям шукала всюди, а тому ніколи не мешкала десь у центральній частині міста. Намагалась бути далеко від Франка. Знала, що від того, що буде ближче, ні їй, ні йому краще не стане. Дуже не хотіла бути об'єктом чергових пліток.

...О, ні!

Являйся, зіронько, мені

Хоч в сні!

В житті мені весь вік тужити —

Не жити...

Чи не пора саме тепер зняти ту ширму, яку поставив зі страху між собою і читачем у «Зів'ялому листі»? Сказати, що цей ліричний герой — це він сам. Франко. Що зумисне прикривався тим щоденником, спеціально намагався декомпонувати вірші, аби показати, що він, Франко, не має нічого спільного з ліричним героєм-самогубцем. Гріх обдурювати людей, спихати свою провину на інших, прикриватись тінями німих померлих.

10 падолиста 1910 року в новій передмові до другого видання «Зів'ялого листа» Франко зробить це. Назве прозову передмову до першого видання збірки 1896 року літературною фікцією.

Зняв ширму. Віддав своє серце і душу на поталу іншим. Не мав чого соромитись і що приховувати.

Він — Вічний революціонер, Каменяр, Титан мислі і праці, Мойсей нації, легендарний нагуєвицький Самсон відкрив своє обличчя, переповнене болем і стражданням.

Гляньте!

Такою була його любов. Такою була та безодня, в яку впав. З тієї безодні врятувала його Целіна, та, через яку потрапив туди. Прийшла до нього тоді, коли всі від

нього відвернулись. У найтяжчу хвилину. Ні, хай сміється з нього весь світ, «всі зорі», але він не вбив ілюзії. Лише так думав. Вона ожила, знову пройняла його. Та й чи взагалі можна її вбити. Чи можна вбити світло? Він вдячний Целіні просто за те, що вона така є... Нехай світ не знає її імені, але знає його він. Скинув з душі важкий камінь. Висповідався з останнього свого гріха...

Фінал стосунків із Целіною Зигмунтовською відомий. Коли з Нагуєвичів влітку 1915 р. приїхав син брата і мусив залишитись у Львові, Франко відправив паню Зигмунтовську зі свого дому. Не хотів її більше бачити. Василю Якіб'юку хіба тільки поскаржиться, що одною з причин його тодішнього важкого стану та хвороби «були відносини тої жінки та її сина» до нього.

Чи справді тероризувала його, як розповідають, і вимагала від нього запису хати та майна? Хто його знає, як було насправді, але факт залишається фактом: Франко був настільки розчарований панею Целіною, що більше не хотів її бачити. Розчарований тією, яку любив. Тією, якій безоглядно повірив, коли приїхала до нього у Львів, щоб відвезти його у Ліпик. Задля неї відкрив на поталу людям свою душу. Черговий раз повірив у ілюзію і черговий раз мусив у ній розчаруватись. Така вже його доля...

Мучила совість. Уже не говорила, не промовляла, а краяла душу. Почувався винним перед дружиною, з якою зійшовся «без любові, а з доктрини». Ішла ціле життя поруч з ним, брала на свої слабкі плечі його тягарі, двигала їх, а він так і не зумів віддати їй своє серце. Беріг для іншої, яка за людськими мірками моралі не була варта і мізинця його дружини. А проте не любив її, хоч писав у листах «кохана», «дорога». Клявся у вірності... Було пекуче боляче перед дітьми за ставлення до їх матері...

Каяття було страшним.

Зникала остання в житті ілюзія. Як мряка перед сходом сонця. Вмирав уже, а чекав на це сонце. Мало бути червоним, майже кривавим і неймовірно великим. А

воно не хотіло йому показатись із-за хмар. Окуталось ними, як він колись окутав свою душу ілюзіями.

Воно вийшло якраз після того, як склепив очі. Звичайно, не криваве й не грандіозне. Таке, як кожного дня. Не було жодних знамень, не сталося дива. Хмари розсіялись.

Целіна Зигмунтовська не почувала себе винною ні перед ким. Не мала щодо Франка жодних ілюзій. Чи хтось може кинути в неї каменем? Звинувачувати її, що не стала Франковою коханкою? Тоді б заслужила похвалу громадянства? Вирозумілість?

Не могла його покохати, так само, як не міг він її розкохати. Так склалась її доля, що була біля нього. Змивала рани, мила, варила, прибирала. Була служницею, якій платять, і не більше. Якщо хтось хоче бачити в цьому її приниження — нехай бачить. Вона чесно виконувала свій обов'язок.

Не показувала перед людьми, що в її стосунках до Франка щось змінилось навіть тоді, коли пішла з його дому. Справді, приходила до нього. Ну це вже його справа, чого не захотів її бачити. І нехай собі люди говорять, що хочуть. Не затулить їм рота.

Прийшла на похорон. У чорному одязі, обличчя прикрите вуалькою. Яке кому діло, покотилося з тих очей кілька сльозинок чи, може, більше?

Надалі змінювала помешкання. Трохи довше затрималась на вулиці Снопківській, 8. Діти познаходили роботи. Не тримались хати. Син переїхав до Станіслава. Там, як свідчить метричний запис тамтешнього фарного костюлу, 23 жовтня 1938 року він одружився з Іреною-Станіславою Беляк, дочкою Адама і Гелени із Смоляків-Беляків. Рівно через рік, 23 жовтня 1939 року Целіна Зигмунтовська стала бабусею. У Здіслава народився син, якого охрестили у Львові аж 25 квітня 1940 року іменем Романа-Христофора.

Одружилась і дочка Софія. Працювала в трамвайному депо.

Целіна Зигмунтовська недовго раділа щастям дітей. Поховали її на Личаківському цвинтарі у Львові. 64-те поле. Могила не збереглась.

У 1944 р. перед приходом радянських військ Здіслав із сім'єю залишив Львів і виїхав на Захід. Виїхала із сім'єю і Софія...

...У цьому ж 1944 р., у квітні, як завжди в такий час щороку, Уляна Кравченко була в центрі уваги жіночої преси. Святкувала черговий день народження. Як завжди, була скромно одягнута в чорне, без єдиного сивого волоска. Не могла поскаржитись на брак уваги громадянства. Це громадянство закидало її весняними квітами. Було повно гостей, була гостина. Радо приймала відвідувачів з поздоровленнями. Знову сиділа у фотелі на фоні квітів. Охоче фотографувалась із гостями «на пам'ять». Вважала, що на фотографіях виходить досить пристойно і гарно, коли поверне трошки вбік свою голову й опустить очі вниз. Не показувала на людях свої турботи чи незадоволення життям. Для чого? Воно й так доходить уже до кінця. Жила серед фуксій, мушкательок, мірт, розмаринів, бальзаминів. Мала свій вимріяний мікросвіт. Не любила, коли хтось непрошений намагався ввійти до нього. У 1939 р. до неї звернувся Михайло Мочульський, її земляк, повідомив, що працює над книгою спогадів про Івана Франка і дуже би просив, щоб у цьому йому допомогла вона, Уляна Кравченко. Його дуже цікавила історія, яку розповіла письменниця в «Записках учительки». Уляна Кравченко відповіла на лист, подякувала за увагу до своєї скромної і всіма забутої особи, потішилась, що пан Мочульський пише таку книжку про Франка, але нічим допомогти не може.

Тремтіла від гадки, що її можуть розстріляти, вивезти в Сибір. Декілька разів приходив енкаведист і ретельно розглядав меблі, книжки, посуд. До мародерства та розбоїв «визволителів» починала звикати.

Про Еммануїла Гордзевича не згадувала. Зрештою, ніхто й не цікавився ним.

Ольга Дучимінська так і не змогла опублікувати свої статті про Уляну Кравченко і про щоденник. Не змогла опублікувати і статтю про Целіну Зигмунтовську. Наставали інші часи. Було не до того. Після вбивства Галана Ольга Дучимінська була заарештована і на її квартирі було проведено обшук. Тобто звичайнісіньке пограбування. Забрали посуд, дорогоцінні речі, постіль, навіть дрібнички. Як виявилось, її квартира у Львові дуже сподобалась одному з енкаведистів.

На щастя, згадані статті не були «заарештовані». Вони збереглися. Після повернення із заслання Ольга Дучимінська впорядкувала свій архів, який зберігався в людей. Напередодні святкування столітнього ювілею до неї черговий раз вдерлися ангели-хоронителі із Івано-Франківського відділення КДБ. Ніяких коштовностей на цей раз не знайшли, а тому позабирали всі папери взагалі, які потрапили їм до рук, а оскільки Ольга Дучимінська була непрописаною, то вигнали її на вулицю.

Ілюзії щезали самі по собі.

Друге видання «Зів'ялого листя» з новою передмовою і щирим зізнанням Франка ознаменувалось крахом ще одної ілюзії і знову боляче зачепило автора збірки.

На початку нового 1911/12 навчального року з Олеська до Львова приїхав учень сьомого класу української академічної гімназії Євген Юринець. Навчання трохи затримувалось. Студенти були неспокійні. Після суду над учасниками студентського віча, яке завершилось убивством Адама Коцка, уряд боявся розпочинати навчання не тільки в університеті, а навіть і в середніх навчальних закладах. Гімназії, як і вищі навчальні заклади, ретельно очищались від «неблагонадійних» студентів. Отже, Євген Юринець мав трохи часу. На квартиру, де мешкав з братом Володимиром, студентом філософського факультету Львівського університету, не пішов. Зупинився в «Народній гостинниці». Винайняв спочатку одну кімнату, а 31 серпня переселився в тримісний номер. Того ж таки дня відправив Франкові зошит зі своїми поезіями та супровідним листом. «Високопова-

жаний Пане Докторе, — писав він. — Недоля жене мене на вічний спочинок. В остатних часах, коли я втратив всяку життєву енергію, обізвалась в мене пісня і от присилаю, власне, тих кільканийцять віршів і прошу вже на смертній постелі пустити їх між людей. Чи є щось в них путнього, не знаю, але писав я се, що чув в собі. Прошу ще раз о сповнення мого посліднього побажання. З правдивим поважанем Євг. Юринець, уч. VII гімн., Львів, 31.VIII.1911».

У ніч з 31 серпня на 1 вересня десь між третьою і четвертою годиною готельний портє почув у кімнаті Євгена Юринця постріл. Прибіг, як опісля свідчив поліції, відразу в кімнату. Була незачинена. Гімназист лежав у калюжі крові. Поруч лежав пістолет — «маленький інструмент, холодний і блискучий». Куля була випущена в праву скроню. Викликана карета швидкої допомоги тільки констатувала смерть і передала справу в руки поліції. Та провела ретельний обшук речей покійника, але нічого суттєвого не знайшла, крім паперів, які забрала з собою.

Про випадок у «Народній гостинниці» Франко довідався ввечері 1 вересня від сина Петра, який приніс цю сумну вістку з міста. Наступного дня про смерть Євгена Юринця повідомили газети.

17 вересня в «Неділі», літературно-мистецькому додатку до «Діла», із заміткою «Євген Юринець» виступив Іван Франко. «Уважаю своїм обов'язком, — повідомляв він, — подати до прилюдної відомости сей невеличкий факт відносин до мене отсього так молодого чоловіка, якого я не знав за життя, і якому при особистій знайомости, може, зумів би вияснити, що опускати життя в таких молодих літах, хоч би серед найтяжчих обставин, ніяк не годиться».

Іван Денисюк і Валерій Корнійчук, автори «Подвійного кола таємниць», в архіві Франка віднайшли зошит Євгена Юринця. Мав назву — «Перші й послідні звуки». Усього 126 сторінок...

Франко не міг не зауважити, що покійний був прекрасно ознайомлений із його збіркою «Зів'яле листя», а переважна більшість віршів у цьому зошиті була переспівом поезій із неї. Сказала б Уляна Кравченко, що в тому зошиті було багато «слідів прочитання» «безсмертної збірки». Євген Юринець не послухався чомусь пересторог Гете, які навів Франко у передмові. Те, чому відправив свій зошит саме Франкові, здається, не потребує якихось особливих коментарів.

До кого були звернені розпачливі слова молодого гімназиста, поліція не встановлювала. Для неї це не мало значення.

Збірка віршів Євгена Юринця не була опублікована. Критика не отримала змоги звинуватити його в плагіаті Франкової збірки, а самого Франка не могла черговий раз вколоти тим, що його «декадентська» поезія має такий згубний вплив на молоді душі.

Франко ще міг змінити другу передмову після того випадку з Євгеном Юринцем. Однак не змінив. Дата під передмовою — 10 листопада 1910 року — автентична, хоч дивна. Вже надто завчасно написав її Франко. Звичайно, писав передмови буквально перед виходом книжки і то найчастіше тоді, коли залишалось трохи вільного від друку місця. Писав, щоб заповнити чисті аркуші, не любив білих плям...

Третього випуску «Зів'ялого листя» Франко не дочекався. Що б тоді написав у новій передмові?

Час над усім опустив завісу.

Залишилось тільки
«Зів'яле листя», як
вічна ілюзія
кохання...

Літературно-художнє видання

Серія «Автографи часу»

Засновано в 2007 році

ГОРАК Роман Дмитрович

*Твого ім'я
не вимовлю
ніколи*

Повість-есе

про

Івана Франка

Редактор А. А. Даниленко

Коректор Т. П. Тимошко

Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Підписано до друку

з оригінал-макета 1.08.2008.

Формат 84×108/32. Папір офс. № 1.

Гарнітура CharterС. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 11,76.

Обл.-вид. арк. 11,19. Зам. 8–444.

Видавничий центр «Академія»

04119, м. Київ-119, а/с 37.

Тел./факс: (044) 483-12-11; 456-84-63.

E-mail: academia-pc@svitonline.com

Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03.08.2001 р.

Видруковано у ВАТ «Поліграфкнига»

корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія»

03057, м. Київ, вул. Довженка, 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

ДК № 3089 від 23.01.2008 р.

Г67

Горак Р. Д.

Твого ім'я не вимовлю ніколи : повість-есе про Івана Франка / Р. Д. Горак. — К. : ВЦ «Академія», 2008. — 224 с. (Серія «Автографи часу»).

ISBN 978-966-580-273-0

Свого часу Іван Франко переконував, що збірка «Зів'яле листя» написана під емоційним впливом від прочитання щоденника самогубця, який не зміг пережити нещасливе кохання. Чи можна було вірити Франкові, що до написання інтимних поезій, які спровокували гострі літературні суперечки, непорозуміння між ним і критикою, причетні чужі переживання, а не його особисті? Хто та незнайомка, яку покохав ліричний герой і взаємності якої не знайшов? Ім'я її так і не було відкрито — Франко вмів зберігати таємниці.

Після його смерті одні претендентки на титул героїні збірки зголошувалися з власної волі, інших називали дослідниці. Та всі розуміли, що то були не вони. А на неї ніхто не міг і подумати...

У повісті-есе «Твого ім'я не вимовлю ніколи» Роман Горак переконує, що все-таки то була Вона.

ББК 84.Ук7-4